

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ
БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ЮРИДИК КАДРЛАРНИ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАР БЎЙИЧА
ПРОФЕССИОНАЛ ЎҚИТИШ МАРКАЗИ

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

қайта тайёрлаш ва малака ошириш
йўналиши

“Фуқаролик-ҳуқуқий ва
тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқий
фанларни ўқитишнинг замонавий
тенденциялари”
модули бўйича

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент – 2019

Модулнинг ўқув-услубий мажмуаси Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими йўналишлари бўйича ўқув-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгаш раёсати мажлисининг 2019 йил 18 октябрдаги 5-сонли баёни билан маъқулланган ўқув режа ва дастурига мувофиқ ишлаб чиқилган.

Тузувчилар:

Н.Имомов	– ТДЮУ “Фуқаролик ҳуқуқи” кафедраси профессор, фанлар доктори	юридик
О.Оқюлов	– ТДЮУ “Фуқаролик ҳуқуқи” кафедраси профессор, фанлар доктори	юридик

Такризчилар:

Э.Мусаев	– ТДЮУ “Фуқаролик ҳуқуқи” кафедраси доценти в.б., фанлар номзоди	юридик
У.Шораҳметова	– ТДЮУ “Халқаро тижорат ҳуқуқи” кафедраси доценти, фанлар номзоди	юридик

МУНДАРИЖА:

I. ИШЧИ ДАСТУР.....	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	15
III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР.....	20
IV. АМАЛИЙ МАСЪУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	182
V. КЕЙСЛАР БАНКИ.....	190
VI. ГЛОССАРИЙ	210
VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	219

I. ИШЧИ ДАСТУР

КИРИШ

Ушбу дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ–4732-сон, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ–4947-сон, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ–5789-сон фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2909-сон, 2017 йил 27 июлдаги “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–3151-сон, шунингдек Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 27 февралдаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш курслари тўғрисидаги низомга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги 103-сон, 2017 йил 28 декабрдаги “Педагог ходимларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1026-сон қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

Дастур мазмуни олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари ва қонунчилик нормалари, илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат, таълим жараёнларида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш, амалий хорижий тил, тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари, махсус фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, технологик тараққиёт ва ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, глобал Интернет тармоғи бўйича янги билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришни назарда тутди.

“Фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқий фанларни ўқитишнинг замонавий тенденциялари” модули ишчи дастури юриспруденциянинг фуқаролик, тадбиркорлик, оила, уй-жой, корпоратив,

мулк, инвестиция, ҳуқуқи каби ўқув предметларини ўқитишда алоҳида ўрин тутади. Мазкур модул мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий-ижтимоий ислохотларнинг қонунияти, бу борадаги қонун ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг узвийлиги қонуниятларини ўрганиш ҳамда шу соҳага оид мавжуд билимларни бойитиб боришни назарда тутади.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Жамиятни демократлаштириш шароитида фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқий фанларни ўқитишнинг замонавий тенденциялари тўғрисида педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курси тингловчиларининг билимларини такомиллаштириш, ушбу соҳа муаммоларини аниқлаш, таҳлил этиш ва баҳолаш кўникма ва малакаларини таркиб топтириш, шунингдек фуқаролик ва тадбиркорлик ҳуқуқининг асосий масалалари юзасидан чуқур билим олишни таъминлаш ҳамда педагог кадрларнинг касбий билим, кўникма, малакаларини узлуксиз янгилаш ва ривожлантириш механизмларини яратиш, замонавий талабларга мос ҳолда олий таълимнинг сифатини таъминлаш учун зарур бўлган педагогларнинг касбий компетентлик даражасини ошириш, педагог кадрлар томонидан замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва хорижий тилларни самарали ўзлаштирилишини таъминлаш, ўқитишнинг инновацион технологиялари ва илғор хорижий тажрибаларни ўзлаштириш ҳамда ўқув жараёнини фан ва амалиёт билан самарали интеграциясини таъминлашга қаратилган фаолиятни ташкил этиш фаннинг мақсади ва вазифаларини ташкил этади.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқий фанларни ўқитишнинг замонавий тенденциялари” модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- фаннинг назарияси, қонуниятлари ва асосий тамойилларини;
- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий фаолият соҳаларига тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларга киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларни;
- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий фаолият соҳаларига ҳуқуқ соҳаларига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни яратиш, уларни экспертиза

қилиш, юридик конфликтларни ҳал қилишнинг ҳуқуқий усул ва воситаларини;

- фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик ҳуқуқий фанларни ўқитишнинг ўзига хос жиҳатларига, ушбу фанлар бўйича модулли ўқитиш тизими ва унинг қисмларига, маъруза ўқишнинг интерфаол усуллари ушбу фанларан маъруза ўқишда қўллашни, кейс-стади асосида дарс ўтишни;

- фуқаролик ҳуқуқи ва тадбиркорлик ҳуқуқи соҳалари ва фанлари ривожланишининг устувор йўнашлари, ушбу ҳуқуқ соҳаларининг назарий фундаментал асослари бўйича;

- ҳуқуқий фанлар бўйича инновацияларни, шунингдек ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услубларини;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий фаолият соҳаларига оид интернет тармоғида мавжуд илмий янгиликларни;

- ўқув жараёнида назарий тайёргарликни ҳуқуқни қўллаш фаолияти билан узвий боғлашни;

- адлия, суд, прокуратура, ички ишлар органлари ва адвокатура амалиёти тўғрисидаги маълумотларни;

- давлат қурилиши ва бошқаруви, суд-ҳуқуқ тизимини модернизация қилиш ҳақидаги маълумотларни;

- ҳуқуқий ахборот тизимларини қўллаш метод ва воситаларини билиши керак.

Тингловчи:

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий фаолият соҳаларига тегишли фанларнинг сўнгги ютуқларини, илғор хорижий тажрибани ўрганиш ва таҳлил қилиш;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий фаолият соҳаларига тегишли фанларнинг истиқболи ҳақида тасаввурга эга бўлиш;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий фаолият соҳаларига оид қонунчилик нормаларини, илмий ва амалий тадқиқотларни ўқув жараёнида қўллаш олиш;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий фаолият соҳаларига тегишли фанларни ўқитишда замонавий инновацион педагогика, ахборот-коммуникация технологияларини ўқув жараёнига фаол тадбиқ этиш;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий фаолият соҳаларига тегишли фанларга тааллуқли бўлган тадқиқотларни аниқлаш ва таҳлил қилиш;

- ҳуқуқий ҳужжатлар (норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари, процессуал ҳужжатлар, юридик ҳулосалар, хизмат хатлари ва ҳоказо) тайёрлай олиш;

- ҳуқуқий фанларни ўқитишда таълим беришнинг модулли тизимидан кенгрок фойланиш;
- ҳуқуқий фанларга тааллуқли бўлган тадқиқотларни аниқлаш ва таҳлил қилиш;
- ҳуқуқий фанларни ўқитишда амалиёт материалларидан кенгрок фойдаланган ҳолда таҳлилий фикрлаш;
- республикамиздаги ва хорижий давлатлардаги ҳуқуқий фанларга тегишли илмий ютуқларни, махсус адабиётларни ва бошқа ахборотларни ўрганиш;
- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий фаолият соҳаларига оид масалаларни тизимли таҳлил қилиш;
- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий фаолият соҳаларига оид масалаларни тизимли таҳлил қилиш;
- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий фаолият соҳаларига ҳуқуқий ахборот тизимларини касбий фаолиятида қўллаш олиш;
  - маълумотлардан фойдаланиш, уларни жойлаштириш ва саралаш;
- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий фанлар доирасида тақдимотлар яратиш;
- мустақил ва масофавий таълимни ташкил этишда видео маърузаларни тайёрлаш ва улардан фойдаланиш **кўникмаларига** эга бўлиши лозим.

Тингловчи:

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий фаолият соҳаларига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни, ўқув адабиётларини таҳлил қила олиш;
- Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари ва қонуности ҳужжатлари мазмунини билиш ва уларни амалда қўллаш олиш;
- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий фаолият соҳаларига тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни шарҳлаш ва такомиллаштириш бўйича таклифлар бериш;
- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий фаолият соҳаларига тегишли амалиёт материалларини ўрганиш, таҳлил қилиш ва олинган маълумотлар асосида тегишли хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқиш;
- суд ҳукмлари, ажримлари ва қарорларини процессуал ҳуқуқ нуктаи назаридан таҳлил қила олиш;
- ҳуқуқ соҳасида олиб борилаётган ислохотлар, хусусан, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси мазмун-моҳиятини тўғри тушуниш, тадбиқ этиш ва ўқувчиларга муносиб етказиб бериш;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий фаолият соҳаларига оид хорижий тажрибаларни ўрганиш ҳамда уларни миллий қонунчилик билан қиёсий таҳлил қила олиш;

- касбий вазифаларни самарали амалга ошириш учун зарур бўлган ҳуқуқий ахборотларни излаш, сақлаш, қайта ишлаш ва узатиш воситаларидан фойдалана олиш **малакаларига** эга бўлиши зарур.

Тингловчи:

- фуқаролик ҳуқуқи ва процесси, тадбиркорлик ҳуқуқи, ва юридик таълимнинг бошқа устувор соҳалари бўйича тингловчиларни фундаментал, шунингдек амалий касбий тайёргарлигини таъминлаш;

- ўқув жараёнида назарий тайёргарликнинг ҳуқуқни қўллаш фаолияти билан узвий боғлиқлигини, тингловчиларда таҳлилий фикрлашни шакллантиришни, янги билимларни мустақил эгаллаш ва қўллашни таъминлайдиган ўқитишнинг замонавий шакл ва методлари, педагогик, ахборот-коммуникациявий, инновацион технологиялар асосида ташкил этиш;

- давлат қурилиши ва бошқаруви, суд-ҳуқуқ тизимини модернизация қилиш, бозор ислохотларини чуқурлаштиришнинг ҳуқуқий асосларини ривожлантиришнинг долзарб ҳуқуқий муаммолари бўйича халқаро тажрибани ўрганиш;

- ҳуқуқни қўллаш амалиётига, ўқув жараёнига илмий ишланмалар натижаларини самарали жорий этиш;

- тингловчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш, ҳуқуқий, сиёсий маданиятини ва ҳуқуқий онгини ошириш, уларда ватанпарварлик, юксак маънавий-ахлоқий фазилатларни шакллантириш ва ривожлантириш;

- ўқув жараёнида таълим беришнинг модулли тизимини қўллаган ҳолда тингловчиларда тизимли мушоҳада юритиш, вазиятни баҳолай билиш, оптимал қарор қабул қилиш қобилиятини ривожлантириш, шунингдек, уларда юридик фаолиятнинг тегишли соҳаларини бошқариш кўникмаларини шакллантириш;

- махсус фанларни ўқитишда казус ва муаммоли саволлар тузиш **компетенцияларини** эгаллаши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқий фанларни ўқитишнинг замонавий тенденциялари” модули маъруза, амалий ва кўчма машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, кейс-стади, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш ва бошқа интерактив таълим усуллари кўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик ҳуқуқий фанларни ўқитишда назария ва амалиёт” модули “Жиноий-ҳуқуқий фанларни ўқитишда назария ва амалиёт”, “Давлат-ҳуқуқий ва халқаро-ҳуқуқий фанларни ўқитишда назария ва амалиёт”, “Юриспруденцияда ёзма нутқ кўникмалари”, “Юриспруденцияда тизимли таҳлил” каби модуллар билан ўзаро боғлиқ ҳамда услубий жihatдан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг касбий педагогик тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар фуқаролик ҳуқуқи ва тадбиркорлик ҳуқуқи муаммоларни аниқлаш, уларни таҳлил этиш ва баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Умумий ўқув юкلامаси соатлари			
		Жами	Аудитория ўқув юкلامаси		
			Назарий	Амалий	Кўчма машғулот
1.	Юридик фанлар тизимида фуқаролик ҳуқуқининг тутган ўрни ва ўзига хос хусусиятлари	2	2		
2.	Мамлакатимизда иқтисодий-ижтимоий ислоҳотлар шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишни такомиллаштириш	2		2	

3.	Фуқаролик қонун ҳужжатларини ҳуқуқни қўллаш амалиётида намоён бўлиш хусусиятлари	2		2	
4.	Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиш тенденциялари: миллий ва хорижий тажриба	2		2	
5.	Тадбиркорлик фаолияти субъектлари ва улар фаолиятини ташкил этиш: миллий ва хориж тажрибаси	2		2	
6.	Тадбиркорлик фаолиятида шартномалар	2			2
7.	Ташқи иқтисодий фаолиятнинг ҳуқуқий тартибга солиниши	2			2
8.	Тадбиркорлик субъектлар фаолияти устидан давлат назорати. Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш	2			2
	Жами	16	2	8	6

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

Мазкур модул юзасидан тингловчиларнинг билим, кўникма ва малакалари назорати белгиланган тартибда амалга оширилади.

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Юридик фанлар тизимида фуқаролик ҳуқуқининг тутган ўрни ва ўзига хос хусусиятлари

Иқтисодий муносабатларни тартибга солишда фуқаролик ҳуқуқининг вазибалари. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг функциялари. Фуқаролик ҳуқуқи предметини аниқлаш муаммолари. Фуқаролик ҳуқуқининг турдош ҳуқуқ фанларидан фарқли жиҳатлари.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

2-мавзу. Мамлакатимизда иқтисодий-ижтимоий ислохотлар шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишни такомиллаштириш

Иқтисодий-ижтимоий ислохотлар шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишнинг муҳим жиҳатлари. Фуқаролик-ҳуқуқий фанларни

Ўқитишда қўлланиладиган самарали методлар. Фуқаролик ҳуқуқи модулини ўқитиш тизимининг ўзига хос жиҳатлари. Маъруза дарсларини ўқишда қўлланиладиган интерфаол усуллар. Семинар ва амалий машғулотларни ўқишда кейс-стади ва ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашнинг аҳамияти.

3-мавзу. Фуқаролик қонун ҳужжатларини ҳуқуқни қўллаш амалиётида намоён бўлиш хусусиятлари

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг ривожланишига умумий тавсифи. Фуқаролик қонунчилиги ривожланишининг устувор йўналишлари ва уларни ҳуқуқни қўллаш амалиётида намоён бўлишининг хусусиятлари.

4-мавзу. Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиш тенденциялари: миллий ва хорижий тажриба

Мулкӣ, шахсий-номулкӣ ва ташкилий муносабатларни тартибга солувчи қонунчиликнинг ривожланишининг фуқаролик ҳуқуқи институтларида ифодаланиши. Хорижий мамлакатларда фуқаролик қонунчилиги асосий институтлари ривожланиши тенденцияларининг тавсифи.

5-мавзу. Тадбиркорлик фаолияти субъектлари ва улар фаолиятини этиш: миллий ва хориж тажрибаси

Тадбиркорлик фаолияти субъектлари тушунчаси ва белгилари. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари таснифи. Жисмоний шахсларнинг тадбиркорлик фаолияти. Давлат томонидан тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш. Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи юридик шахслар. Акциядорлик жамиятлари. Шўъба ва қарам жамиятлар. Масъулияти чекланган ва қўшимча масъулиятли жамиятлар. Хўжалик ширкатлари ва уларнинг турлари (тўлик ва коммандит ширкатлар).

КЎЧМА МАШЎУЛОТ МАЗМУНИ

Тадбиркорлик шартномалари. Тадбиркорлик фаолиятидаги шартномаларнинг турлари. Тадбиркорлик шартномалари тарафлари, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари. Шартномаларни тузиш бўйича асосий қоидалар. Тадбиркорлик шартномалари шартларини бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш. Тадбиркорлик шартномаси мажбуриятлари юзасидан жавобгарлик. Ташқи иқтисодий фаолият тушунчаси ва унинг ҳуқуқий асослари. Ташқи иқтисодий фаолият субъектлари. Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш усуллари. Ташқи иқтисодий

фаолиятни квоталаш, лицензиялаш, тариф ва нотариф, солиқлар ҳамда валюта орқали тартибга солиш. Ташқи иқтисодий фаолиятда шартномалар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари. Ташқи иқтисодий фаолиятда шартномавий мажбуриятлар юзасидан жавобгарлик. Тадбиркорлик субъектларини ҳимоя қилиш тизимини ташкил этишнинг зарурати. Тадбиркорлик субъектларини ҳимоя қилишнинг ташкилий-ҳуқуқий тизими. Тадбиркорлик фаолиятини ҳуқуқий ҳимоя тизимини ҳуқуқий таъминлаш. Тадбиркорлик субъектларини назорат қилишда ҳуқуқий ҳимоя тизимининг амал қилишининг ўзига хос хусусиятлари масалалари кўчма машғулотнинг мазмунини ташкил этади.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Ўқитишда қуйидаги шакллардан фойдаланилади:

-дидактик ва ролли ўйинлар, давра суҳбатлари (таклиф қилинган шартларга асосан ҳаракат қилиш, биргаликда ишлаш, эшитиш ва мантиқий хулоса қилиш қобилиятини шакллантиради);

-кичик маърузалар ва суҳбатлар (диққатни жамлаш ва ахборотни қабул қилиш қобилиятини шакллантиради);

-баҳс-мунозара (аргумент ва далиллар келтириш қобилиятини шакллантиради);

-кластер, синквейн (ахборот ёки бирон-бир тушунчани қисқа баёнини тузиш кўникмани шакллантиради);

-кичик гуруҳларда ишлаш, бумеранг (материални мантиқан тизимли, муаммоли баён этишни ривожлантиради);

-блиц ўйин, қора қути (аниқ муаммоли вазиятни таҳлил қилиш, камчиликлар сабабини йўл-йўлакай аниқлашга йўналтирилади);

-резюме методи (тингловчиларни бирор мавзунинг ижобий ва салбий томонлари, афзаллик ва камчиликлари, фойда ва зарарларини белгилашни ўргатади).

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Махсус адабиётлар:

1. Fuqarolik huquqi: Darslik. I qism/ Mualliflar jamoasi. Prof. O.Oqyulovning umumiy tahriri ostida. –T.: TDYU nashriyoti, 2016. -312 b.
2. Фуқаролик ҳуқуқи: Дарслик. II қисм // Муаллифлар жамоаси. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2008. -920 б.
3. Раҳмонқулов Х. Мажбурият ҳуқуқи. -Т.: 2005, -336 б.
4. Имомов Н. Юридик шахс моҳиятининг фуқаролик-ҳуқуқий талқини (назарий масалалар). –Т.: ТДЮУ, 2017, -150 б.
5. Оқюлов О. Интеллектуал мулк ва инновация (Интеллектуал мулк ҳуқуқи институтларининг инновация ривожланишини таъминлашдаги таъсирини оширишнинг моддий ва процессуал воситалари: миллий амалиёт ва хорижий тажриба). –Т., Турон замин зиё, 2016, -390 б.

Хорижий адабиётлар:

1. Catherine Elliott & Frances Quinn. Contract law. Longman (2011). (Elliott & Quinn series).
2. Cees van Dam. European tort law. Oxford University Press (2013) Second Edition published in 2013

Норматив ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2018 й., 15-сон, 406-модда.
2. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 11-12-сон, 1-модда; 2017 й., 16-сон, 265-модда.
3. Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 29 августдаги “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуни // Олий Мажлис Ахборотномаси, 1998 й., 9-сон, 170-модда.
4. Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 20 июлдаги “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 28-29-сон, 260-модда.
5. Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 25 сентябрдаги “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 39-сон, 446-модда.
6. Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 6 майдаги “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш

- тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 19-сон, 210-модда.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 5 октябрдаги “Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлашга, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4848-сон Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 40-сон, 467-модда.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 28 октябрдаги “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйиш тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги ПҚ-2646-сон қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 45-сон, 522-модда.

Электрон таълим ресурслари:

1. <http://www.tsul.uz>
2. <http://www.gov.uz>
3. <http://www.lex.uz>
4. <http://www.minjust.uz>

II. МОДУЛНИ ҲҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

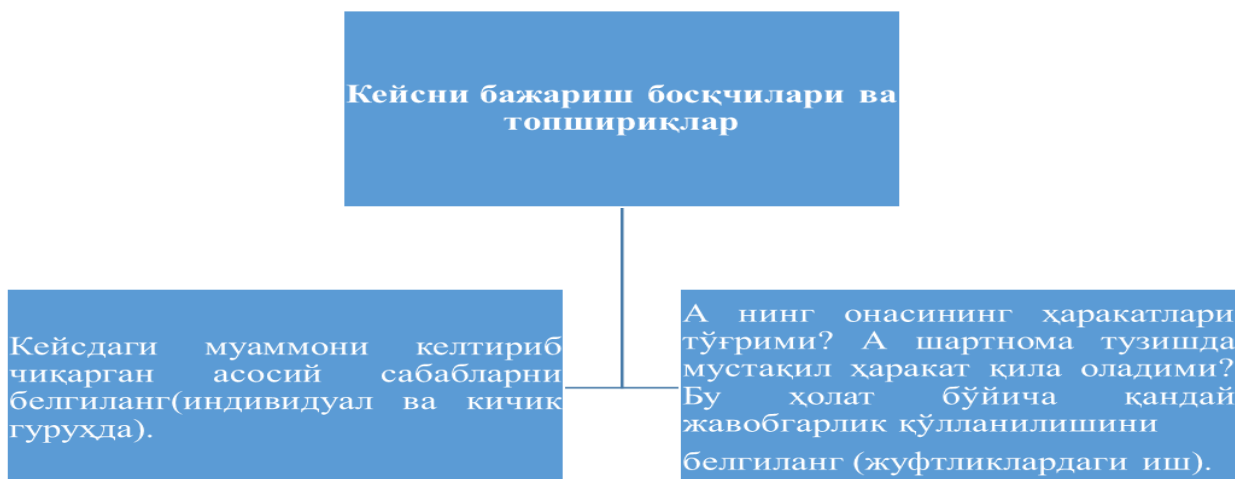
“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - англизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи”ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ кейс билан танишиш(матнли шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейс. 10 ёшдаги А. исмли бола дўкон сотувчиси Б.нинг ташаббуси билан дўкондан 2000 сўмлик ўйинчоқ сотиб олди. Уйга қайтгач, А.нинг онаси қайси дўкондан ушбу ўйинчоқни харид қилганини сўраб, сотувчи Б.нинг олдига боради ва ўйинчоқни топшириб, пулни қайтариб беришни сўрайди.

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна

1. Фикр: “Инновация - интеллектуал мулк ҳуқуқининг объекти ҳисобланади”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод тингловчилар ёки қатнашчиларни мавзу бўйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу бўйича дастлабки билимлар даражасини ташҳис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- ўқувчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- ўқувчилар мазкур тушунчалар қандай маъно аниқлаши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тугри ва тулиқ изоҳини уқиб эшиттиради ёки слайд орқали намоиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тўғри жавоблар билан узининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони аниқлатади?	Қўшимча маълумот
<i>Битим</i> <i>(Transaction)</i>	Битимлар фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ва бекор қилишга қаратилган ҳаракатларидир.	
<i>Корпоратив мулк</i> <i>(Corporate ownership)</i>	Корпоратив хусусий мулк, бу ҳам айрим кишиларга қарашли, лекин акциядорлар жамиятидаги умумий мулкнинг бир қисми сифатида	

	мавжуд бўлган мулк. Корпоратив мулк дивиденд келтирувчи мулкдир.
Директор (CEO)	Ижро органига раҳбарлик қилади. Жамият номидан ишончномасиз иш юритади.
Мустақил директор (Independent director)	Жамият билан иқтисодий манфаатлар билан боғланмаган кузатув кенгаши аъзоси.
Олтин акция (Golden share)	қийматга эга бўлмайдиган, бошқа шахсга ўтказилмайдиган, гаровга берилмайдиган, устав фонд миқдорини белгилашда дивидендларни ҳисоблашда инобатга олинмайдиган акция. У давлатнинг махсус ҳуқуқи ҳисобланади.
Кузатув кенгаши (Board of directors)	Жамият фаолиятига умумий раҳбарликни амалга оширувчи акциядорлар томонидан сайланадиган корпоратив бошқарув органи.

“Хулосалаш” (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айна пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

❖ тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

- ❖ тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништирилади;
- ❖ ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма материалларни тарқатилади;

- ❖ ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилади;
- ❖ мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

Намуна:

Фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг турлари					
Фуқаро		Юридик шахс		Давлат	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	Камчилиги	афзаллиги	камчилиги

Хулоса:

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавз: Юридик фанлар тизимида фуқаролик ҳуқуқининг тутган ўрни ва ўзига хос хусусиятлари

Режа:

- 1.1. Фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятлари ва вазифалари.
- 1.2. Фуқаролик ҳуқуқининг юридик фанлар тизимида тутган ўрни.

Таянч иборалар: *фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси ва предметини аниқлаш, мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатлар, фуқаролик ҳуқуқининг вазифалари, ҳуқуқий тартибга солиш ва ҳуқуқий муносабатни белгилаш.*

1.1. Фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятлари ва вазифалари

Ҳуқуқнинг вазифаси ижтимоӣ муносабатларни тартибга солиш, белгилаш ҳамда ҳуқуқларни муҳофаза қилиш ва ҳимоя қилиш ҳисобланади. Ижтимоӣ муносабатларни тартибга солиш қитъа ҳуқуқ тизими томонидан муайян гуруҳлар ва соҳаларга ажратиб амалга оширилади. Шу сабабли қитъа ҳуқуқ тизими ижтимоӣ муносабатларни тартибга солувчи нормаларни жамлаш ва тўплаш, тизимлаштириш орқали кодекслар шаклида бирлаштириш усулидан фойдаланади ҳамда муайян кодекслар тегишли ҳуқуқ соҳасининг асосий ҳуқуқий манбаси сифатида шу соҳага оид бошқа қонун ҳужжатлари учун асосий талаблар ва мезонларни белгилайди. Фуқаролик ҳуқуқи қитъа ҳуқуқ тизимида алоҳида ва мустақил ҳуқуқ соҳаси бўлиб, аъанавий тарзда иштирокчиларнинг тенглигига асосланадиган ҳамда мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабат деб аталадиган шартли гуруҳларга жамланган ижтимоӣ муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишни назарда тутди.

Фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳаси сифатида функциясида ҳам асосий ва бош ўринни ҳуқуқий тартибга солиш эгаллайди. Шу билан бирга фуқаролик ҳуқуқининг функцияси сифатида мутахассислар бир қатор жиҳатларни санаб ўтадилар. Масалан, Беларуслик мутахассислар фуқаролик ҳуқуқининг қуйидаги функцияларини санаб ўтишади:

- тартибга солиш – фуқаролик ҳуқуқининг нормал амал қилаётган муносабатлар тарафларига ҳуқуқ ва мажбуриятлар юклаш йўли билан таъсирини таъминлайди;

- муҳофаза қилувчи – фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг қонуний ҳуқуқлари бузилиши натижасида етказилган зарар қоплашини, шунингдек фуқаролар ва ташкилотларнинг бузилган шахсий номулкӣ ҳуқуқларини тиклашни таъминлайди;

- ахлоқий-тарбиявий функция иштирокчиларининг қонунчиликка риоя этишлари ва фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар бузмасликларига, жамиятнинг маънавий принципларини ҳурмат қилишларига ундайди.

Айрим мутахассислар фуқаролик ҳуқуқи бу фақат давлатнинг эркини ифодалайдиган қонун ҳужжатлари орқали ижтимоий муносабатларни тартибга солишдан иборат эмас. Бунда шахсларнинг муайян ижтимоий муносабатларни ўзлари тартибга солиш ҳамда шартномалар эркинлигини назарда тутиш зарур. Фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ўзлари иштирок этаётган ижтимоий муносабатларни ўзлари тартибга солишлари хусусий ҳуқуқнинг мажбурий жиҳати бўлиб, айти пайтда у тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятларини, хусусий ҳуқуқнинг методлари ва тамойилларини тўлиқ ифодалаш имконини беради.

Фикримизча, фуқаролик ҳуқуқининг функцияси нафақат тартибга солиш ва муҳофаза қилиш, балки ҳуқуқий ҳолат ва муайян ҳулқ-атвор қоидаларини ҳамда ҳуқуқий тартиботни белгилашни ҳам қамраб олади. Бу ўринда “ҳуқуқий қоидаларни белгилаш” функцияси хусусида шуни айтиш лозимки, бозор муносабатлари шароитида фуқаролик ҳуқуқининг мазкур функцияси ижтимоий муносабатларни фақат давлат томонидан қабул қилинган қонун нормалари орқали тартибга солиш доктринаси устувор бўлган собиқ иттифоқ давридаги тубдан фарқ қилишига ҳамда иштирокчиларига кенг эркинлик ва имтиёз берилиши ҳамда фуқаролик ҳуқуқининг диспозитив йўналтирилганлигига асосланади. Фуқаролик ҳуқуқининг “ҳуқуқий қоидаларни белгилаш” функцияси субъектлар учун ўхшатиш мумкин бўлса “мўлжал” вазифасини ўтайди ва улар муайян вазиятда ўзларини қандай тутиш лозимлигини, ижтимоий муносабатларда ҳаракатланишлари учун қандай имкониятлар мавжудлигини билиб олиш имкониятига эга бўлишади. Масалан, ФКнинг 18-моддаси биринчи қисмида фуқаролар эга бўлиши мумкин бўлган ҳуқуқлар доираси санаб кўрсатилиб, унинг иккинчи қисмида фуқаролар бошқа мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларга ҳам эга бўлишлари мумкинлиги белгиланган. Мазкур норма фуқаролик ҳуқуқининг тартибга солиш ёки муҳофаза қилиш функцияларига мос келмайди. Чунки, унинг мазмунида аниқ қоида назарда тutilмаган ва гап қандай ҳуқуқлар ҳақида кетаётганлиги ҳам мавҳум. Шу сабабли ФКнинг 18-моддаси иккинчи қисмини фақат “ҳуқуқий қоидаини белгилаш” функциясига мос деб ҳисоблаш мумкин. Бинобарин, келажакда фуқаронинг яна қандай ҳуқуқларига эга бўлиш олдиндан номаълум, лекин унинг муайян ҳуқуқларга эга бўлиши чекланмайди.

Ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш воситаси сифатида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, иш муомаласи одатлари, маҳаллий урф-одатлар, шартномалар эътироф этилади. Жумладан,

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 2-моддаси биринчи қисмида фуқаролик қонун ҳужжатлари нимани белгилаши ва нимани тартибга солиши назарда тутилган. Унинг мазмунидан англашилишича, фуқаролик қонун ҳужжатлари:

1) фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолатини, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг, интеллектуал фаолият натижаларига бўлган ҳуқуқларнинг вужудга келиш асосларини ҳамда уларни амалга ошириш тартибини белгилайди;

2) шартнома мажбуриятлари ва ўзга мажбуриятларни, шунингдек бошқа мулкӣ ҳамда у билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатларни тартибга солади.

Шу ўринда ўқув предмети сифатида “фуқаролик ҳуқуқи” тушунчасига берилаётган таърифлар хусусида ҳам тўхталиб ўтсак. Узоқ даврлардан буён мазкур ўқув фани доирасида чоп этиб келинаётган дарсликларда “фуқаролик ҳуқуқи юридик жиҳатдан тенг бўлган субъектлар ўртасидаги мулкӣ ва шахсий номулкий муносабатларни тартибга солувчи ва мустаҳкамловчи ҳуқуқ нормалари йиғиндисидан иборат” деган таъриф устуворлик касб этиб келди. Бироқ бу ҳолат ФКнинг 2-моддаси биринчи қисмига нечоғли тўғри келиш ёки келмаслиги масаласи эса эътибордан четда қолмоқда. Чунки, мазкур нормадан англашилишича, фуқаролик қонун ҳужжатлари нафақат муайян муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ нормалари йиғиндисидан балки, муайян ҳолатлар, қоидалар, тартиботларни белгловчи нормалар йиғиндисидан ҳам иборатдир. Шу сабабли фуқаролик ҳуқуқи тушунчасини ифодалашда қуйидаги таърифдан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир: фуқаролик ҳуқуқи фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолатини, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг, интеллектуал фаолият натижаларига бўлган ҳуқуқларнинг вужудга келиш асосларини ҳамда уларни амалга ошириш тартибини белгилайдиган ҳамда шартнома мажбуриятлари ва ўзга мажбуриятларни, шунингдек бошқа мулкӣ ҳамда у билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқий нормалар йиғиндисидан иборат.

Фуқаролик ҳуқуқи тушунчасига бундай таъриф бериш унинг вазифасини тўлиқ қамраб олиши ҳамда унинг функциясини ифодалаш билан бирга, мазкур ҳуқуқ соҳасининг моҳиятини бир қадар намоён этади.

Таъкидлаш лозимки, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ҳуқуқий тартибга солиш воситаси эканлигини шубҳа остига олмаган ҳолда, иш муомаласи одатлари (Фуқаролик кодексининг 6-моддаси), маҳаллий урф-одат ва анъаналар (Оила кодексининг 8-моддаси) ҳуқуқий тартибга солиш воситаси сифатида қўлланилишини эътибордан четда қолдирмаслик лозим. Бу борада ФКнинг 2-3-моддалари мазмунига эътибор қаратадиган бўлсак,

фуқаролик қонун ҳужжатларининг тартибга солиш функция хусусида, фуқаролик қонун ҳужжатлари тартибга соладиган муносабатлар доираси хусусидаги қоидалар назарда тутилади. Бироқ ижтимоий муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг икки муҳим воситалари: фуқаролик қонун ҳужжатлари ва шартномалар ўртасидаги нисбатан, уларнинг ўзаро тўқнашувида татбиқ этишда устуворликка эга бўлган восита борасида бугунги қонунчилик, ҳуқуқни қўллаш амалиёти ва миллий цивилистикада яхлит ёндашув ва тўхтам мавжуд эмаслиги кўзга ташланадики, бу ҳолат ҳуқуқнинг энг асосий мақсади унинг функция ва талқини нуқтаи назаридан тўғри эмасдир. Шу жиҳатдан олганда, фуқаролик кодексининг вазифа (функция)си нуқтаи назаридан ҳуқуқий тартибга солишнинг иккита мустақил воситаси: норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва шартномаларнинг нисбати борасида мушоҳада юритамиз.

Фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизларини белгилайдиган ФКнинг 1-моддасига кўра, фуқаролар (жисмоний шахслар) ва юридик шахслар ўз фуқаролик ҳуқуқларига ўз эрқларига мувофиқ эга бўладилар ва бу ҳуқуқларини ўз манфаатларини кўзлаб амалга оширадилар. Улар шартнома асосида ўз ҳуқуқ ва бурчларини белгилашда ва қонун ҳужжатларига зид бўлмаган ҳар қандай шартнома шартларини аниқлашда эркиндирлар.

Бу нормадан англашилишича, “фуқаролар ва юридик шахслар шартнома асосида ўз ҳуқуқ ва бурчларини белгилашда эркиндирлар”. Мазкур қоида фуқаролик ҳуқуқининг асосий принципларидан бири саналади ва шартномаларни “фуқаролар ва юридик шахсларнинг ҳуқуқи ва бурчларини белгилаш” ва шу орқали тартибга солиш воситаси эканлигини англатади.

ФКнинг 4-моддаси фуқаролик қонун ҳужжатларининг вақт бўйича амалда бўлишини белгилайди. Мазкур модданинг тўртинчи қисмига кўра, агар шартнома тузилганидан кейин тарафлар учун мажбурий бўлган, шартнома тузилаётган пайтдагидан бошқача қоидаларни белгилайдиган қонун қабул қилинган бўлса, тузилган шартноманинг шартлари ўз кучини сақлаб қолади, қонуннинг аввал тузилган шартномалардан келиб чиққан муносабатларга татбиқ этилиши кўрсатилган ҳоллар бундан мустасно.

Мазкур нормалар қонун ҳужжати ва шартноманинг ўзаро нисбати борасида муайян “аниқликларни” белгилагандай таассурот уйғотади. Бунда қуйидаги жиҳатларни ажратиш мумкин:

Биринчидан, қонун ҳужжати шартнома тузилганидан кейин қабул қилиниши;

Иккинчидан, қонун ҳужжатида тарафлар учун мажбурий бўлган ва шартнома тузилаётган пайтдагидан бошқа қоидалар белгиланган бўлиши;

Учинчидан, бундай ҳолатларда шартнома шартларининг ўз кучини сақлаб қолиши;

Тўртинчидан, қонуннинг аввал тузилган шартномалардан келиб чиққан муносабатларга татбиқ этилиши.

Учинчи ва тўртинчи ҳолат ўзаро тўқнашувчи нукталар сифатида олинганда, қонуннинг шартнома шартларига ёки умуман шартномага нисбатан устуворлигини кўрсатадики, бу ҳолат давлатнинг маъмурий функциялари, устуворлик мавқеъ устунлигини кўрсатади. Мазкур қоида ҳар қандай ҳолатда ҳам давлат тарафлар ўртасидаги исталган шартнома шартларини бошқача тарзда белгилашга мажбурлаши ёки умуман шартномани бекор қилиш талабини қонун чиқариш йўли билан ҳал қилиш ҳуқуқига эгаллигини кўрсатади.

Бироқ мазкур қоида бугунги кундаги замонавий-ҳуқуқий воситалар, тадбиркорлик фаолияти субъектларининг қонун ва манфаатларини таъминлаш, тадбиркорлик ва хусусий мулк тўғрисидаги қонунчиликнинг барқарорлиги нуқтаи назаридан талабга жавоб бермаслигига, бу норма хусусий мулкдор ва тадбиркор ҳуқуқларининг кафолатларни таъминлашга тўсқинлик қилишига эътибор қаратиш лозим. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 24 сентябрдаги “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни 8-моддасида хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш йўлларида бири сифатида “хусусий мулк ҳуқуқи муносабатларини тартибга солишда қонун ҳужжатлари барқарорлигини таъминлаш” белгиланган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 2 майдаги “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонунининг 11-моддасига кўра, тадбиркорлик фаолияти субъектларининг давлат органлари, шу жумладан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат қилувчи органлар, шунингдек банклар билан ўзаро муносабатларида тадбиркорлик фаолияти субъекти ҳуқуқларининг устуворлиги принципи амал қилиб, унга мувофиқ қонун ҳужжатларида тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган барча бартараф этиб бўлмайдиган зиддиятлар ва ноаниқликлар тадбиркорлик фаолияти субъектининг фойдасига талқин этилади.

Мазкур вазиятда хусусий мулк ва тадбиркорлик тўғрисидаги қабул қилинган қонун ҳужжатларидаги ушбу нормалар ФКнинг 4-моддаси тўртинчи қисми нормалари билан мантиқан зид келадиганлигини кўриш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 24 декабрдаги “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуннинг 8-моддаси учинчи қисмида

белгиланишича, кодекслар Ўзбекистон Республикасининг қонунлари билан тасдиқланади.

Бу нормадан англашилишича, кодекслар ва қонунлар тенг юридик кучга эга норматив-ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади.

Ушбу қонуннинг 16-моддаси тўртинчи қисмига кўра, тенг юридик кучга эга бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ўртасида тафовут бўлган тақдирда кейинроқ қабул қилинган ҳужжат қоидалари амал қилади.

“Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги ва “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги қонунлар ФК билан тенг юридик кучга эгаллиги ва улар ФКдан кейинроқ қабул қилинганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, бу ўринда мазкур иккала қонун нормалари устуворликка эгаллигини кўришимиз мумкин, албатта. Бироқ бу нормалар фуқаролик қонун ҳужжатлари ва шартномаларнинг ўзаро нисбатини назарда тутмайди.

Таъкидлаш лозимки, ФКнинг 4-моддаси тўртинчи қисмида белгиланган қоидага ўхшаш нормалар Россия Федерацияси Гражданлик кодексининг 422-моддаси 2-қисмида, Озарбайжон Республикаси Гражданлик кодексининг 390.2-моддасида, Арманистон Республикаси Гражданлик кодексининг 438-моддаси 2-бандида, Қирғизистон Республикаси Гражданлик кодексининг 3-моддаси 2-бандида, Тожикистон Республикаси Гражданлик кодексининг 454-моддаси 2-бандида белгиланган. Ушбу қоидага айний қоида Қозоғистон Республикаси Гражданлик кодексининг 383-моддаси 2-бандида ҳам назарда тутилган.

Мазкур давлатлар қонунчилигидан фарқли равишда Беларусь Республикаси Гражданлик кодексининг 392-моддаси 2-бандида шартнома ва қонуннинг ўзаро нисбати масаласига оид бошқача қоида белгиланган. Ушбу нормага кўра, шартнома тузилганидан кейин ва унинг амал қилиши тугагунга қадар, тарафлар учун мажбурий бўлган, шартнома тузилаётган пайтдагидан бошқача қоидаларни белгилайдиган қонунчилик ҳужжати қабул қилинган бўлса, тузилган шартноманинг шартлари агар қонунчиликда бошқача ҳолат назарда тутилмаган бўлса, қонунчиликка мувофиқлаштирилиши лозим.

В.Н.Годуновнинг фикрича, мазкур қоида қонунчиликнинг шартномага нисбатан устуворлиги, деб аталади.

Бироқ бу ҳолат Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунчилигига нисбатан қўллаш тўғри бўлмас эди. Зеро, ФКнинг 4-моддаси тўртинчи қисми Беларусь Республикаси ГКнинг 392-моддаси 2-бандидан фарқли равишда “шартноманинг шартлари ўз кучини сақлаб қолишини” назарда тутди. Албатта, мазкур норма иқтисодиётни лебираллаштириш шароитида муҳим аҳамиятга эга ва шартномаларнинг қонун нормалари билан ўзаро нисбатида шартнома шартларининг ўз кучида қолишини назарда тутиш орқали

контрагентларнинг ўзаро алоқалари барқарорлигини таъминлайди. Шу билан бирга, ФКнинг 4-моддаси 4-қисмида “шартноманинг шартлари ўз кучини сақлаб қолиши” қондасига нисбатан истисноли ҳолат ҳам белгиланганлигини назарда тутиш лозим. Зеро ушбу нормада “қонуннинг аввал тузилган шартномалардан келиб чиққан муносабатларга татбиқ этилиши кўрсатилган ҳоллар бундан мустасно”лиги белгиланган.

Шу ўринда қайд этиш лозимки, амалдаги ФКда қонун ва шартноманинг ўзаро нисбати борасида қоида назарда тутилмаган. Бундан фарқли равишда бир қатор хорижий мамлакатлар қонунчилигида қонун ва шартноманинг ўзаро нисбати борасида қоидалар белгиланган. Масалан, Россия Федерацияси ГКнинг 422-моддаси “шартнома ва қонун” – деб номланса, Беларусь Республикаси ГКнинг 392-моддаси ҳамда Қозоғистон Республикаси ГКнинг 383-моддаси “шартнома қонунчилик” – деб номланади. Украина ГКнинг 6-моддаси, эса “фуқаролик қонун ҳужжатлари ва шартнома” – деб номланган.

Ушбу давлатлар қонунчилигида шартнома қонуннинг ўзаро нисбати масаласига оид қоидаларда тузилаётган шартнома қонун ҳужжатларида назарда тутилган қоидаларга мос бўлиши хусусидаги талаб назарда тутилган. Жумладан, Россия Федерацияси ГКнинг 422-моддаси 1-қисмига кўра, шартнома у тузилаётган пайтда амалда бўлган қонун ва бошқа ҳуқуқий ҳужжат (императив норма)да белгиланган томонлар учун мажбурий бўлган қоидаларга мос бўлиши лозим.

Беларусь Республикаси ГКнинг 392-моддаси 1-қисмига биноан, шартнома қонунчиликда белгиланган томонлар учун мажбурий бўлган қоидаларга мувофиқ бўлиши лозим.

Фикримизча, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига ҳам қонун ва шартноманинг ўзаро нисбатига оид қоида киритилиши зарур. Шу боис “қонунчилик ва шартнома” номли ФКга 353-1-модда киритиш ҳамда ФКнинг 4-моддаси тўртинчи қисмини мазкур моддага ўтказиш ва уни қуйидаги мазмунда белгилаш зарур:

Шартнома у тузилаётган пайтда амалда бўлган қонун ва бошқа ҳуқуқий ҳужжат (императив норма)да белгиланган томонлар учун мажбурий бўлган қоидаларга мос бўлиши лозим.

Агар шартнома тузилганидан кейин тарафлар учун мажбурий бўлган, шартнома тузилаётган пайтдагидан бошқача қоидаларни белгилайдиган қонун қабул қилинган бўлса, тузилган шартноманинг шартлари ўз кучини сақлаб қолади.

Ўз навбатида, ФКнинг 4-моддаси тўртинчи қисмини қуйидаги тахрирда ифодалаш мақсадга мувофиқдир:

Шартнома бўйича томонларнинг фуқаролик қонун ҳужжати амалга киритилгунга қадар вужудга келган муносабатлар ушбу Кодекснинг 353-1-моддасига мувофиқ тартибга солинади.

ФКнинг 8-моддаси иккинчи қисми 1-бандида фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари вужудга келиш асосларидан биринчиси сифатида қонунда назарда тутилган шартномалар ва бошқа битимлар, шунингдек гарчи қонунда назарда тутилган бўлмаса-да, лекин унга зид бўлмаган шартномалар ва бошқа битимлар белгиланган. Бу ҳолат фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг мазмуни ҳисобланган тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини вужудга келтирувчи (айни пайтда тартибга солувчи) восита шартномалар эканлигини англатади.

Мутахассислар шартномаларнинг ҳуқуқий табиати, уларнинг ҳуқуқий тартибга солиш тизимида тутган ўрни ва моҳияти борасида бир қатор фикрлар билдиришади. Жумладан, Е.С.Каньязовнинг фикрича шартноманинг куйидаги хусусиятларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- ҳуқуқий муносабат сифатида: у иштирокчиларнинг фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилайди, ўзгартиради ёки бекор қилади;
- мажбуриятларни келтириб чиқарувчи юридик факт сифатида: битимнинг тузилиши фуқаролик-ҳуқуқий муносабатни вужудга келтирди;
- иштирокчиларнинг хоҳиш-иродаси билан мажбуриятнинг юзага келишини қайд этувчи ҳужжат сифатида: битим ёзма шаклда тузилиши мумкин.

Н.Д.Егоровнинг қайд этишича, шартномалар турли маънода тушунилади, лекин биринчи навбатда шартноманинг моҳиятини унинг юридик факт сифатида фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартиши ва бекор қилиш воситаси эканлигини эътироф этиб ўтиш зарур.

Ҳ.Р.Раҳмонқулов шартнома – ҳуқуқий тартибга солишнинг шакли сифатида шартнома қатнашчиларининг хоҳиш-иродаси ва ҳаракатларини намоён этиш ҳамда расмийлаштиришнинг воситаси сифатида хизмат қилишини таъкидлайди.

Ю.Рахимованинг ёзишича, шартномалар юридик факт сифатида фуқаролик ҳуқуқи ва бурчларини вужудга келтиришда аввало иштирокчиларининг хоҳиш-иродасига асосланиши, бундай ҳуқуқ ва бурчлар тарафларнинг ўз хоҳишларига намоён бўлиши билан юридик фактларнинг бошқа турларидан фарқ қилади. Бинобарин, аксарият юридик фактларда ҳуқуқ ва мажбуриятлар тарафларнинг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳам вужудга келиши мумкин.

Ушбу фикрлар ўринли ва шартномани турли ракурстан келиб чиқиб моҳиятини очиб беришга қаратилганлигини эътироф этган ҳолда, биз шартномани ҳуқуқий тартибга солиш воситаси сифатидаги ҳолати ҳамда

қонун ҳужжатлари билан ўзаро нисбати (айрим ҳолатларда тўқнашуви)га эътибор қаратамиз.

Маълумки, ФКнинг катта ҳажми ташкил этувчи нормалари бевосита шартномалар ва уларга оид қоидаларни ифодалайди. Агар шартномалар учун асос ҳисобланадиган битимлар, мажбуриятлар тўғрисидаги умумий қоидалар ҳам қўшиб ҳисоблаганда ФКнинг бевосита шартномалар билан боғлиқ моддалари (тахминан 800 га яқин) унинг салмоқли қисмини эгаллайди. Шунга қарамасдан амалиётда иштирокчилар ўзаро муносабатларни шартнома тузиш воситасида белгилайдилар. Шундай экан тарафлар ўртасидаги муносабатни тартибга солишда бир вақтнинг ўзида иккита восита – қонун ҳужжати ва шартнома юзага келади. Бундай ҳолатда тарафлар қонунда қатъий белгиланган қоидага ўзгартиришга ёки уни шартномада бошқача тарзда ифодалашга ҳақли эмаслигини англашилгани ҳолда, қонун ҳужжатидаги диспозитивликни ўзлари келишган ҳолда ўзгартиришга ҳақли ҳисобланадилар. Масалан, ФКнинг 263-моддаси иккинчи қисмига кўра, қонуний неустойканинг миқдори, агар қонун тақиқламаса, тарафларнинг келишуви билан кўпайтирилиши мумкин.

Юқорида қайд этилганидек, тарафлар ўзлари ўртасидаги муносабатни шартнома тузиш йўли билан ифодалайдилар ва шартнома ҳуқуқий муносабат сифатида улар ўртасида қандай шартлар белгиланганлигини ҳам аниқлаб оладилар ва низо келиб чиққанида ёки муайян ҳаракатни амалга оширишда шартнома “йўл харитаси” вазифасини ҳам бажаради. Шу боис шартномада тарафлар ўртасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг барча жиҳатлари инобатга олиниши тавсия этилади, гарчи ушбу шартномага оид асосий қоидалар ва масалалар ФКда белгиланган бўлсада.

ФКда шартномаларнинг ҳар бир турига оид махсус нормалар мавжудлигидан келиб чиқиб шартнома тузувчилар унинг предметини белгилаган ҳолда улар ўртасидаги шартномадан келиб чиқадиган барча ҳолатлар қонун ҳужжатлари билан тартибга солинишини назарда тутувчи шартнома тузишлари мумкин, деган масалага тўхталсак. Масалан, тарафлар маҳсулот етказиб бериш шартномаси тузишда ва унда етказиб берилиши лозим бўлган тахтанинг миқдори ва турини белгилаб, қолган муносабатлар ФК нормалари билан ҳал этилишини қайд этдилар. Бизнинг бундай тарзда ҳуқуқий муносабатни белгилаш ва улар ўртасидаги алоқаларни шартнома деб номлашга қонун нормаси йўл қўймайди ва шу боис бу тарзда шартнома тузилмайди. Хусусан, ФКнинг 364-моддасига кўра, “агар тарафлар ўртасида шартноманинг барча муҳим шартлари юзасидан шундай ҳолларда талаб қилинадиган шаклда келишувга эришилган бўлса, шартнома тузилган ҳисобланади.

Шартноманинг нарсаси тўғрисидаги шартлар, қонун ҳужжатларида бундай турдаги шартномалар учун муҳим ёки зарур деб ҳисобланган шартлар, шунингдек тарафлардан бирининг аризасига кўра келишиб олиниши зарур бўлган ҳамма шартлар муҳим шартлар ҳисобланади”.

Ушбу қоидалар риюя этмаслик шартномани тузилмаган деб ҳисоблаш учун асос бўлади. Шу сабабли ҳам шартнома тузишда тарафлар қонун билан белгиланган талабларни бажаришлари лозим.

Хулоса ўрнида айтиш лозимки, ФК ва фуқаролик ҳуқуқининг функцияси ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш, муҳофаза қилиш ҳамда “ҳуқуқий қоидаларни белгилаш”ни назарда тутди. Бунда фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишда диспозитив йўналтирилганлик ва шартномалар эркинлиги устуворлик касб этиши зарур. Шу сабабли фуқаролик қонун ҳужжатларини ишлаб чиқиш, такомиллаштириш ва қўллашда ана шу устуворлик инobatга олинмоғи лозим. ФКнинг функцияси фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш билан чекланмаслиги сабабли, ҳуқуқни қўллашда асосий эътибор шартнома шартлари ва тарафларнинг хоҳиш иродасидан англашиладиган ҳолатга қаратилиши зарур. Бунда ҳуқуқ қўлловчиларнинг фақат қонун нормасига таяниб фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга баҳо беришлари ва ҳуқуқий хулоса чиқаришлари ҳар доим ҳам тўғри бўлмайди. Шу сабабли ФКнинг функциясидаги “белгиловчилик элементи” ҳам ҳуқуқий тартибга солишда қўлланилиши мақсадга мувофиқдир.

1.2. Фуқаролик ҳуқуқининг юридик фанлар тизимида тутган ўрни

Фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқ соҳасининг асосий, муҳим ва ажралмас қисми ҳисобланади. Мазкур фаннинг элементлари инсоният пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлса-да, лекин “фуқаролик ҳуқуқи” атамасининг пайдо бўлиши қадимги Рим даврига бориб тақалади. “Фуқаролик ҳуқуқи” атамаси қадимги рим ҳуқуқ тизимидаги латинча *jus civile* (цивил ҳуқуқи) – “гражданлик ҳуқуқи” атамасидан олинган бўлиб, у Рим фуқаролари – квириларнинг ҳуқуқи (*cives*) ва давлат (шаҳар)нинг (*civitas*) ҳуқуқи маъноларини аниқлатган. Кейинчалик замонавий ҳуқуқ тизимида қадимги рим хусусий ҳуқуқи атамалари (*Zivilrecht, droit civil, civil law*) кириб келган. Европа мамлакатларида товар-пул муносабатларининг ривожланиши ҳамда иқтисодий муносабатларни тартибга солувчи қонунчиликни такомиллаштириш зарурати, бу давлатлар ҳуқуқ тизимида қадимги Рим хусусий ҳуқуқида тартибга солинган мулкӣ муносабатларга тегишли қонун-қоидаларни андоза сифатида олишни тақозо этди. Кейинчалик энг йирик, фундаментал ҳуқуқ тизимларидан бирининг номи *civil law* – гражданлик

ҳуқуқи – фуқаролик ҳуқуқи сифатида атала бошланди. Шу сабаб ҳам мазкур ҳуқуқ соҳа вакиллари “цивилистлар” деб номланади.

Мамлакатимизда ушбу ҳуқуқ соҳаси дастлаб собиқ Иттифоқ даврида ҳам ўзбек ҳам рус тилларида “гражданлик ҳуқуқи” номи билан аталган¹. Бу ном собиқ Иттифоқ даврида амалда бўлган Гражданлик кодекси номи билан узвий боғлиқ бўлиб, барча иттифоқдош республикаларда жорий қилинган эди. Ваҳоланки, “гражданлик ҳуқуқи” ва “фуқаролик ҳуқуқи” тушунчалари бир хил маънони англатмайди. “Граждан” ибораси дастлаб қадимги Римда Рим давлатининг туб аҳолисига нисбатан қўлланилган ва уларга тегишли ҳуқуқ “гражданлик ҳуқуқи” ибораси билан аталган. “Фуқаро” атамаси эса қадимда мамлакатимиз ҳудудида аҳолининг оддий тоифасига “фақир” тарзида қўлланилган. 1917 йилдан сўнг аҳолининг табақаларга ажратилиши ўз аҳамиятини йўқотиши натижасида “фуқаро” атамаси умумий тарзда ишлатилишига сабаб бўлган ҳамда “граждан” ва “фуқаро” сўзлари синоним сўзлар сифатида қабул қилинган.

Лекин айти вақтда мазкур ҳуқуқ соҳасининг номланиши ва унинг моҳияти бир-бирига тўғри келмайди. Бу ном юридик билимга эга бўлмаганларда, ушбу ҳуқуқ соҳаси фуқароларнинг ҳуқуқлари билан боғлиқ эканлиги ҳақидаги тасаввурни уйғотиши мумкин. Лекин мазкур ҳуқуқ соҳасининг моҳияти нафақат фуқаролар, балки юридик жиҳатдан тенг ҳуқуқ асосида муносабатга киришувчи юридик шахслар ва давлатнинг ҳам мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларини тартибга солиши билан ифодаланади.

Айти вақтда фуқаролик (гражданское) ҳуқуқи иборасини фуқаровийлик (гражданство) билан чалкаштирмалик лозим. Шахснинг фуқаролиги – бу унинг жисмоний шахс сифатида муайян давлатга мансублиги, давлат билан шахс ўртасидаги доимий, барқарор ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқӣ боғланишидир. Фуқаролик ҳуқуқи эса мутлақо бошқа ва кенг маънодаги тушунчадир. Мамлакатимиз мустақиллигининг илк даврларида фуқаролик ҳуқуқи билан фуқаровийликни фарқлаш мақсадларида фуқаролик ҳуқуқини муомалат (муомала) ҳуқуқи деб аташ ҳақидаги таклифлар ҳам бўлди². Бироқ бу таклифлар илмӣ жамоатчилик томонидан кенг қўллаб-қувватланмади ва натижада фуқаролик ҳуқуқи ибораси ўз кучида қолди.

Замонавий миллий ҳуқуқ тизимида “Фуқаролик ҳуқуқи” атамаси кўп маъноларда, яъни мустақил, йирик ҳуқуқ соҳаси, мустақил фан ва илм-фан тизими сифатида қўлланилади. Мазкур дарсликда фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳаси сифатидаги хусусиятлари ўз ифодасини топган.

¹ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. - 280 б.

² Исхаков С.А. Ислом фуқаролик ҳуқуқи асослари. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005. -18 б.

Фуқаролик ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасида амал қилувчи ҳуқуқ тизими соҳаларидан бири бўлиб, мамлакатимизда иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш, босқичма-босқич бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш даврида шахсларнинг моддий, маънавий эҳтиёжларини тобора тўлароқ қондириш мақсадида мулкӣ муносабатларни ҳамда мулкӣ характерда бўлмаган шахсий муносабатларни тартибга солиш, мустаҳкамлашга қаратилган ҳуқуқ нормалари йиғиндисидан иборатдир. Содда қилиб айтганда, **фуқаролик ҳуқуқи – юридик жиҳатдан тенг бўлган субъектлар ўртасидаги мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларни тартибга соладиган ҳамда мустаҳкамлайдиган ҳуқуқий нормалар йиғиндисидир.** Фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳалари тизимида тутган ўрнини англаш учун, даставвал ушбу ҳуқуқ соҳаси тартибга соладиган ижтимоий муносабатларни таҳлил этиш лозим.

Ижтимоий муносабатлар тизимида фуқаролик ҳуқуқи тартибга соладиган муносабатлар кенг ўринни эгаллайди. Айниқса, бу муносабатлар кишилар ўртасидаги ўзаро иқтисодий муомалада, кундалик эҳтиёжларни қондиришга қаратилган ҳаракатларда кўп учрайди.

Фуқаролик ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган юридик жиҳатдан тенг бўлган субъектлар ўртасида юзага келадиган мулкӣ, шахсий-номулкӣ ва ташкилий-ҳуқуқий мазмундаги ижтимоий муносабатлар – фуқаролик ҳуқуқи предмети дир. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети ни ифодаловчи ижтимоий муносабатлар доираси Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 2-моддасида белгилаб қўйилган. Бунга асосан, фуқаролик қонун ҳужжатлари фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолатини, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашъвий ҳуқуқларнинг, интеллектуал фаолият натижаларига бўлган ҳуқуқларнинг вужудга келиш асосларини ҳамда уларни амалга ошириш тартибини белгилайди, шартнома мажбуриятлари ва ўзга мажбуриятларни, шунингдек бошқа мулкӣ ҳамда у билан боғлиқ шахсий-номулкӣ муносабатларни тартибга солади.

Мазкур муносабатларда иштирок этувчи тарафлар агар юридик жиҳатдан тенг ҳуқуқли бўлиб, ФКнинг 2-моддасида назарда тутилган муносабатларга киришсагина, улар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга киришган ҳисобланади. Зеро бошқа ҳуқуқ соҳаларида (оила ҳуқуқи, хўжалик ҳуқуқи, экология ҳуқуқи, қишлоқ хўжалик ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, молия ҳуқуқи, солиқ ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи ва бошқалар) ҳам мулкӣ ва шахсий-номулкӣ ҳуқуқий муносабатлар вужудга келади, лекин улар учун иштирокчиларнинг юридик жиҳатдан тенглиги ҳамда эрк мухторияти хос эмас.

Мулкӣ ва номулкӣ муносабатлар улар иштирокчиларининг тенг ҳуқуқлилиги, мулкӣ мустақиллик, ушбу муносабатларнинг ҳақ эвазига

амалга оширилиши, иштирокчиларнинг иқтисодий жихатдан бир-бирига қарам бўлмаслиги, мол-мулкнинг алоҳида бўлиши, юридик тенг ҳуқуқлилилик, шахсий ҳуқуқларнинг узвий ва дахлсиз бўлиши таъмойилларига асосланади. Ушбу белгилар ифодаланмаган мулкӣ ва шахсий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқининг предмети таркибига кирмайди ва улар асосан икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳ муносабатларига нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари татбиқ қилиниши мумкин, агар улар махсус қонун ҳужжатлари билан тартибга солинмайдиган бўлса (ФКнинг 2-модда 5-қисми), иккинчи гуруҳ муносабатларига нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари татбиқ этилмайди, агар татбиқ этилиши ҳақида қонун ҳужжатларида бевосита кўрсатилган бўлмаса (ФКнинг 2-моддаси 6-қисми).

Ижтимоий муносабатларни тартибга солишда фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос услуби ва хусусиятлари бор. Фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш услуби муносабатни тартибга солиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Бу билан у ўзига ёндош бўлган бошқа ҳуқуқ соҳаларидан ажралиб туради. Чунончи, фуқаролик ҳуқуқи оила ҳуқуқи, молия ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, давлат ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, ер ҳуқуқи билан бевосита боғлиқ бўлса ҳам, мулкӣ ҳамда шахсий-номулкӣ муносабатларни тартибга солишда бу ҳуқуқ соҳаларидан маълум даражада фарқ қилади. Дастлаб фуқаролик ҳуқуқининг оила ҳуқуқидан фарқи тўғрисида шуни айтиш керакки, оила ҳуқуқи никоҳ ҳамда оилага тааллуқли бўлган муносабатларни, эр-хотин, ота-оналар билан болалар ўртасидаги, оиланинг бошқа аъзолари ўртасидаги муносабатларни, фарзандликка олиш, шунингдек давлат органларининг оилани мустақкамлаш ҳамда оналар ва болаларга моддий ёрдам кўрсатишга тааллуқли муносабатларни тартибга солади. Бу ҳуқуқ фуқаролик ҳуқуқининг маълум бир қисми бўлиб қолмай, ҳуқуқнинг алоҳида соҳаси ҳисобланади. Никоҳ ва оилага оид муносабатлар махсус кодекс – Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси билан тартибга солинади. Оила ҳуқуқида мулкӣ муносабатлар эмас, балки шахсий ҳуқуқий муносабатлар устунлик қилади. Бу муносабатлар оила ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкӣ муносабатларнинг хусусиятларини белгилайди. Мисол қилиб алимент мажбуриятларини олсак, бу мажбуриятлар мулкӣ характерда бўлган муносабатлардан эмас, балки шахсий, оилавий (эр ва хотинлик, қариндошлик) муносабатларидан келиб чиқади.

Оила ҳуқуқининг фуқаролик ҳуқуқидан фарқ қилувчи асосий хусусияти шундаки, оила ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкӣ муносабатлар ва шахсий-номулкӣ муносабатлар фақатгина битта оила аъзоси ўртасида вужудга келади ҳамда бу ерда фуқаролик ҳуқуқи учун энг асосий ўринни эгаллайдиган кенг маънодаги мулкӣ муомала кузатилмайди. Агар оила аъзолари ўртасида ўзаро фуқаролик муомаласи (олди-сотди, ҳадя,

айирбошлаш) амалга оширилса ҳам, бу ҳолат оила ҳуқуқи меъёрлари билан эмас, фуқаролик ҳуқуқи меъёри билан тартибга солинади.

Мулкӣ муносабатларда давлат ҳокимияти органлари қатнашиб, мазкур муносабатларда иштирок этувчиларга ўз эрklarини буюрсалар, бундай мулкӣ муносабатлар фуқаролик ҳуқуқига эмас, балки маъмурий ҳуқуққа тааллуқли бўлади. Чунончи, юқори давлат органининг ўз ваколати доирасида чиқарилган буйруғига мувофиқ муайян бинолар, усқуналарни топшириш – қабул қилиш билан боғлиқ муносабат маъмурий-ҳуқуқӣ муносабатлар ҳисобланади. Агар мулкӣ муносабатларда давлат органлари фуқаролик муомаласининг иштирокчиси сифатида бир-бирларига нисбатан тенг ҳуқуқли бўлиб ва бир-бирларига ўзларининг эрklarини буйруқлар тартибида буюра олмайдиган бўлиб қатнашсалар, бундай муносабатлар фуқаролик ҳуқуқига тааллуқли бўлади.

Солиқлар олиш, ташкилотларни пул маблағлари билан таъминлаш, фуқароларга пул ссудалари беришга доир ва бошқа бир мунча муносабатлар молия ҳуқуқи томонидан тартибга солинади.

Шахсий ҳуқуқлар фақат фуқаролик ҳуқуқи билан кўриқланмайди. Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари ва бошқа сиёсий ҳуқуқлари, масалан, Ўзбекистон Конституциясида кўрсатилган фуқароларнинг шахсий ҳуқуқлари давлат ҳуқуқи томонидан кўриқланади.

Меҳнат муносабатлари алоҳида гуруҳга кирадиган муносабатлардир. Меҳнат муҳофазаси, меҳнат интизоми, иш ҳақи, иш вақти ва дам олиш вақти ижтимоий суғурта ва меҳнат билан боғлиқ бўлган бошқа хусусий муносабатлар меҳнат ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади.

Ташкилотлар ва фуқароларнинг ердан, сувдан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлари маъмурий-ҳуқуқӣ характерга эга бўлиб, ер ва сув қонунчилиги билан тартибга солинади.

Кейинги пайтларда бозор иқтисодиёти самараси ўлароқ, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимига кириб келган ва бозор иқтисодиётида вужудга келган янги ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган ҳуқуқ соҳалари: тадбиркорлик ҳуқуқи, хўжалик ҳуқуқи, халқаро хусусий ҳуқуқдан фуқаролик ҳуқуқининг фарқли жиҳатларини ажратиш муҳимдир. Даставвал фуқаролик ҳуқуқининг таркибий қисми ҳисобланган хўжалик ҳуқуқи, халқаро хусусий ҳуқуқ ўтган асрнинг ўрталарида алоҳида ҳуқуқ соҳаси сифатида талқин этила бошланган бўлса, тадбиркорлик ҳуқуқи тўғрисидаги фикрлар республикамиз мустақилликка эришгач вужудга кела бошлади. Тўғри ҳуқуқшунос олимлар халқаро хусусий ҳуқуқни алоҳида ҳуқуқ соҳаси сифатида тан олсалар-да, хўжалик ҳуқуқи ва тадбиркорлик ҳуқуқини (баъзи ҳолларда иккаласи битта ҳуқуқ соҳаси тадбиркорлик (хўжалик) ҳуқуқи дея талқин этилмоқда (таъкид – муаллифники И.Б.)).

Мустақил ҳуқуқ соҳаси сифатида эътироф этишга доир баҳсли фикр билдирадлар.

Шундай бўлса-да, уларнинг фуқаролик ҳуқуқидан фарқли жиҳатларини кўрсатиб ўтамиз. Чунки юқоридаги муайян муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқларни (алоҳида ҳуқуқ соҳаси деб аташга бизнингча ҳали эрта) алоҳида ҳуқуқ соҳаси ёки ҳуқуқ соҳаси эмаслиги масаласини тадқиқ этиш мазкур дарсликнинг предметини ташкил этмайди.

Халқаро хусусий ҳуқуқ фуқаролик ҳуқуқидан фарқ қилиб, чет эл элементи билан мураккаблашган мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларни тартибга солади. Ўз ўзидан равшанки, агар мулкӣ ва шахсий-номулкӣ муносабатларда чет эл элементи иштирок этса, бундай муносабат халқаро хусусий ҳуқуқ предмети ҳисобланади³.

Хўжалик ва тадбиркорлик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабатлар эса, хўжалик юритувчи субъектларнинг ташкилий бошқарув, уларнинг ўз фаолиятини амалга ошириши учун турли хил фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларга кириши билан боғлиқ бўлади (мутахассислар ҳозиргача бу ҳуқуқ соҳасининг предметини аниқ талқин этиша олмади).

Фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқнинг бошқа соҳалари каби ўзи тартибга соладиган ҳуқуқий муносабатларга, уларнинг иштирокчилари хатти-ҳаракатларига таъсир кўрсатишда махсус воситалар ва усуллар йиғиндисидан, яъни ўз услубидан фойдаланади. Кўриқлаш функциясини бажарувчи ҳуқуқ соҳаларидан (жиноят ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ ва ш.к.) фарқли равишда фуқаролик ҳуқуқи, энг аввало, нормал ҳуқуқий муносабатларга таъсир кўрсатади.

Назорат саволлари:

1. Юридик фанлар тизимида фуқаролик ҳуқуқининг тутган ўрни ва ўзига хос хусусиятларини изоҳланг.
2. Фуқаролик ҳуқуқининг умумий тавсифини келтиринг.
3. Фуқаролик ҳуқуқидаги махсус тамойилларга тўхталиб ўтинг.
4. Фуқаролик ҳуқуқи янги кириб келаётган институтлар ҳақида нималар биласиз?

2-мавзу: Мамлакатимизда иқтисодий-ижтимоий ислоҳотлар шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишни такомиллаштириш

Режа:

2.1. Иқтисодий-ижтимоий ислоҳотлар шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишга нисбатан янгича ёндашувнинг зарурати.

---

³ Раҳмонқулов Ҳ. ва бошқалар. Халқаро хусусий ҳуқуқ. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2002. -13 б.

2.2. Фуқаролик-ҳуқуқий фанлардан маъруза машғулотларини олиб боришнинг асосий услублари.

2.3. Фуқаролик-ҳуқуқий фанлардан семинар машғулотлари талабалар назарий тайёргарлигини мустаҳкамлаш воситаси сифатида.

Таянч иборалар: *фуқаролик ҳуқуқи, модул, мулкӣ ислоҳотлар, кейс-стади, шартнома интизоми, хусусӣ мулкчилик, фуқаролик муомаласи, фуқаролик ҳуқуқи объектлари доираси, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик, семинар, амалий машғулот, ҳуқуқни қўллаш амалиёти.*

2.1. Иқтисодий-ижтимоӣ ислоҳотлар шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишга нисбатан янгича ёндашувнинг зарурати

Демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш шароитида ҳуқуқий таълимни модернизация қилиш алоҳида рол эгаллайди. Ҳуқуқий таълимни модернизация қилиш босқичма-босқич, давлат ва жамият талабларини чуқур ўрганган ҳолда амалга оширишни тақозо этади. *Ҳуқуқий таълимнинг вазифаси – глобализация жараёнидаги ҳодисаларни аниқлаш, ўрганиш, жамият қонунларига боғлиқ эканлигини тушиниб етиш ҳамда шунга муносиб, ҳозирги замон шароитида самарали иш юрита оладиган юксак малакали мутахассисларни тайёрлашдир.*

Маълумки, ўтган йиллар мобайнида Ўзбекистонда мамлакат иқтисодий устқурмасини тубдан ўзгартириш ва кучли фуқаролик жамиятини шакллантиришга қаратилган кўплаб ижтимоӣ-иқтисодий ислоҳотлар ўтказилди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида хусусийлаштириш ва мулкдорлар синфини шакллантириш билан боғлиқ жараёнлар, собиқ иттифокдан қолган оқсоқ иқтисодиётнинг энг самарасиз воситаларидан бири бўлган колхозлар ва совхозлар ўрнига деҳқон ва фермер хўжаликларининг вужудга келиши, инвестициялар муҳитининг шакллантирилганлиги, хусусий меҳнат бозорининг ташкил этилиши, тадбиркорлик фаолиятининг йўлга қўйилиши ва бунда кенг имконият ва имтиёзларнинг берилиши, хом ашё тайёрлаш ва уни экспорт қилишга асосланган иқтисодиётни саноат товарлари ишлаб чиқарувчи ва уларни экспорт қилувчи барқарор иқтисодиётга айлантирилиши, аҳолини ижтимоӣ қўллаб-қувватлаш мақсадида ер участкаларини фуқароларнинг уй-жой қуришлари ва томорқа хўжаликларини шакллантиришлари учун ажратилиши, қишлоқ жойларида намунали уй-жойларнинг қурилиши ва уларнинг имтиёзли ва қулай шартлар асосида қишлоқ аҳолисининг мулкига айлантирилиши ва шу каби Ўзбекистон ижтимоӣ-иқтисодий ривожланиши учун муҳим аҳамиятга эга бўлган бошқа ислоҳотлар ҳуқуқий тадқиқотлар базасини чуқурлаштиришни тақозо этади ва

келгусидаги устувор йўналишларини белгилаб берувчи асосий омиллар саналади⁴.

Хорижий мамлакатлар қонунчилигида, хусусан, Англияда ҳам мулк ва шахсинг ҳақ-ҳуқуқларини таъминлаш борасида янгича ёндашувлар юзага келаётганлиги ва бу ўз навбатида цивилистик қарашларга тубдан ўзгача муносабатлар вужудга келишига олиб келаётганлиги кузатилади. Масалан, Англияда Ҳозирда давлат сиёсати барча яширин зарарли оқибатларга сабаб бўладиган қиймат (коммодификация⁵) ларга қарши чиқади. Биотехнология, илмий ривожланиш ва инсон танасидаги илмий текширишлардаги инқилоб сабабли мулк ҳуқуқидаги чеклашлар осонлаштирилди (қисқартирилди). Бунинг хавфли томони ўз ичига бошқа савдо муносабатлари каби сотиш, сотиб олиш ва бартер муносабатларини олади, шу ўринда бу илмий музлатилган эмбрионда қонун қандай муносабатда бўлиши мумкин деган савол юзага келади.⁶

Қонуний ҳуқуқлар ва уларнинг бирлашган чегаралари тўплами сифатида шахсий мулкни тасвирлаш талабаларни кўпроқ бир йўналишдаги тасвирлар харитасини тақдим этишга ўхшайдиган стратегик доираси билан таъминлайди. Педагогик жиҳатдан, бу тасвирлашдан асосий мақсад талабаларга дарснинг асосий мақсадини тушунтириш ва таҳлил қилишга ёрдам берадиган, бир вақтнинг ўзида талабаларнинг, “ мулк-бу нарса” эканлиги ҳақидаги тушунчасида белгиланадиган “ҳисоб” маъноси маълумотлари билан таъминлашдан иборат. Қонунлар тўпламини алоҳида текширишни қонуний ҳуқуқлар ва ҳуқуқ-тартибот қонунлари ролини алоҳида таъкилаш ва аниқлашдан бошлаш фойдали бўлади. Бу моддий ва номоддий нарсаларга эгалик манфаатларини яратувчи юридик тушунчадан ажратилган хусусий мулк бўлади. Қонунийлик ва ҳуқуқийлик суд, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи томонидан эътироф этилади. Шундай қилиб, хусусий мулк жамият томонидан қонуний тузатишларни белгилаб тан олишга ва уларни амалга оширишга қизиқтирадиган танлов бўлади.⁷

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий йўналишлардан бири бу иқтисодий юксалишга эришиш, аҳолининг турмуш фаровонлигини ошириш ҳамда барқарор ижтимоий ривожланишни таъминлаш ҳисобланади. Бунда энг асосий омиллардан бири сифатида хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш эътироф этилади.

⁴ Имомов Н.Ф., Эргашев В.Ё., Ашурова Н.А. Хусусий мулкнинг ҳуқуқий режимини такомиллаштириш. Ахборот-таҳлилий материал. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 3-4 б.

⁵Commodification, инглизча commodity – товар. Инсон фаолиятининг янада кўплаб турлари пул қийматида ифодаланадиган ва амалда бозорда сотилиши ва сотиб олинishi мумкин бўлган товарга айланадиган жараён.

⁶ Steven Friedland.Teaching Property Law. Professor of Law, Nova Southeastern University Shepard Broad Law Center, Fort Lauderdale,Florida. – p 582-596

⁷ Steven Friedland.Teaching Property Law. Professor of Law, Nova Southeastern University Shepard Broad Law Center, Fort Lauderdale,Florida. – p 582-596

Мазкур омил Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки кунлариданок белгиланган бўлиб, мамлакатнинг мустақил тараққиётига назар ташлайдиган бўлсак, хусусий мулкни ривожлантириш доимо давлат ва жамият эътиборида бўлиб келганлигини кўриш мумкин.

Юридик таълим ва ҳуқуқий хулқ-атвор узвий бир-бири боғлиқ категориядир. Глобаллашув шароитида юриспруденция энг зарурий ихтисослик йўналишлардандир. Юридик таълим муассасалари инновацион таълим усуллари татбиқ этиш уни бошқариш тизимининг янада самарадорлигига эришишни зарурий қилиб қўяди. Энг муҳими ҳар бир юридик фан соҳаларини ўқитишда анъанавий ва янги ёндашув нуқтаи назардан баҳо бериш ҳуқуқий таълимнинг сифатига эришишнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланади. Юридик таълимни замонавий лойиҳалаштириш унинг истиқболлини белгилаб беради.

Ҳуқуқий таълимнинг сифати уни баҳолаш тизимига узвий боғлиқ бўлиб, мунтазам мониторингини амалга ошириш лозим. Таълимнинг сифати энг муҳими, талаба ва магистрнинг ўзлаштириш даражаси интерфаол усуллари самарали татбиқ этишга ҳам узвий боғлиқдир. Шу боис адабиётларда тўғри таъкидланганидек, ўқитишнинг фаол усуллари қўллаган ҳолда ўтказиладиган маърузаларга “маъруза-суҳбат”, “маъруза-мунозара”, “ўзаро мулоқотли алоқадорликни қўллаш бўйича маъруза”, “муаммовий маъруза”, “дастурлаштирилган маъруза”, “тақдимот-маъруза”лар киради. Амалий машғулоти ўтказишнинг интерфаол усуллари бўлиб “кейс-усул”, “ролли ўйин”, “ақлий ҳужум”, “психологик ва бошқа тренинг”, “эксперт ва мутахассисларнинг мастер класс” кабилар ҳисобланади. Ҳар бир давлатнинг юридик таълимининг анъаналари ва хусусиятлари борлигини ҳам инобатга олиш лозим.

Масалан, Англиялик мутахассисларнинг тажрибаси бўйича мулк ҳуқуқи дарсини қуйидаги усулларда олиб боришда самаралироқдир:

Мулк ҳуқуқи курси бўйича талабалар учун юзага келадиган яна бир муаммолардан бири – уларнинг мулк билан боғлиқ тажрибаларининг камлигидадир. Шунингдек, материаллар билан кам миқдордаги танишлилик синфдаги амалиётни сусайтиради. Мулк ҳуқуқи ўқитувчилари учун таълим билан боғлиқ мақсадлари бу ҳуқуқ соҳасидан йироқ ўқувчиларга тушунтириш муаммолар туғдиради. Синфдаги амалиётни жонлантириш учун бутун курсни якуний имтихон учун эмас, ҳаётий касб малакасини ўрганиш мақсадида ўзлаштираётган талабаларни рағбатлантириш ва илҳомлантириш фойдалидир. Бу перформатив модел реал дунё тажрибаларига асосланган, ҳолис таҳлил, шунингдек ўқув малака ва жараёнини яхшироқ тушиниш учун синфда томонлар ўртасидаги муносабатни юзага келтиради.

Амалий дарслар сифатини ошириш учун, талабалар дарснинг яратилиш жараёнида, музокараларда, қонун ҳужжатлари билан қайта ишлашда иштирок этишлари лозим. Агар қонун ҳужжатлари талабаларнинг кундалик ҳаётларида кўпроқ ўрин олса, янада кўпроқ фойда келтириши мумкин, шунингдек, лизинг сифатида улар имзолаган ҳужжатлар тўғрисида ҳам шундай фикр билдиришимиз мумкин. Бу лизинглар орқали аудиториянинг реал дунё билан кесишиши тезлиги ортади, талабаларда ҳужжатлар билан тезкор ишлашда рағбатлантириш имкониятини яратади. Матбуотга боғланишда эса, сунъий бўлса-да, ҳаракатлар бўлиши мумкин.

Талабалар кундалик ҳаётдан лавҳалар яратишни сўрашлари, ижара шартномалари тузишлари мулк ҳуқуқидан амалиёт бажаришлари мумкин. Қулайликларни излаш, мисол учун, талабалар ўзларининг ажойиб дунёларини янги дунёқарашлар билан боғлиқ тадқиқотлари юзасидан келиб чиқиши мумкин. Талабалар кўзларидан яширинган пинҳона сервитутларни топишларидан олдин, газеталарни варақлашлари, қўшни уйлар бўйлаб юриб боришлари ёки йўлларда машина бошқаришлари мумкин.⁸

Ҳуқуқий манбаларда тўғри таъкидланганидек “ўқувнинг ҳамма жараёни куйидаги тузилишга асосланади: эслаш-фикрлаш-хотирада сақлаш-қўллаш-текшириш. Дарҳақиқат юрист кадрни тайёрлаш ва замонавий ўқитишнинг назарияси ва методикасини пухта ўзлаштириб олиш, юксак малакали ҳуқуқшунослар авлодини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Энг асосийси юридик таълимни модернизация қилиш шароитида иқтидорли талабаларни тарбиялаш орқали юристлар корпусини такомиллаштиришга эришиш лозим. Иқтидор ва қобилият ҳам замонавий ҳуқуқшуноснинг сифат мезонларини белгилайдиган ўлчовдир. Инсоният цивилизациясининг ҳозирги босқичи халқаро юридик жараёнларни пухта кузатиб борилиши, тизимли ўрганиб уни мониторингини амалга оширишни тақозо этади. Ҳуқуқий билимлар мониторинги жамият ва давлатнинг ҳуқуқ устуворлигини таъминлашнинг ғоятда муҳим воситаси бўлиб ҳисобланади. Шу боис юридик таълим муассасалари фаолияти мониторинги ҳам муҳим аҳамиятлидир.

Анъанавий Америка ҳуқуқий таълими моддий ва процессуал ҳуқуқни ўргатишда муайян муваффақиятларга эришган десак, муболаға бўлмайди. АҚШдаги кўпгина юридик факультетлар ўқитувчилари (уларнинг кўпчилиги юридик амалиётда, ўқитувчилик соҳасига ўтгунга қадар бой юридик тажрибага эга бўлади) судья ва амалиётчилар билан биргаликдаги ҳамкорлиги мақсадга мувофиқ деган фикрга келинди. Бунда судья ва амалиётчилар адъюнкт-профессорлар сифатида иштирок этиб талабалар кўникмаларини янада чуқурроқ шакллантиришга имконият яратади.

---

⁸ Steven Friedland. Teaching Property Law. Professor of Law, Nova Southeastern University Shepard Broad Law Center, Fort Lauderdale, Florida. – p 582-596

Кўпгина ҳолларда ҳуқуқий мактаблардаги машғулотлар баҳс-мунозаралар кўринишида ўтиб, бунда ҳар бир талаба муҳокама қилинаётган масала бўйича ўз фикрини айтиши мумкин. Бундан ташқари, семинарларда бир неча ўқитувчилар қатнашиб, уларга амалиётчи ҳодимни (судьялар, прокурорлар, адвокатлар)ни таклиф қилиш ўқув жараёнининг самарадорлигини оширади. Маъруза ва семинар машғулотларида аниқ ишларни кўриб чиқишга катта аҳамият қаратилади, шунинг учун ҳам, кўпгина курслар учун асосий манба бўлиб прецедентларга бой бўлган ўқув қўлланмалари хизмат қилади. Энг катта эътибор асосан ўқув жараёнини олиб бориш шакллари ва усулларига қаратилади.

АҚШда юридик таълим олишнинг ўзига хос жиҳати шундаки, бунда талабаларнинг қанча назарий билим олишига эмас, балки қай даражада асосий амалий кўникмаларга эга бўлишга қаратилади, Америка ҳуқуқий таълими, асосан талаба томонидан битирувчига касбий фаолиятида асқотадиган чуқур амалий билим ва кўникмаларини шакллантиришга йўналтирилган. Америка ҳуқуқшунослик таълими икки босқичга бўлинади: тўрт йиллик коллеж ҳамда уч йиллик ҳуқуқ мактаби. Бунинг устига биринчи маълумоти бўйича Америка ҳуқуқшуноси иқтисодчи, журналист ёки математика соҳалари бўйича касбларни эгаллаши мумкин. Ҳуқуқ мактабига умумий ва кенг маълумотга эга етарли даражадаги ёшга кирган инсонлар боради ва улар ўзлари учун айнан қандай фанлар кераклигини яхши тушунишади, яъни онгли равишда касбий танловни амалга оширадilar.

Германияда ҳуқуқшуносларни тайёрлаш номарказлаштирилган тарзда амалга оширилади. Бошқача айтганда, у ягона федерал қонунлар билан эмас, балки 16 федерал ерларнинг “Ҳуқуқий таълим тўғрисида”ги қонунлари билан тартибга солинади. Ҳуқуқий таълим тўғрисидаги федерал ерларнинг махсус қонунлари таълим соҳасидаги муносабатларни тартибга солади. Бунда университетларнинг юридик факультетларида ўқув жараёни икки босқичда амалга оширилади. У университетдаги (академик) таълим ва амалий стажировкадан иборатдир. Қайта тайёрлаш ва юридик кадрларнинг малакасини ошириш Федерал Адлия вазирлиги ва 16 федерал ерлар Адлия вазирликларининг келишувига мувофиқ тартибга солинади. ГФРда ушбу масала бўйича махсус қонун ҳужжатлари ёки йўриқномалар мавжуд эмас. Ҳуқуқий таълимни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари юридик кадрларни тайёрлаш бўйича бир қатор масалаларни ҳал қилиш имкониятини яратади. Ушбу давлатнинг олий таълими, ҳатто чет эл фуқаролари учун ҳам бепул ҳисобланади. Ҳуқуқшунос касби эса яхшигина обрў-этиборга эга ва юридик олий ўқув юртига кириш учун кириш танлови мавжуд эмас. Бундан ташқари, Германия чет эл фуқароларини кенг миқёсда жалб қилишни эълон қилган давлатлар қаторига киради. Бу хусусан, Германиянинг, шунингдек

Европа Иттифоқининг жаҳон ҳамжамиятидаги ўсиб бораётган роли билан боғлиқдир. Германияда талаба 4 йил давомида асосий ҳуқуқий фанларни ўрганади ва ундан кейин бир қатор назорат ишларини ёзади ҳамда давлат имтиҳонини топширади. Сўнг икки йилда турли юридик касбларнинг амалий ўрганилиши ташкил этилади: 6 ой судда, 4 ой прокуратурада, 4 ой ижтимоий соҳада ва бошқа муассасаларда. Барча стажировкаларни тугатганидан кейин, талаба иккинчи давлат имтиҳонини топширади ва шу вақтдан бошлаб ҳуқуқшуносликнинг исталган соҳасида ишлашга тайёр бўлади, чунки Германияда “универсал” ҳуқуқшунослар тайёрланади.

Мамлакатимизда юридик кадрларни тайёрлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Шу боис ривожланган давлатлар тажрибасини инобатга олиб ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлашнинг ҳуқуқий асослари такомиллаштириб борилмоқда.

Юридик таълимда ўқув жараёнини ташкил этишнинг модули тизими янгилик бўлиб ўзига хос жиҳатларига эга. Педогогик тадқиқотларда “модул” тушунчасига турли хил таърифлар билдирилган. Хусусан, модул-бу билимларни назорат қилиш билан ҳамоҳанглашган, қандайдир мантиқий яхлитлик ва тугалланганликка эга ўқув ахборотидаги мантиқий белгиланган қисм сифатида эътироф этилган таърифлар мавжуд. Шунингдек, айрим олимлар томонидан ўзгача мазмунда таърифлар билдирилган. Ўқув-модули-ҳар бир ўқув топшириқларини бажариш вақти, назорат ва ҳисобга олиш усуллари, ўқув материаллари (параграф, мавзу, бўлим, фан интеграллашган курс)ни ўрганиш бўйича хос тарзда ўқув модули уни ўрганишнинг кўпроқ оқилона шакл ва методлари билан биргаликда одатий ўқув дастурлари мавзу (бўлим)ларини акс эттиради.

Маълумки, модулли ўқитишнинг моҳияти шу билан изоҳланадиги, унга кўра таълим олувчи ўзига тақдим этилган индивидуал ўқув дастури асосида мустақил тайёргарлик кўради. Бу ўқув дастурини бажариш учун ҳаракатларнинг режаси, ахборотлар мажмуаси, ўқитиш натижаларига эришиш бўйича аниқ методик тавсияномалар бўлиши зарур. Модулли ўқитишнинг асосий талаблари жумласига қуйидагилар киради. Ҳар бир модулнинг мазмунига барча материални ўзлаштириб олиш бўйича мақсад белгилашни; модул бир ва бир неча дидактик мақсадга эришишни таъминлашга қаратилиши; модуллар мазмуни мустақил фикрлаш, мантиқий ўйлаш ва амалий фаолиятга йўналтирилган бўлиши; касбий ижодий фикрлашини ривожлантириш мақсадида модулнинг ўқув материали мазмуни муаммоли тарзда берилишига эришиш шулар жумласидандир. Модулли ўқитишда таълим олувчиларнинг билим, малака, кўникмаси қатъий равишда назоратнинг рейтинги тизимида баҳоланишини зарурият қилиб қўяди.

Ҳар бир модул бўйича тайёрланадиган ўқув материаллари ўз ичига ўқиш даврини тўлиқ қамраб олган модулли дастур, ҳар бир модул бўйича назарий материаллар (маъруза), ўқув-услубий тарқатма материаллар, ҳар бир модул бўйича индивидуал топшириқлар, ўқув илмий адабиётлар рўйхати, ҳар бир модул бўйича мустақил ишлар учун топшириқлар ва ҳар бир модул бўйича назорат топшириқларини қамраб олади.

Юридик таълим тизимида модулли ўқитишнинг жорий этилиши малакали ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш самарадорлигини оширишга ёрдам беради. Ҳар қандай тизимга жорий этилган янгиликнинг самараси унинг иштирокчилари томонидан пухта ўзлаштириб олинган тақдирдагина ўзининг натижасини бериши мумкин. Шу боис юридик таълимни модулли ўқитиш асосида ташкил этиш самарадорлигини ошириш мақсадида унинг мониторингини ташкил этиш мавжуд субъектив ва объектив муаммо ва камчиликларни ҳал қилиш имкониятини яратади. Айниқса бу борадаги илғор тажрибаларни семинар-тренинглар асосида муҳокама этиб ташкилий чоратадбирларнинг кўрилиши модулли ўқитишнинг замонавий шакл ва усуллари юридик таълим жараёнига татбиқ этиш имконини беради.

Юридик таълимга бўлган давлат ва жамиятнинг эҳтиёжи жуда ҳам ортиб бораётганлиги, айниқса миллий ва халқаро ҳуқуқ нормаларини амалиётда қўллаш тажрибасига эга бўлган етук мутахассисларни тайёрлашнинг объектив заруриятини инобатга олишни тақозо этмоқда. Энг муҳими бугунги талаба ва магистрнинг ўқув дастурларини ўзлаштириш бўйича зиммасига юклатилган вазифасини теран ҳис қилиши, юридик олий ўқув юрти педагог ходимларнинг касбий маҳорати шу жумладан уларнинг ҳуқуқни қўллаш амалиёти бўйича етарли халқаро билим ва тажрибага эга бўлиши зарур. Ривожланишнинг ҳозирги инновацион босқичида юридик таълим соҳасида янги истиқболли даврнинг бошланганини инобатга олсак, ўтмишдан фарқли ўлароқ, нафақат давлат органларига балки фуқаролик жамияти институтлари ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун ҳам малакали юрист кадрларни тайёрлашни зарурият қилиб қўймоқда. Меҳнат бозоридаги рақобат, мутахассисдан етук малака ва тажрибага эга бўлиши талаб этмоқда.

Ҳозирги пайтда энг долзарб муаммолардан бири юридик фанларни хусусан, фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитишнинг назарий ва методикасини такомиллаштириш бўлиб ҳисобланади. Чунки фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитишнинг илмий-назарий муаммоларини ўрганмасдан кўзланган мақсадга эришиш мушкул масаладир. Энг аввало шуни таъкидлаш керакки, фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқнинг энг мумтоз соҳасидир. Фуқаролик ҳуқуқи мулкӣ ва у билан боғлиқ номулкий муносабатларни тартибга соладиган нормаларни ўзида мужассамлаштиради. Фуқаролик ҳуқуқини ўқитиш назарияси ва методига асосан мумтоз таълим методлари маъруза, семинар-амалий

машғулотлар тарзида олиб борилади. Шунингдек уни ўқитишда замонавий ўқитишнинг энг илғор ва самарали усулларида фойдаланилади. Амалдаги таълим стандартларига асосан “Фуқаролик ҳуқуқи умумқасбий фанлар сирасига кириб хусусий ҳуқуқ тизимида ўзига хос ўринни эгаллайди. Юриспруденция соҳаси бўйича асосий ва махсус ўқитиладиган ҳуқуқ соҳасидир.

Фуқаролик ҳуқуқи – Ўзбекистон миллий ҳуқуқ тизимида энг катта ва муҳим соҳаси сифатида ўрин эгаллайди.

Фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган муносабатлар шахс, давлат ва жамият учун ғоятда муҳим аҳамият касб этади. Демак, шахс, давлат ва жамиятнинг ҳуқуқий ҳолати фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларга узвий боғлиқдир. Фуқаролик ҳуқуқи нормаларисиз унинг субъектлари фаолияти ва ўзаро муомаласини тасаввур этиб бўлмайди. Мулк ҳуқуқи, мажбурият ҳуқуқи институтлари бевосита жамиятнинг иқтисодий негизлари иқтисодий муомала билан бевосита боғлиқлигини назарда тутсак, бу фаннинг шахс, давлат ва жамият ҳаётида нақадар муҳим аҳамият касб этишидан далолат беради.

Метод (methods грек тилидан олинган бўлиб) маъноси – тадқиқ этиш йўли назария, таълимот демакдир. Бошқа айтганда, теварак атрофни билиш ёки аниқ мақсадга эришиш усулидир.

Педагогик фаолият инсон меҳнатининг энг мураккаб соҳалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Юрист педагогнинг олдида турган энг муҳим вазифа бу предметни яхши билишини ўзи етарли эмас. У ёки бу даражада педагогик маҳоратга эга бўлиши, педагогик жараённинг барча сир асрорларини, унинг шаклларини, талабани ўқитиш методларини пухта эгаллаган бўлиши керак.

Шундай қилиб, юридик олий ўқув юртида педагогик жараён “икки томонлама ўзаро таъсир этишдир. Бундай таълим ҳуқуқий муносабатларнинг асосий субъекти ўқитувчи ва талабадир.

Россиялик цивилист олим Е.А.Суханов фикрича, фуқаролик ҳуқуқи предметини ўқитишни ўзгартириши лозим. У фан сифатида ўқитилиши керак, амалдаги қонунчиликни шарҳлаш тарзида эмас. Шунингдек, бунда ўқув предмети қонуноснослик эмас, балки ҳуқуқиноснослик бўлиши зарур. Дарсда қонун нормасини эмас, балки асосий цивилистик тушунча ва конструкциялар ўргатилиши, уларни амалиётда қўллашнинг усул ва шакллари қонунчиликдаги мисолларни кўрсатган ҳолда ўқитилиши лозим.

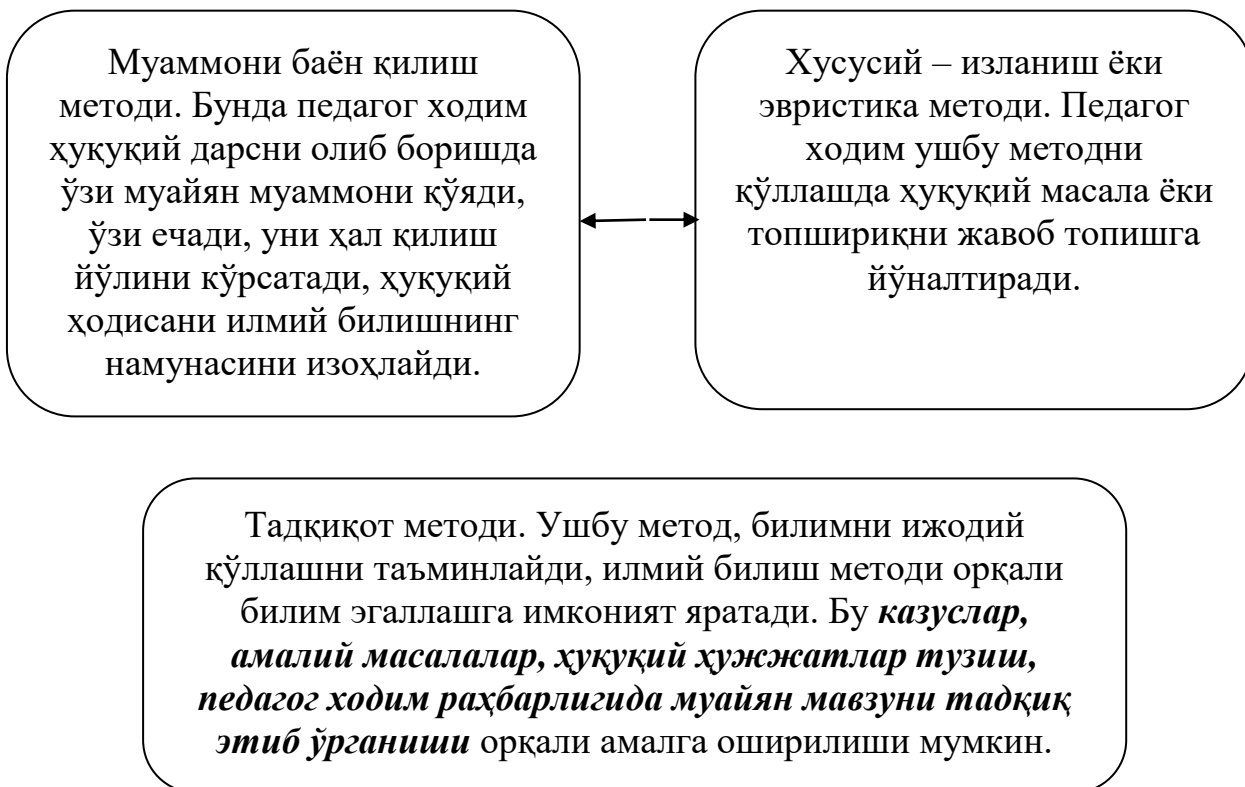
Ўтган асрларда фуқаролик ҳуқуқини ўрганиш бўйича ўзгача фикрлар ҳукмронлик қилар эди. XIX аср охирида француз юристи Париж университетининг вице-ректору Лиарнинг фикрича, “Ҳуқуқ- бу ёзилган қонун. Шу сабабли юридик факультетларнинг асосий вазифаси қонунни

шарҳлашга ўқитишдир, унинг методи эса дедуктивдир. Қонуннинг моддаси назарияни ўз ичига олиб унга боғлиқ ҳолда оқибатларига нисбатан қўлланилади. Бўлажак юрист – бу геометр, юридик тарбия – соф диалектикадир. Бу нуқтаи назар ўша давр учун хос бўлиб бугунги ҳаққонийликка тўғри келмайди. XIX аср – XX бошларидаги кодификацияланган қонунчилик яхлит ёпиқ бўлиб барча ижтимоий ҳаётдаги ҳуқуқий масалаларга ундан жавоб олиш мумкин бўлган. Шу боис юристнинг вазифаси кодекслардан бу жавобларни излаб топишдан иборат бўлган.

Бошқача айтганда, қонун қабул қилинган пайтдаги турғунлик илгор зояларни унга киритиш имконини бермаган. Яъни қонуноснонинг дунёқарашидан четга чиқиш мумкин бўлмаган.

Бугунги кунда миллий фуқаролик қонун ҳужжатлари босқичма–босқич такомиллаштириб борилмоқда. Шу боис бугунги кунда талаба ҳар доим ҳам уларни ўзлаштиришга улгура олмай қолиши мумкин. Қолаверса келажакдаги қонунчилик ҳолати ҳақида билим бериш ҳам мушкул масала бўлиб ҳисобланади. Бугунги ҳуқуқшунос ўзи олган билимларини такрорлаш, янгилаш, ўқиган материални умумлаштириш эвазига бўлажак касбий фаолиятга ўзини тайёрлаб бориши керак. Ушбу ўринда америкалик олим М.Ноулзанинг фикрини келтириб ўтиш диққатга сазовордир. “Ваҳоланки кишиларни тайёрлаш бундай шахслар ўзгараётган шароитда ўз билимларини қўллашга қодир бўлади ва асосий ваколатлилик шундаки, ўзининг бутун ҳаёти мобайнида доимо ўз билимини ошириб бориш салоҳияти ва кўникмасига эга бўлиши лозим”. Фуқаролик ҳуқуқи ўқитиш методикаси ўқитувчи раҳбарлигида олинган билимларни мустаҳкамлашга, талабанинг мустақил ижодий ишини ташкил этишга хизмат қилади. Ўқитувчи ва талабанинг ўзаро ҳамкорлиги фуқаролик ҳуқуқ фанини ўзлаштиришнинг асосий тамойилидир.

3-схема. Фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитишда қўлланиладиган методлар

Билимни мустаҳкамлашнинг муҳим шарти машқлар асосида илмий йўналишларни ҳосил қилишга эришишдир.

Маълумки, вербал мулоқот ёки сўзлар ва ҳаракатлар инсонга таъсир этишнинг энг таъсирчан воситасидир. Шу боис педагог ходим ва ўқувчи ўртасида фанни ўзлаштиришнинг қудратли, керак бўлса мўжиза яратувчи ижодий кучи фикрлар орқали фаннинг туб моҳиятини тушуниш ва англашдир.

Фуқаролик ҳуқуқи фанини ўзлаштириш даражаси ҳам, ўқитувчининг педагогик маҳоратига узвий боғлиқдир. Анализ (таҳлил) муайян яхлит ҳодисани уни ташкил этувчи қисмларга бўлиб таҳлил этиш маъносини англатади. Синтез унинг акси бўлиб ҳисобланади. Унинг алоҳида элементи тимсолида яхлит ҳодиса ҳақида тасаввур ҳосил қилади. Қиёслаш – ҳуқуқий ҳодисани таққослаш асосида унинг моҳияти тушуниб олинади. Умумлаштириш – ҳуқуқий ҳодисага ёки барча элемент ва компонентлар умумлаштирилиб ўрганилади. Далил – воқеа ва ҳодисага хос барча далилий исботлар тўпланиб, у ҳақда муайян аниқ амалий билим ва кўникма шакллантирилади. Хулосаларни шакллантириш – олинган билимларни ўзлаштириш баробарида муайян воқеа ва ҳодисаларга хос тегишли илмий, амалий хулосалар ишлаб чиқишга муваффақ бўлинади.

Эвристик метод йўли билан ўқитишнинг моҳияти шундаки, ўқитувчи раҳбарлигида талабага доклад орқали чиқиш қилиш, мавзу бўйича вазифа ва машқларни бажариш, баҳс ва музокара юритиш асосида талаба ҳуқуқий ходисани билиш ва тушуниш ва англаш имконига эга бўлади. Фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитишда қўлланиладиган эвристик метод орқали педагогик жараёнга ақлий фаолият руҳиятини беради. Хусусан талабалар билан “ақлий ҳужум”, маъруза, консультация, суҳбатлар ўтказишдан тубдан фарқ қилади. Эвристик методда устуворлик талабанинг ўзига берилади. Ўқитишнинг эвристик методи асосан икки шаклда амалга оширилиши мумкин. *Биринчиси*, талаба уйга берилган вазифа ва машқни мустақил ечиб, семинар ва амалий машғулотларда уни таҳлил қилади ва ўз жавобларини беради. *Иккинчиси*, талаба ўқитувчи томонидан берилган муаммоли масалаларни ечиш, семинар машғулот доклад билан чиқиш қилиши ва мустақил реферат мавзуларини бажариш орқали муҳокама ташкил этилиб ўтказилади. Ўқитишнинг бундай шакли қадимги Греция ва Рим мактабларида кенг қўлланилган, яъни ўқитувчининг шарҳи ва хулосалари асосида ўқув машғулотлари олиб борилган.

Фуқаролик ҳуқуқини ўрганишнинг роли ва аҳамияти тобора ортмоқда. Чунки, бўлажак юристнинг юриспруденция соҳаси бўйича малакали кадр бўлиб етишишида бу фаннинг тутган ўрни бекиёсдир. Фуқаролик қонун ҳужжатлари бўйича чуқур ва мустақил билимга эга бўлиш ҳуқуқшуносликнинг барча йўналишлари учун зарурдир. Яъни, судья, адвокат, прокурор, нотариус, юрисконсульт, терговчи, участка инспектори, божхона, солиқ ходими ва бошқа соҳа мутахассислари ҳам фуқаролик ҳуқуқи фани соҳаси бўйича билим ва амалий кўникмаларга эга бўлишни талаб этилади.

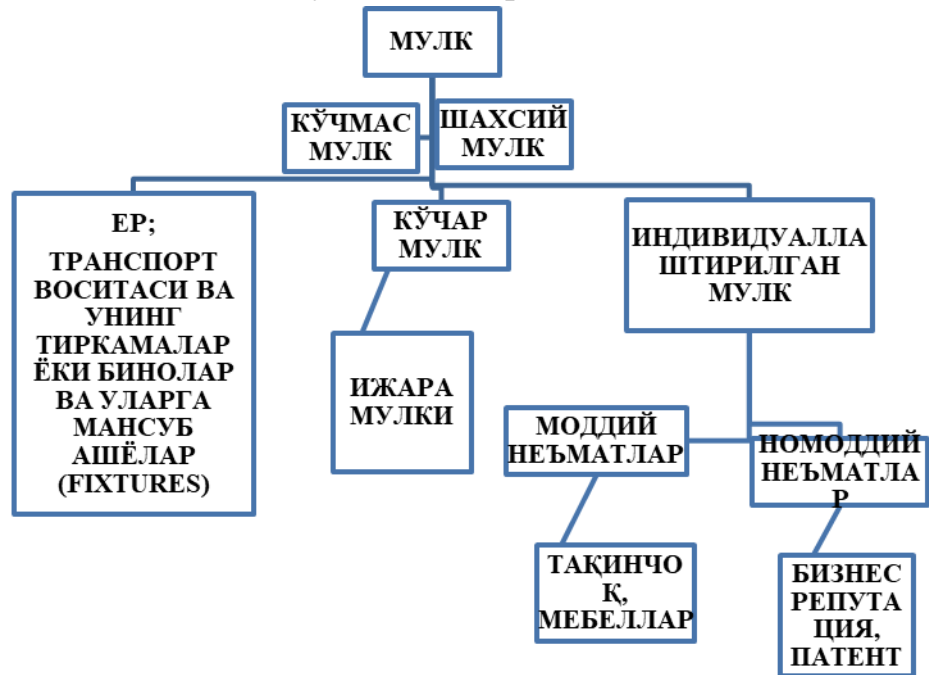
Фуқаролик ҳуқуқи фанидан маъруза дарсларида турли жадваллар ва схемалардан фойдаланиш методи талабаларни муайян мавзуларни ўзлаштиришда самарали таъсир кўрсатади. Таъкидлаш лозимки, бу метод хорижий мамлакатларда кенг қўлланилади ва уларнинг ўқув адабиётларида самарали фойдаланилади. Масалан, 2011 йилда Англияда нашр этилган “*Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches’ Business Law. Pearson Education Limited. 2011*” китобида мулк шакллари хусусида қуйидаги изоҳ ва схема берилади:

Инглиз ҳуқуқида мулк кўчар ҳамда кўчмас мулкка бўлинади. Тадбиркорлик активи ушбу икки мулк туридан ташкил топади. Қуйида келтирилган схемада Инглиз ҳуқуқида мулкнинг классификацияси кўрсатилган.⁹

---

⁹Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches’ Business Law. Pearson Education Limited. 2011. p 431

Мулк классификация

4-схема. Инглиз ҳуқуқида мулкнинг классификацияси

Маълумки, фуқаролик ҳуқуқи курси анъанавий икки қисмга ажратилиб ўрганилади. Биринчи қисми, фуқаролик ҳуқуқининг умумий қоидалари, мулк ҳуқуқи, мажбурият ҳуқуқининг асосий қоидаларини ўз ичига қамраб олади. Иккинчи қисми, мажбуриятнинг алоҳида турлари, шартномада ташқари мажбуриятлар, муаллифлик ҳуқуқи, мерос, ворисликни ҳуқуқи каби махсус ҳуқуқий институтларни ўзида ифода этади.

Фуқаролик ҳуқуқи нормаларини қўллашда амалиётчи мутахассис ўзининг кундалик амалий иш фаолиятида кўп маротаба дуч келади. Шу боис педагог ходим фуқаролик ҳуқуқининг назарий асосларини билиб қолмасдан, фуқаролик қонун ҳужжатларини амалиётда қўллаш бўйича билим ва кўникмаларга ҳам эга бўлиши талаб этилади. Бошқача айтганда, фуқаролик ҳуқуқи нормаларини аниқ ҳаётий вазиятларда татбиқ этиш кўникмаларига эга бўлиш зарур. Фуқаролик ҳуқуқи бўйича педагогик жараён педагог ходимнинг узоқ муддатли, тизимли равишда талабанинг келгусида амалиётда, фойдаланиладиган билимни олиш, тафаккурини ҳосил қилишга таъсир этишининг бутун босқичини ўзида ифода этади. Юридик олий ўқув юртларидаги педагогик жараён, икки томонлама “жараён” икки томонлама ҳаракат жараёни бўлиб бу таълим ҳуқуқий муносабат марказида ўқитувчи ва талаба (магистр) туради. Юрист педагог ўз предметини мукамал билишининг ўзи етарли эмас. Унинг асосий вазифаси педагогик маҳоратнинг сир-асрорларини ҳар томонлама пухта эгаллаб олган бўлиши лозим. Яъни,

юрис-педагог у ёки бу даражада педагогик жараённинг ўзи нима, унинг шакл ва усуллари нималардан иборат маъруза ўқиш ва семинарларни ўтказиш методикаси қандай бўлиши керак. Буларни жуда пухта ўзлаштириб олган бўлиши зарур.

Фуқаролик ҳуқуқини ўқитишнинг турли хил туркумланишига эга бўлган **маъруза, семинар ва амалиёт машғулотлар** орқали амалга оширилишини назарда тутсак, замонавий ўқитишнинг шаклланган энг илғор методларини педагогик фаолиятда самарали қўллашни талаб этади.

Ўқитишнинг алоҳида турларини таҳлил этиш асосида уни фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитишда қўлланиладиган муҳим жихатларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир.

2.2. Фуқаролик-ҳуқуқий фанлардан маъруза машғулотларини олиб боришнинг асосий услублари

Ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлашда юридик педагогиканинг асосий вазифаларидан бири тегишли ҳуқуқ соҳалари бўйича маърузаларга тайёргарлик кўриш ва уни ўтиш ҳисобланади.

Олий ўқув юртлари ўқув жараёнининг муҳим қисми – бу маърузадир. Маъруза (лотинча *lectio*) ўқитувчи (маърузачи) томонидан тизимли, узлуксиз монолог тарзида ўқув материални, (одатда назарий тусдаги) баён этишдир.

Педагогик маҳорат малакасига эга бўлиш учун маъруза: **лойиҳалаштириши, конструкторлик ва ташкилий** қисмларга ажратилиб тайёрланиши мақсадга мувофиқ.

1. Лойиҳалаштиришида билимнинг намоён бўлиши:

- *ўқитилаётганлар мутахассислигини ҳисобга олган ҳолда ўқитувчининг ўз маъруза курсини режалаштириши қобилияти;*

- *талабаларнинг мазкур курсни ўзлаштиришидаги қийинчиликларни назарда тутиши;*

- *талабларнинг қийинчиликларни бартараф этиши учун зарур метод ва методик усулларни аниқлаш;*

- *ўқитиш жараёнида талабларнинг эътирозларини англаш ва ҳисобга олиш ва келгусидаги педагогик фаолиятида ундан тегишли хулосалар чиқариш;*

- *ўзининг маърузасида турдош фанларнинг алоқасини ўрнатиш.*

2. Конструкторлик билишининг намоён бўлиши:

- *битта дарсга материалларни танлаш;*

- *мавзунинг асосий ўзагини ташкил этувчи тушунча ва қонуниятларни ажратиб ифода этиш;*

- *ушбу дарсда норматив ва назарий материалларнинг тўғри нисбатини топиш;*

- дарснинг бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишини мантиқий режалаштириш;
- назарий материалларни енгил ва оддий жойлаштиришни қийин ва мураккаб изоҳлаш;
- мазкур мавзуга хулосалар қилиб бошқасига ўтиш;
- аудитория зерикшини ва талабанинг ҳиссиётларидаги тоқатсизликни олдиндан кўра билиш.

3. Ташкилотчиликни билиш ўқитувчининг ўз вақтини ташкил этиш кўникмасига эга бўлиш, талаблар билан якка тартибда ва жамоа бўлиб ишлашда, ўқув ишларида ўзаро ҳаракатда бўлишда улар фаолиятини тизимли назорат қилиб боришда намоён бўлади.

Маърузага тайёргарлик муайян фан бўйича ишчи маъруза курсини тузишдан бошланади. Ҳар бир таълим муассасининг хусусиятлари инобатга олинган ишчи ва фан дастурларига асосан маъруза материаллари тайёрланади.

Маъруза курси тузилиши жиҳатдан кириш, асосий ва хулоса қисмларидан иборат бўлиши мумкин. Маърузага тайёргарлик кўриш методикаси қуйидаги босқичларни ўз ичига қамраб олади:

- маъруза учун материалларни йиғиш;
- маъруза ҳажми ва мазмунини аниқлаш;
- маърузани баён қилишнинг кетма-кетлиги ва мантиқий изчиллигини танлаш;
- кўргазмали материалларни тўплаш;
- маъруза ўтиш жараёнида маърузачининг ўзини тутуш ва педагогик маданияти.

Маърузага учта педагогик функция хос бўлиб унинг имконияти ўқув жараёнида аниқланади: *англаш, ривожлантирувчи, ташкиллаштирувчи*. Англаш функцияси маъруза воситасида тингловчига касбий ва тадқиқот учун зарур бўлган илмий ахборот таъминлашда намоён бўлади.

Маърузанинг ривожлантирувчи функцияси ўқитувчи ва талабанинг бевосита мулоқотида талабанинг ижодий фаолияти орқали амалга оширилиши, унинг касбий соҳасида шахс сифатида ривожланишини таъминлайди.

Ташкиллаштирувчи функция талабанинг мустақил ишини дарс жараёнида ва аудиториядан ташқари пайтда бошқаришни назарда тутди.

Маъруза талабага тежамли вақтда жуда кўп ахборотни етказиб беришнинг усулидир. Маърузачининг индивидуаллиги шу факт билан изоҳланадики, ўз тадқиқотлари, янги қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, унинг лойиҳалари, долзарб адабиётлар, ҳамкасбларнинг илмий ишларини ҳисобга олиб, мунтазам такомиллаштириб боради. Маъруза бошқа

Ўқув ахборот манбаларига нисбатан амалий жиҳатдан унинг ўрнини боса оладиган ўзга материал билан алмаштириб бўлмайди. Масалан, ўқув маърузасидан фарқли равишда маърузачи билан бевосита мулоқотга киришиш, турли хил нуқтаи назарларни ифода этиш, талаба ва ўқитувчи учун такрорлаш имкониятини яратиш, вазиятларнинг хусусиятларини ҳисобга олиш, талабанинг ўрганилаётган фан билан жонли мулоқот ўрнатишга шароит туғилади.

Маърузани турли хил асосларга кўра туркумлаш мумкин: маърузанинг ўқув курсидаги ўрнига қараб (кириш, белгиловчи, умумий, якуний ва бошқалар); маърузачининг аудитория билан ўзаро мулоқотига қараб (тизимли, циклли ва ҳақозо; материални баён қилишнинг муаммолик даражасига кўра (ахборот, муаммовий, мунозарали ва ҳақозо.) шулар жумласидандир.

Ҳар бир туркумга кирадиган маърузаларга қўйилган методик талаблар мавжуд. Шу боис ҳар бир ҳуқуқшунос педагогик маъруза шаклини танлашда методик талабларга риоя этиши унинг таъсирчанлигини оширишга ёрдам беради.

Тизимлилик принциpidан келиб чиқиб бир қатор педагогик қоидаларга риоя қилиш талаб этилади.

- ўрганиладиган материалларнинг аввал ўрганилгани билан узвий боғлиқлиги кўриб чиқиладиган масалаларнинг аста-секин мураккаблигининг ошиши;

- ўрганиладиган материални умумлаштириш зарурати;

- ўқув материални мазмуни бўйича ташқи шаклда етказиб бериш, курс мавзуси қисмларини ҳар бирига хос методик нотиклик асосида талабанинг эътиборига етказиш;

- материалнинг тузилишини баён этишда бирхилликни таъминлаш.

Мутахассисларнинг таъкидлашларича, хусусий-ҳуқуқий фанларда ҳуқуқшунослик материалларининг кўплиги назарий ҳуқуқий материя, балки турдош соҳаларга энг аввало цивилист ўқитувчи – иқтисодий материяга мурожаат қилиши лозим. Фуқаролик ҳуқуқи бўйича деярли барча маърузаларда у ёки бу жиҳатдан ушбу ҳуқуқ соҳаси жамиятнинг иқтисодий негизлари билан узвий боғлиқлигини назарда тутиб унга мурожаат қилиши лозим. Чунки унинг асосий предметини мулкӣ иқтисодий муносабатлар ташкил этади. Шу сабабли тегишли мавзу бўйича маъруза режасини тузишда энг аввало ушбу институт асосига қурилган мулкӣ муносабатларнинг қисқача таҳлилига биринчи ўринда аҳамият берилиши керак. *Ҳ.Р.Раҳмонқулов ҳам тўғри таъкидлаганидек, иқтисодиёт ва ҳуқуқ ўртасидаги муносабат ўзаро таъсир характерига эга ва боғлиқлик механизмини тўғри тушуниб ва англаб этиш бу механизмдан оқилона*

*фойдаланиш иқтисодиётда давлат вазифаларининг тўғри ҳал этишига имконият яратади*¹⁰.

Маъруза мавзулар мазмуни ўқув дастурларига мос тарзда ёритиб берилиши лозим. Ушбу динамик ривожланиш тенденцияларини инобатга олиб, цивилистик тафаккурлар моҳияти янги манбалар асосида баён этиб борилиши лозим.

Талабаларнинг мавзуларни ўзлаштириш фаоллигини ошириш мақсадида маърузачи томонидан бир қатор усуллар қўлланилиши мумкин:

- талабалар олдига бир қатор масалаларни қўйиш, булар риторик ёки реал жавоб бериш талаб этиладиган бўлиши мумкин;

- маърузани суҳбат элементлари билан қўшиб олиб бориш;

- у ёки бу ҳолатни ёки таърифни изоҳли таклиф этилиши;

- аудиторияни кичик гуруҳларга ажратиб маъруза натижаларини қисқача муҳокама этиш ва фикр алмашиш;

- талабалар учун тарқатма материаллар тайёрлаб уни тарқатиш ва ҳақозо.

Маърузани якуний қисмига жиддий эътибор қаратиш лозим. Айнан маърузачи маърузанинг қайси қисмига келиб тўхталган бўлса кейинги маърузада шундан бошлаши керак. Ўтилган машғулотга яқун ясаб уни умумлаштириш учун энг муҳим хулосаларни аргументлаш тарзида ифода этиб бориш зарур. Шунингдек, талабаларнинг мустақил ишлаши учун топшириқлар ва йўналтирувчи ўқув-услугий маслаҳатлар берилиши лозим. Шу боис тегишли мавзунини ўрганишга оид ўқув адабиётлари тавсия этилиши мумкин. Қайси масалаларни семинар машғулотида қайсиларини амалий ёки мустақил равишда ўрганишга оид тавсиялар берилиши даркор. Маъруза якунида маъруза бўйича талабалар томонидан билдирилган саволларга жавоблар берилиши (талабанинг бундай имкониятга эга эканлиги олдиндан огоҳлантирилиши лозим) фикр-мулоҳазани давом эттириш учун талабани консультацияга таклиф этиш мумкин. Ўқитувчи курс туганидан сўнг якуний машғулотни ўтказиб талабларнинг маъруза ҳақидаги фикр-мулоҳазалари, истаклари ва келгусида маъруза курсини такомиллаштириш бўйича таклифларини олиши мақсадга мувофиқдир. Ушбу мақсадга эришиш учун дарсга қатнашган социологик сўров ўтказиш, маърузачининг барча маърузаларини қиёслаш ва объектив баҳолаш имкониятини яратади.

Шу боис анкета сўровлари муайян нусхада тайёрланиб маърузалар олиб борилган гуруҳ талабаларига тарқатилади. Ўқитувчи берилган умумий баҳо олти йўналишдаги дифференциал баҳолаш орқали амалга оширилиши мумкин.

---

¹⁰Иқтисодиётни эркинлаштиришни ҳуқуқий таъминлаш муаммолари. Х-А. Раҳмонқулов ва бошқ./ проф. О.Оқюлов ва проф. Ш.Н.Рўзиназаровнинг умумий таҳрири остида – Т.: ТДЮУ, 2015. 53 б.

1. Илмийлиги;
2. Қулайлиги, тушунishi осонлиги;
3. Амалиёт билан узвий боғлиқлиги;
4. Янги педагогик технологияларни қўлланилганлиги;
5. Маъруза ўқишининг жозибадорлиги;
6. Аудиториянинг фаоллиги;

Сизнинг фикрингизча деган графага маъруза ҳақида қўшимча ностандарт фикрлар ёзилиши мумкин. Агар маъруза турли маърузачилар томонидан олиб борилган бўлса, “Маърузачи номи” деган графадан сўнг “Маърузачи фамилияси” деган графа билан тўлдирилиши лозим. Ўқитувчининг педагогик маҳоратини баҳолаш қўйилган саволлар бўйича беш баллик баҳолаш тизими билан амалга оширилади. Битта анкетани бутун гуруҳга ҳам бериш мумкин. Бу маърузани ҳар бир параметрини биргаликда муҳокама қилиш имконини беради ва ноҳолис баҳолашнинг олдини олишга ёрдам беради. Тўпланган анкета диққат билан таҳлил қилиб чиқилади ҳар бир маъруза бўйича ўртача арифметик ҳисоб-китоб қилиниб умумий балл чиқарилади. Ёки бўлмаса ҳар бир маъруза бўйича умумий балл ҳам чиқарилиши мумкин. Агар беш баллдан кам олинган маърузалар бўйича уни келгусида такомилга етказиш учун аниқ ўқув-услубий чоралар ишлаб чиқилиб аниқ хулосалар ясалади.

Ўқитувчининг педагогик маҳоратини талабалар томонидан социологик сўровлар асосида назарот қилишни ўз навбатида, ўқув жараёнида улар ўзаро ҳаракатининг самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Энг муҳими, таълим жараёнида илғор педагогик тиехнологияларни қўллашнинг шаклланиши, ўқув материалларини ўзлаштиришнинг ҳиссаси талабалар зиммасига ҳам юкланганлигини инобатга олиб юридик таълим муассасаларида педагогик жараённинг самарадорлигига эришиш учун талабалар ва ўқитувчилар ўртасида социологик тадқиқотлар ўтказиб махсус тадқиқот ишларини амалга оширишгн объектив заруриятдир.

Ўқитишнинг назарий билиш ва англаш методи – одатда маъруза машғулотларида кенг қўлланилади. Ҳозирги пайтда маъруза машғулотларини олиб боришда ушбу методни қўллашни такомиллаштириш ғоятда муҳимдир. Энг аввало шуни таъкидлаш зарурки, фуқаролик ҳуқуқини ўқитишда кириш маърузасининг аҳамиятига баҳо бермасдан бўлмайди, чунки фуқаролик ҳуқуқи курсини ўрганишни бошланишида бундай маърузадан фойдаланиш талабанинг предмет билан таништиришга, ҳамда талбада яхлит тасаввурнинг пайдо бўлишига ва ушбу курс бўйича ишлаш тизимига мўлжал олиш имкониятини яратади. Фуқаролик ҳуқуқига кириш маърузасида уни ўрганишнинг мақсади, вазифалари, унинг тизими ва мазмунини очиб бериш бўйича қисқача саёҳат бўлиши зарур. Шунингдек, кириш дарси доирасида

талабаларга курсни ҳуқуқий илмий асосларини, фойдаланиш учун тавсия қилинадиган манбалар ҳақида тегишли тушунтиришлар берилиши лозим.

Айнан биринчи кириш маъруза дарсида талабаларни фанга қизиқтириш, фуқаролик қонун ҳужжатларининг қундалик ҳаётимизда қўллаш, талабалар билан ҳуқуқни қўллаш айниқса, суд амалиёти мисоллари асосида ўзаро фикр алмашиш асносида фаннинг юриспруденция соҳаси бўйича етук малакали кадр бўлиб етишишида уни ҳар томонлама пухта ўзлаштириб олишнинг заруриятини англаб олишга йўналтириш айна муддаодир. Бунда билимларни соддалаштирилган тартибда бериш муҳимдир. Бу борада хорижий мамлакатларда чоп этилган дарсликларда яхши амалиётга йўлга қўйилганлигини кўриш мумкин. Масалан, патент тушунчаси дарсликда қуйидагича содда изоҳланади ва талабага тушунтирилади:

Нима патентланиши мумкин?

Ҳар қандай ёрқин ғоя патент объекти бўлиши мумкин. Патент олиш учун мурожаат қилинаётганда патент объектининг аниқ ҳамда муҳим хусусиятлари кўрсатилиши керак. Патент объекти кўплаб инсонлар томонидан ҳали кузатилмаган ва янги бўлиши керак. 1977 ва 1988 йиллардаги Актлар ихтирони аниқ таърифини келтирмайди, лекин ушбу актга кўра патент объекти саноат учун яратилган ва ишлатиладиган бўлиши талаб этилади.

1977 йилги Актга кўра, айрим объектлар патент орқали ҳимоя қилинмайди. Булар қаторига кашфиётлар хусусан, ер тортишиш кучи назариясини ривожлантирган биринчи инсон бўлган бўлсангиз (аслида бу Ньютон бўлган) сиз тортишиш кучи тамойилини патент қила олмаган бўлардингиз. Аммо, тортишиш кучи билан ҳаракатланадиган маятникли соатни ихтирочиси эса патент қилдира олиши мумкин.

Шуни таъкидлаш керак, патент патент эгасига ўз ихтиросидан фойдаланиш ҳуқуқини бермайди. Мисол учун, патентланган дори агар савдо жойларидан ҳукумат талабларига мос келмаган тақдирда чиқариб ташланиши мумкин. Патент орқали берилган ҳуқуқ патент эгасига ўз ихтиросини назорат қилиш ҳуқуқини беради, яъни патент эгаси ўз ихтиросини бозорда монополияга айланишини ҳамда бозорнинг бошқа иштирокчилари ушбу ихтиродан патент эгаси томонидан белгилаб берилган шартлар асосида фойдаланишига рухсат бериши мумкин.¹¹

Фуқаролик ҳуқуқи бўйича маъруза машғулотининг самарадорлиги шунда кўринадики, агар педагог ходим маъруза материалларини олий ўқув юртининг электрон-методик комплексида олдиндан жойлаштирган бўлса яъни талаба олдиндан у билан танишишига ва дастлабки ўзлаштириш

¹¹Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2011. p 442

даражасига эга бўлади. Бундай ҳолда ўқитувчи ва талаба маъруза машғулоти давомида мунозарали ва муаммоли масалаларни муҳокама қилишга, диолог режимида мавзунини ўзлаштириш имконияти яратилади. Афсуски, ҳозирги пайтда шаклланган ўқув амалиётида маъруза дарслари асосан монолог режимида олиб борилмоқда. Таълим жараёнига ахборот коммуникация технологияларининг самарали ташкил этилиши ва маъруза машғулотларида ҳам талабаларнинг фаоллигини кучайтириш масаласи педагогик жараёнида муайян ютуқларга эришишнинг асосий шартидир.

Мутахассисларнинг фикрича фуқаролик ҳуқуқи фани бўйича маъруза машғулотларини олиб боришга ушбу олий ўқув юртини тугатган ҳуқуқни қўллаш амалиётининг турли мутахассисларини кенг жалб этиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Масалан, банк, суғурта, юридик хизмат кўрсатиш соҳаларидаги, нотариус, адвокат, судья, прокурор каби мутахассисларни жалб этишни тизимли ташкил этиш зарур. Шу мақсадда олдиндан яъни, фуқаролик ҳуқуқи кафедрасида йиғилишига таклиф этилиши лозим бўлган амалиётчи мутахассисларнинг рўйхати ва улар тайёргарлик кўриши лозим бўлган мавзулар ва уларга қўйиладиган талаблар белгиланган тартибда расмийлаштириб бу ҳақдаги ўқув машғулотларини ташкил этиш чоратадбирлари ҳақида тегишли мутахассисни огоҳлантириш ва кафедрада уни ташкилий таъминлаш мақсадида бирон ўқитувчи зиммасига юклаш мақсадга мувофиқдир.

2.3. Фуқаролик-ҳуқуқий фанлардан семинар ва амалий машғулотлари талабалар назарий ва амалий тайёргарлигини мустаҳкамлаш воситаси сифатида

Фуқаролик ҳуқуқ фани бўйича амалий билим ва англаш методикасини роли шундаки, семинар машғулотида модулли ўқитишнинг турли усулларини қўллаган ҳолда амалга оширилиши лозим. Маълумки, семинар ва амалий машғулотларини ўтказишдан кўзланган асосий мақсад талабанинг маъруза назарий курсини чуқур ўзлаштириб олишига эришишдан иборатдир. Шунингдек, фуқаролик ҳуқуқи фани бўйича ўтказиладиган семинар ва амалий машғулоти талабани, мустақил фикрлашга, назорат қоидаларини мушоҳада қилишга, кўникмаларни шакллантиришга, тегишли асосланган хулосалар чиқариш ва нуқтаи назарини ҳимоя қилишга ўргатади.

Фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитишда қўлланиладиган семинар машғулотларини ўтказишнинг энг муҳим усуллари ҳақида турли хил нуқтаи назарларни билдириш мумкин. Биринчиси, ўтган мавзу бўйича колликумлар ўтказиш орқали ўқитувчининг қўйган муаммосини илмий-назарий таҳлил қилиш асосида ўз қарашларини ифода этиб беради. Талаба нафақат дарслик,

Ўқув-қўлланмаларни ўрганиш асосида балки илмий материаллардаги фуқаролик ҳуқуқига оид манбаларни ўрганади, тизимли таҳлил этади, қиёсий-ҳуқуқий услубдан фойдаланиб, у ёки бу фуқаролик –ҳуқуқий ҳодисанинг юридик табиатини аниқлайди ва шу аснода ўзининг назарий билимларини янада бойитади. Афсуски, семинар машғулотларида масаланинг ушбу жиҳатига етарли аҳамият берилмайди. Фуқаролик - ҳуқуқий ҳодисанинг назарий жиҳатларини пухта ўзлаштириш фактик амалиёт бўйича тўғри хулосаларни чиқаришга ёрдам беради.

Яна бир шаклланган усул семинар ва амалий машғулотлари даврида казуслар, муаммоли саволларнинг ечимини топиш, турли хил фуқаролик ҳуқуқий тусдаги ҳужжатларни мустақил тузиш ва ўз хатолари нималардан иборат эканлиги тўғрисидаги кўникмаларга эга бўлиши лозим. Бундан ташқари, фуқаролик ҳуқуқи фани бўйича семинар ва амалий машғулотларида ролли ўйинлардан ҳам кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Шу боис олдиндан семинар машғулотини ўтказишнинг олдиндан тайёрланган тематик режаси, технологик картаси ёки ўқув сценарийси ишлаб чиқилса ўтказилаётган семинар ва амалий машғулотининг самарадорлик даражаси шунча ортади. Шу боис, юридик педагогика бўйича шуғулланаётган олимларнинг фикрича, ролли ўйинлардан ҳам кенг фойдаланиш лозим. Айрим манбаларда устувор бўлган фикрларга қўшилиб бўлмайди. Ролли ўйинлар фақат жиноят процессуал ҳуқуқи, фуқаролик процессуал ҳуқуқи фанлари бўйича семинар ва амалий машғулотларини ўтказишда эмас, балки бизнинг фикримизча хўжалик, ҳакамлик процесси бўйича фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича бундай ўқув усулларида оқилона фойдаланишга эришиш лозим.

Хорижий давлатларнинг тажрибасидан келиб чиқиб изоҳласак, фуқаролик ҳуқуқи фанида семинар ва амалий машғулотларини олиб боришда махсус хусусий ахборот стендлари, цивилистик фаннинг етук ва атоқли намоёндалари, фуқаролик ҳуқуқи кафедрасининг махсус ўқув-методик кабинетларида ўтказиш зарур. Бу гарчи муайян ташкилий тусга эга бўлсада, фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитиш самарадорлигини оширишга ёрдам беради. Бунда талабаларнинг иқтидорини диққат марказига қўйиш уларнинг истеъдодини казусларни шунчаки ўқиб чиқишдан то ҳуқуқий масалаларни ойдинлаштиришгача бўлган жараёнда намоён бўлади. Масалан, мулк ҳуқуқи курслари, ўз навбатида, кўплаб талабаларни юзага келтиради. Жумладан, қулайликларни яратиш ва тайёрлаш, ижара, харид ва савдо келишувлари мулк диспозицияси сингари муносабатларда ифода топади.¹²

---

¹²Steven Friedland. Teaching Property Law. Professor of Law, Nova Southeastern University Shepard Broad Law Center, Fort Lauderdale, Florida. – p 582-596

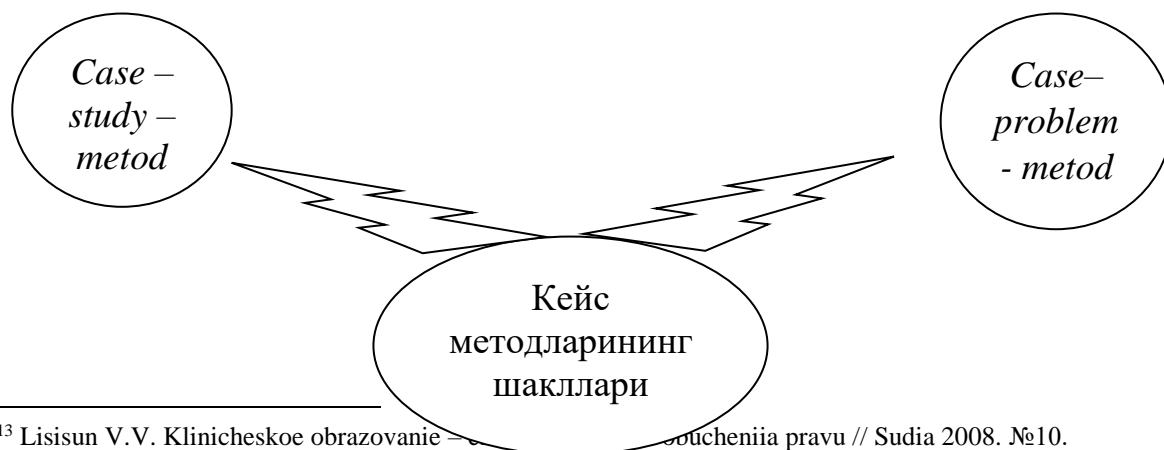
Маълумки, фуқаролик ҳуқуқи бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар сони ортиб тобора ривожланиб бормоқда. Шу боис, семинар ва амалий машғулоти мобайнида фуқаролик ҳуқуқи манбаларидан қандай фойдаланиш кўникмасига эга бўлиш учун Lex.uz, Yurida электрон норматив-ҳуқуқий базадан фойдаланиш кўникмасига эга бўлиш лозим. Бу эса ўз навбатида, талабанинг фуқаролик қонун ҳужжатларини амалиётда қўллаш бўйича билимларини оширишга имконият яратади. Энг муҳими, фуқаролик ҳуқуқига оид халқаро ҳуқуқий-ҳужжатлар, хорижий давлатларнинг фуқаролик қонун ҳужжатлари, тизими билан танишиш кўникмаларига эга бўлиш, фуқаролик-ҳуқуқий киёсийшунослик соҳаси бўйича муайян билимларни эгаллаш учун шароитни вужудга келтиради, кези келганда шуни таъкидлаш керакки, бўлажак ҳуқуқшунос нафақат натижа бўлиши, балки ҳар бир у томонидан ёзиладиган ҳуқуқни қўллаш ҳужжати грамматик ва стилистик жиҳатдан хатосиз ёзилган бўлиши керак.

Талабалар томонидан бажарилаётган оралик, мустақил, курс иши, битирув малака ишларини ўрганиш натижалари шуни кўрсатмоқдаки, улар томонидан юридик тилда баён этиш усули ва кўникмаси бугунги қўйилган талаб даражасига жавоб бермайди. Ушбу масалани ижобий ҳал қилиш мақсадида фуқаролик ҳуқуқи фани бўйича атамашунослик ва тематик тусдаги ёзма ишларни олиш уларни бу борадаги амалий кўникмаларини шакллантиришга кўмак беради.

Case–метод интерфаол усуллардан бири ҳисобланади. Бакалаврият ва магистрлар учун фуқаролик-ҳуқуқий бўйича кейс тузиш бўйича турли хил ёндошувлар мавжуд. Уни қўллаш бўйича турли технологиялардан фойдаланилади. Энг аввало, шуни таъкидлаш лозимки, кейинги бир неча йиллардан буён ўқитувчилар ўртасида кейс методини қўллаш бўйича муҳокамалар бўлиб ўтмоқда. Музокаралар асосан интерфаол методларнинг шакли ва технологияси анъанавий ўқитиш билан унинг ўзаро нисбати, ўқув жараёнида уни қўллашнинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари кабилар шулар жумласидандир. Ҳозирги ҳуқуқий ҳаққонийлик даврида ижодий фикрлайдиган ва мувафақиятли меҳнат фаолиятини юритадиган юксак малакали кадрлар тайёрлашда интерфаол усулларнинг роли ва аҳамияти тобора ортмоқда. Улар турли хил бўлиши мумкин. Муаммовий маърузалар ва амалий машғулотларни ўтказишда давра суҳбати, мунозара (дебат), ақлий ҳужум, кейс технология, ролли ўйинларни кенг қўллаш мумкин. Бироқ улар асосий мақсад бўлмаслиги лозим, унинг тайинланиши асосан талабани юридик амалиётга йўналтирилган бўлади. Айнан у ҳуқуқни қўллаш амалиётида (ҳуқуқ динамикаси) қотиб қолиш (догма) ва қонунчиликни транс шакллантиришни (трансформируется) тавсифлайди. Муҳими шундаки, талаба биринчи курсдан бошлаб ҳуқуқнинг реал ҳаёти бу ҳақиқатан ҳам

судларда, ҳокимят ва бошқарув органларида, кишилар ўзаро муносабатларида намоён бўлишини яхши тушуниб олиши зарур¹³. Ушбу ўринда ўқитувчининг асосий вазифаси фикримизча талабани “тирик” амалдаги ҳуқуқ билан таништиришдан иборат бўлмоғи лозим. Ўқитишнинг интерфаол усуллардан бири бўлиб case-metod бўлиб (ёки case-study), аниқ вазиятлар методи, вазиятли таҳлил методи ҳисобланади. Ушбу методнинг моҳияти шундаки, ўқитувчи талабага фикрлаш учун аниқ касбий вазиятни таклиф этади. Талаба эса ўз навбатида, уни тизимли таҳлил қилиб муаммони аниқлайди (ёки у дастлаб ўқитувчи томонидан шакллантирилади) уни ҳал қилиб талаба ўз қарорини бошқача айтганда, ечимини билдиради. Мазкур метод олинган назарий билимни амалий вазиятни ечишга йўналтиради, талаба таҳлил қилиш қобилиятини шакллантиради, ўз нуқтаи назарида қолиш ёки уни шакллантириш кўникмасига, жамоа бўлиб гуруҳларда ишлаш, охир-оқибатда инсон фаолиятининг у ёки бу соҳасига мутахассисни тайёрлашга эришилади¹⁴.

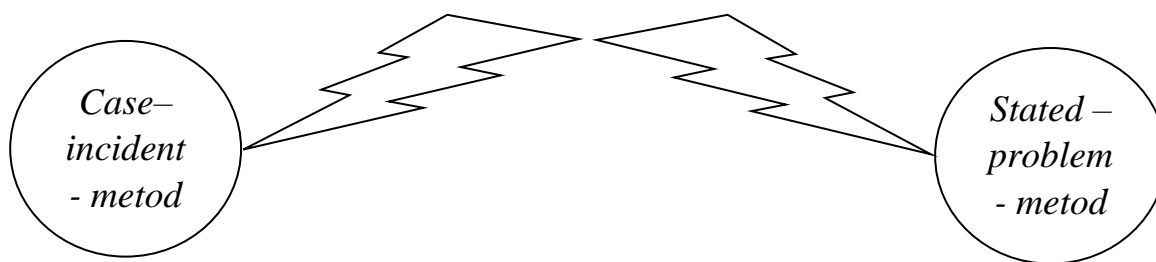
Фуқаролик ҳуқуқи бўйича кейсларни ишлаб чиқишда суд қарорларидан, йирик корхоналар талабномалари амалиётидан, нотариал амалиётдан ёки ўқитувчининг аниқ ҳуқуқий муносабат моҳиятидан келиб чиққан ҳолда тузган кейсларидан фойдаланиш мумкин. Бакалаврият ва магистрлар учун кейслар алоҳида-алоҳида тузилиши зарур. Чунки бакалаврият ва магистр ўқув дастурлари ҳам бир-биридан фарқ қилинишини инобатга олиб кейсларни оддий ва мураккаблиги нуқтаи назаридан уларни тузилишига эришиш лозим. Бакалаврият талабаларини ўқитишда қўлланиладиган ушбу метод фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни тўғри малакалаш, ижтимоий муносабатларнинг юридик аҳамиятли жиҳатларини таҳлил этиш, унга ҳуқуқи баҳо бериш, юридик нормаларни шарҳлаш ва қўллаш, муайян ҳужжатларни тузиш маслан, талабнома, даъво аризаси ва ҳ.к) фойдланиш мумкин.

¹³ Lisisun V.V. Klinicheskoe obrazovanie – obozreniia i issledovaniia pravu // Sudia 2008. №10.

¹⁴ Имомов Н.Ф. “Фуқаролик ҳуқуқи”дан “кейс-стади” асосида дарс ўтишнинг айрим масалалари/ Ўзбекистон Республикасида юқори малакали юридик кадрлар тайёрлашнинг долзарб масалалари: Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент: ТДЮУ, 2015. - Б. 63-68.

5-схема. Кейс методларининг шакллари.

Case-study-method – қўллашдан асосий мақсад – курснинг муайян мавзусини (ёки унинг қисмини) чуқур мустақил ўрганишга йўналтиришидир.

Case-incident-method – ҳуқуқни қўллаш амалиётига яқин метод ҳисобланади. У талабанинг муайн даражада тайёргарлик кўришини талаб этади. Курснинг у ёки бу мавзусини тугаллаш босқичида ёки турдош мавзуларни оралиқ назорати шакли сифатида қўлланилиши мумкин.

Магистрларга кейсларни ишлаб чиқишда нафақат мураккаб кўп томонлама вазиятларни балки қонунчилик техникасидаги камчиликлар, ижтимоий муносабатларни тартибга солишдаги бўшлиқлар, суд амалиётининг бир хиллиги мавжуд эмаслиги кабилар билан боғлиқ бўлиши мумкин. Бу метод “Case-problem-method” деб номланиб турли хил технологиялардан фойдаланилган ҳолда қўлланилади. Ушбу кейс методининг мақсади шундан иборатки, турли хил юридик ҳужжатлар моҳиятига танқидий ёндошиб, илмий таҳлил асосида ўз касбига нисбатан кўникмаларни шакллантиришга ёрдам беради. Масалан, хўжалик судлари томонидан бир хил низо предметиға нисбатан турли хил қарорлар қабул қилинганлиги ушбу методда ўрганишнинг масаласи бўлиши мумкин. Бундан ташқари, “Мажбурият ҳуқуқи” фанини ўрганишда ФКнинг 326-моддасини қўллаш бўйича яъни неустойка миқдорини камайтириш бўйича турли хил амалиёт мавжудлигини ўқитувчи баён этиб, магистрларга суд амалиёти материалларини ва Олий хўжалик суди Пленуми қарорларини тўғри қўллашда қандай муаммолар мавжудлигини аниқлаб унга юридик баҳо бериш ҳақида кейс масалалари тузилиши мумкин.

Case – методнинг фуқаролик ҳуқуқи фанини ўрганишда аҳамиятини бир қатор объектив омилларға қараб тавсифлаб бериш мумкин. Биринчидан, юридик фанлар шу жумладан, цивилистика фанини ўқитишдан кўзланган асосий мақсад эришишда яъни, талабанинг олган назарий билимларини ҳуқуқни қўллаш амалиётининг эҳтиёжига монанд тарзда малака ва амалий кўникмаларни шакллантиришда ёрдам беради. Иккинчидан, талабанинг реал ҳуқуқий ҳаққонийликни англаши унинг назарий билишини амалий машғулот мавқеини ошириши, мутахассислик бўйича муқстақил жавобларни излаб

топиш қобилиятини ўстиришга, кичик ўқув гуруҳларида ишлаш кўникмаларини ҳосил бўлишига имкон беради.

Шу билан биргаликда кейс-метод фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитишнинг анъанавий усулларининг ўрнини тўлиқ боса олмайди, албатта. Қолаверса, фуқаролик ҳуқуқининг барча мавзуларини ўқитишда ҳам уни қўллаб бўлмайди. Фуқаролик ҳуқуқи фундаментал юридик фан бўлиб фуқаролик ҳуқуқий тартибга солиш ҳақидаги илмий билиш тизими сифатида ўқилишига эришиш лозим. Ўқув фақат амалдаги фуқаролик қонун ҳужжатларини шарҳлашга асосланмаслиги зарур. Бу шуни англатадики, ҳуқуқни қўллаш амалиёти шу жумладан case – метод қўллаш мустақкам фундаментал назарий билимга асосланиши зарур. Бу билимни талаба маъруза, семинар машғулотида олади.

Замонавий цивилистларни тайёрлашнинг муваффақияти, ўқитишда анъанавий ва инновацион технологиялардан оқилона фойдаланиш ва уни мутаносиб тарзда уйғунлаштиришга узвий боғлиқдир.

Юридик таълимда хусусан, фуқаролик ҳуқуқини ўқитишда ўқитувчининг назорат функцияси ва ваколати муҳим ўрин тутади. Олий ўқув юрти талабаси билимни эгаллаши, олий таълим муассасаси ўқув режаси ва таълим дастурида назарда тутилган барча дарсларни белгиланган муддатда бажариши, олий ўқув юртининг уставига ҳамда ички тартиб ва одоб-ахлоқ қоидаларига риоя этиши лозим.

Фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитиш жараёнида ўқитувчи педагогик бошқарув бўйича бир қатор ҳуқуқларга, талабанинг билим олиши ва ўзлаштириши устидан назорат; семинар ва амалий машғулотларда талабаларнинг билимини модул тизими талаблари асосида баҳолаши”ахлоқий таъсир кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлиши; талабани интизомий жавобгарликка тортиш бўйича иш юритувни амалга оширишда ташаббус кўрсатиш каби ҳуқуқларга эга.

Педагог ва талаба ўртасидаги ҳуқуқий муносабат субординация, мувофиқлаштирувчи, реординацион тусда бўлиши мумкин. Масалан, семинар машғулотида педагог ва талаба ўртасидаги муносабат субординация тусига эга бўлади; ўқувчи мавзу бўйича масалани ўзлаштирилганлигини қатъий назорат қилади, масалани таҳлил қилиш билим ва қобилиятини текширади, норматив ҳуқуқий ҳужжатларни билиш доирасини баҳолайди ва ҳ.к. Бундан ташқари яхши ўзлаштирмаган талабаларни мавзунини ёки масалаларни билиш, такрорлаш учун консультация олишга таклиф этади. Афсуски, педагогик жараёнда бундай амалиётга етарли аҳамият берилмаяпти.

Маъруза машғулотида ўқитувчи ва талаба ўртасидаги муносабат мувофиқлаштирувчи тусга эга бўлиб ҳисобланади. Маъруза ўқишда ҳеч

қандай “команда бўлмади” барча маърузани ёзиши лозим”. Бу талабанинг ҳуқуқи – нимани ёзади, қандай ёзади ва ҳ.к. Ўқитувчи маъруза мобайнида асосий тушунчалар ва категориялар ва илмий таърифларга аҳамият бериб, унинг мазмунини талаба пухта ўзлаштириб олиши учун ёздириши мумкин. Мувофиқлаштирувчи назоратнинг маъруза ўқиш жараёнида қўлланиши ўқитучи томонидан биргаликдаги фаолият самарадорлигига эришишни таъминлайди.

Реординацион педагогик ҳуқуқий муносабат бошқарувчи субъект (талабани) бошқарувчи (ўқитувчи)нинг аксинча таъсирини таъминлайди. Бунда талаба ўқитувчининг ўтилган маъруза бўйича, оралик ва якуний назорат олдида ўтказилаётган консультацияларида, мустақил ишлар, курс иши, битирув малакавий ишини бажаришда саволлар билан муносабат қилади. Яъни, бундай ҳолда янги материалларни ўзлаштириш зарурлиги аниқланади. Бу жиҳат қадимга греция педагоглари томонидан эътироф этилган “*ўқиб биз ўзимиз ҳам ўқиймиз*” деган ҳикматни рўёбга чиқаришнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланади.

Талабага таъсир кўрсатишнинг турли шакллари орқали ўқитувчи назорат ваколатини амалга оширади. Талабага мураббийлик маслаҳатини бериш дидактик, илмий, фан характери нуқтаи-назаридан амалга оширилиши лозим. Бундай таъсир талабага нисбатан ўқув одоб-ахлоқи доирасида ҳазил-мутойиба кўринишида бўлиши педагогик амалиётда исботланган, масалан, талабанинг ўқув партасида тўғри ўтириши унда ортиқча нарсалар бўлмаслиги, эътиборини ўзига жалб этмаслиги, гаплашиб дарс машғулотини олиб боришга ҳалақит бермаслиги, ўқув партасида фақат ўрганиладиган фанга оид материаллар бўлишлиги ва ҳ.к. Бу гарчи “майда-чуйда” бўлиб кўринсада, талабанинг тафаккури ва хотирасига ижобий таъсир кўрсатади¹⁵.

Талабага ўқув машғулотлари жараёнида кўрсатма ва танбеҳлар бериш эҳтиёткорлик билан бажарилиши лозим. Бошқача айтганда, ўқув аудиториясида ҳарбий интизом ўрнатишнинг ҳеч қандай зарурати йўқ. Қайд этилган назорат ва таъсир чораси қатъий ва жуда ҳам муомала маданиятига бўйича риоя этилган ҳолда амалга оширилиши, башарти талаба ўтилатган дарсга алоқадор бўлмаган китоб ўқиётганлиги аниқланса, унга таъсир этувчи овоз билан “Сиз оралик ёки якуний назорат ишини ушбу детектив роман ёки бошқа китобдан топширмайсизку” деб уни огоҳлантириш мақсадга мувофиқ. Талабага жазолаш орқали таъсир чорасини қўллаш агар унинг томонидан ўқув жараёни олиб боришга ҳалақит берса, ҳатто уни ўтказишни барбод қилган тақдирда ҳам қўлланилиши мумкин.

---

¹⁵Юридик фан ва таълимни модернизация қилиш масалалари / Мухамедов Ф.Э., Рўзиназаров Ш.Н., Мамасидиков М.М. – Тошкент: “Komron press”, 2014. – 260 б.

Назорат саволлари:

1. Бозор муносабатлари шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишнинг ўзига хос жиҳатларини изоҳланг?
2. Фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишда қайси интерфаол усулларни қўллаш самаралироқ, фикрингизни амалий мисоллар ёрдамида асосланг?
3. Кейс-стади дарс ўтиш методининг моҳияти ва фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишдаги афзалликларини кўрсатинг?
4. Фуқаролик-ҳуқуқий фанлардан тақдирот (слайд) асосида маъруза ўтишда нималарга эътибор қаратиш зарур?
5. Дарс машғулотларда назарий ва амалий материаллар уйғунлиги қандай таъминланади?

3-мавзу: Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиши ва уларни ҳуқуқни қўллаш амалиётида намоён бўлиш хусусиятлари

Режа:

- 3.1. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг ривожланишига умумий тавсиф.
- 3.2. Фуқаролик қонунчилиги ривожланишининг устувор йўналишлари ва уларни ҳуқуқни қўллаш амалиётида намоён бўлишининг хусусиятлари.

Таянч иборалар: *Фуқаролик кодекси, фуқаролик ҳуқуқи субъектлари ва объектлари, мулк ҳуқуқи, кўчмас ва кўчар мулклар, мажбурият ҳуқуқи, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш, шартнома ҳуқуқи, шартномалар тизими, интеллектуал мулк, ворислик ҳуқуқи, фуқаролик қонунчилиги ривожланишининг устувор йўналишлари.*

3.1. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг ривожланишига умумий тавсиф

Миллий ҳуқуқий тизимда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг роли беқиёсдир. Маълумки, мазкур кодекснинг биринчи қисми Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1995 йил 21 декабрда, иккинчи қисми эса 1996 йил 29 августда қабул қилинган. Фуқаролик кодексининг ҳар иккала қисми 1997 йил 1 мартдан кучга кирган. Ушбу кодексни тайёрлаш жараёни далолат берганидек, у кўп йиллик тинимсиз Фуқаролик қонун ижодкорлиги фаолиятининг натижаси, десак муболаға бўлмайди. Унинг лойиҳасини ишлаб чиқишда ва тайёрлашда нафақат мамлакатимиз ҳуқуқшунос олимлари ва амалиётчи мутахассислари, балки ривожланган давлатлар етук ҳуқуқшунос олимлари ҳам жалб қилинганлиги

ва бир қатор давлатларда халқаро ҳуқуқий экспертизадан ўтказилганлиги ҳам фикримиз тасдиғидир. Цивилистик тафаккурнинг кодификациялаштирилган қоидаларини ўзида мужассамлаштирган Фуқаролик кодекси бозор муносабатларига монанд бўлган қонун ҳужжати эканлигини намоён этмоқда.

Амалдаги Ўзбекистон Республикаси ФКнинг яратилиш тарихига эътибор берадиган бўлсак, у атоқли цивилист олимлар С.С. Алексеев, А.Л. Маковский, В.Ф. Яковлев, Ю.Г. Басин, М.И. Брагинский, В.Ф. Чигир, М.К. Сулейманов, Х.Р. Рахмонкулов, О.У. Усмонов, Н.С. Кузнецова, А.С. Довгерт, С.А. Хохлов ва бошқалар томонидан тайёрланган МДХ учун ФКнинг Модел кодекси асосида ишлаб чиқилган. Модел кодекси лойиҳаси Санкт-Петербург, Москва ва Голландиянинг Лейден шаҳрида бир неча маротаба муҳокама қилинган. МДХ давлатлари учун тавсиявий тусдаги ушбу Модел кодекси асосида ва Германия техник ҳамкорлик жамияти томонидан Фуқаролик қонун нормаларини ишлаб чиқишда ижодий ҳамкорлик ва кўмак асосида Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси лойиҳаси ишлаб чиқилган. Айниқса, Германия техник ҳамкорлик жамияти томонидан республикамизда ва Германиянинг Бремен шаҳрида ўтказилган конференция ва семинарларда унинг энг муҳим институтлари, хусусан мулк ҳуқуқи, шартномалар, хўжалик жамиятлари ва бошқаларнинг ҳар томонлама муҳокама этилганлиги унинг нормаларини белгилашнинг самарадорлигига эришишга ёрдам берди. Ўзбекистон Республикасининг янги Фуқаролик кодекси 1199 моддадан иборатдир.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Фуқаролик кодекси кенгқамровли иқтисодий, ижтимоий, маънавий ва ахлоқий муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиши билан бошқа кодекслардан ажралиб туради. Шу билан бирга ФК ижтимоий муносабатларни тартибга солишда, диспозитив йўналтирилганлик, хусусий ишларга бирон-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги, фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилиши каби мезонларга таянадик, бу ҳолат бозор иқтисодиёти қонуниятлари билан ҳамохангдир.

Эътироф этиш лозимки, ФК қабул қилиниб, кучга киритилганидан сўнг ўтган давр (18 йилдан кўпроқ)да ижтимоий муносабатларда содир бўлган ўзгариш, ҳуқуқий тартибга солишдаги изчилликни ошириш ва ҳуқуқий механизмларни янада такомиллаштириш, қонун ҳужжатларидаги дуалистик ёндашувларни ҳамда ҳуқуқий бўшлиқлар ва “оқ доғларни” бартараф этиш мақсадида ФКга ҳам бир қатор ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди. Мазкур ўзгаришлар умумий маънода фуқаролик ҳуқуқининг барча институтларига у ёки бу даражада дахлдор бўлиб, улар босқичма-босқичлик ва муайян тизимлилик ҳамда мақсадли йўналтирилганлиги билан ажралиб туради. Шу боис ФКга киритилган ўзгартиришларни уларнинг киритилиш вақти ва

санасидан келиб чиқиб эмас, балки ФК қисмлари ва ундаги ҳуқуқий институтлар доирасида таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

I. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг “Умумий қоидалар” бўлими.

Умумий тарзда мазкур бўлимнинг 22 та моддасига турли даврларда қўшимча ва ўзгартишлар киритилган бўлиб, ушбу қўшимча ва ўзгартишларнинг аксарияти, ҳуқуқий тартибга солишнинг янги механизмларини шакллантириш, қонунчиликдаги зиддиятларни бартараф этиш ёки бўшлиқларни тўлдиришга қаратилган. Жумладан, муайян атамаларни аниқлаштириш ва қонун ҳужжатлари ўртасидаги зиддиятларни бартараф этиш мақсадида ФКнинг 10, 38, 43, 58, 64, 96, 107, 137-138-моддаларини киритиш мумкин. Бунда 10-моддага Республикада ҳакамлик судлари жорий этилиши ва бу борадаги қонунчилик қабул қилиниши муносабати билан “ҳакамлар суди” сўзи “ҳакамлик суди” сўзи билан алмаштирилган бўлса, 38-модда қайд этилиши керак бўлган фуқаролик ҳолати ҳужжатлари аниқлаштирилди. Бунда фарзандликка олиш, оталикни белгилаш, исм ва ота исмини ўзгартириш, жинснинг ўзгартирилиши каби ҳолатлар асосий тўртта ҳужжат: туғилиш, ўлим; никоҳ тузилганлиги ва никоҳдан ажралишга тегишли ўзгартишлар киритиш йўли билан ифодаланадиган бўлди. ФКнинг 43-моддаси 3-қисмига эса, жойлашган ери атамаси аниқлаштирилиб қавс ичида почта манзили ибораси киритилди ва шу асосда почта манзилини аниқ кўрсатиш ҳам юридик шахснинг устави ва бошқа таъсис ҳужжатларида ифодаланиши лозим бўлган талаб сифатида назарда тутилди. Бундай аниқлаштириш эса ўз навбатида, юридик шахсларга ёзма мурожаатларни юбориш, улар тузилган шартномаларда аниқ манзилларни акс эттириш каби муносабатлар учун муҳим аҳамият касб этди. 58-моддадаги “акциядорлар жамияти” ибораси амалдаги қонунчиликда атамаларни бир хиллаштириш мақсадида “акциядорлик жамиятлари” ибораси билан, 58-модданинг 10-қисмидаги “мустақил эксперт текширувидан ўтказилиши керак” ибораси эса, “баҳоловчи ташкилот томонидан баҳоланиши керак” ибораси билан алмаштирилган. ФКнинг 64-моддасидаги “акциядорлар жамияти” ибораси ҳам худди шу мақсадда “акциядорлик жамиятлари” ибораси билан алмаштирилди.

ФКнинг 96-моддаси 3-қисмидан “тақдим этувчига деб номланган қимматли қоғозлар” чиқарилди ва бу ҳолат банк қонунчилигида рўй берган ўзгаришлар билан боғлиқдир. Чунки, тақдим этувчига деб номланган қимматли қоғозлар эгасининг номи ёзилган қимматли қоғозларга нисбатан ҳимояси заифлиги ва банк муомаласида ноҳақликлар келтириб чиқаришининг олдини олиш учун муомаладан чиқарилди. 97-модданинг 2-қисмидаги “розилиги” сўзи эса “рухсати” сўзи билан алмаштирилиб,

интеллектуал мулк объектга нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгаларининг ваколатлари янада аниқлаштирилди, уларнинг асардан фойдаланишни учинчи шахсга топшириш борасидаги хатти-ҳаракатларига нисбатан ҳуқуқий атама қўлланилди.

ФКнинг 107 ва 138-моддаларига киритилган ўзгартириш аниқловчи характерига эга бўлиб, бунда битимга, шу жумладан ишончномага муҳр босиш ҳаракатини аниқлаштириш мақсадида, муҳр босиш муҳр мавжуд бўлганда амал қилиш лозим бўлган талаб эканлиги белгиланган.

ФКнинг 137-моддасидаги “кашфиётчиларга” атамаси “ихтирочиларга” атамаси билан алмаштирилди. Зеро, амалдаги қонунчиликда кашфиётларнинг тушунчаси ва уларга нисбатан нормалар мавжуд бўлмаган ҳолда, “кашфиётчиларга” иборасининг қўлланилиши мантиқий ва ҳуқуқий асосга эга эмас эди.

Фуқаролик қонунчилигидаги янги нормалар ва новеллалар сифатида ФКнинг 15, 40, 44, 46, 48, 53-55, 57, 64-65, 68, 75, 77, 83, 136-моддаларни киритиш мумкин.

Албатта 15-моддага киритилган ўзгартириш билан бир вақтда ФКнинг 990 ва 991-моддаларига ҳам қўшимча ва ўзгартириш киритилиб, янги новелла сифатида давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки ушбу органлар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги), шу жумладан давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжат чиқарилиши натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар нафақат давлат томонидан ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи томонидан, балки тегишли мансабдор шахсларининг айби билан етказилган зарарларни қоплаш суднинг қарори билан шу мансабдор шахслар зиммасига юкланиши мумкинлиги белгиланди. Эндиликда зарарни қоплаш мажбурияти давлат органи билан бирга, мансабдор шахснинг зиммасига юкланишига оид тартиб жорий этилди.

Таъкидлаш лозимки, республикамизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида юридик шахслар алоҳида ўрин тутади. Юридик шахслар ишлаб чиқариш, саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизмат кўрсатишнинг барча соҳаларида етакчи куч ва иқтисодий муомаланинг асосий субъекти ҳисобланади. Бинобарин, капиталлар, иш кучи ва меҳнат сарфини бирлаштириш юридик шахсларнинг иқтисодий имкониятларини оширади ва бу ўз навбатида иқтисодий самарадорликни таъминлайди. Юридик шахслар нафақат иқтисодий муомалани таъминлашга хизмат қилувчи субъект балки, ижтимоий ҳимоя ва иш ўринларини яратувчи субъект сифатида ҳам аҳамиятлидир. Шу билан бирга юридик шахсларнинг иқтисодий

муомаладаги фаолиятини фуқароларнинг бу муносабатларидаги иштирокига нисбатан қулай ва ҳар томонлама самарали воситалар орқали тартибга солиш мумкинлиги ҳам халқаро иқтисодий муаммоларнинг интеграциялашуви жараёнида эътиборга молик ҳолат сифатида баҳоланади. Шу муносабат билан ФК кучга киритилганидан кейинги даврларда унинг юридик шахсларга оид умумий нормаларига ҳам бир қатор муҳим ҳамда концептуал аҳамиятга молик қўшимча ва ўзгартишлар киритилди. Хусусан, ФКнинг 40-моддаси 5-қисмига киритилган ўзгартириш асосида, юридик шахслар илгаригидек нафақат уюшмалар (иттифоқларга), балки бошқа бирлашмаларга ҳам қонунга мувофиқ бирлашишлари мумкинлиги белгиланди. Юридик шахсларнинг турларига берилган бундай имконият ва улар манфаатларини таъминлашнинг кенгайтирилган йўллари ҳозирда улар томонидан турли хилдаги ассоциациялар, трансмиллий компаниялар ҳамда бошқа бирлашмаларга бирлашиш имкониятини бермоқда.

Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 13 апрелдаги қонуни билан ФКнинг 44-моддаси 2-қисмига тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш ва бу борадаги тўсиқларни бартараф этиш ҳамда расмийликларни камайтириш мақсадида амалиётга жорий этилган, юридик шахсларни рўйхатдан ўтказишнинг янги тартиби бўлган “хабардор қилиш тартибида” рўйхатдан ўтказишни рад этиш фақат қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилиши назарда тутилди.

Юридик шахсларнинг жойлашган ерини белгилашнинг янги тартиби сифатида ФКнинг 46-моддаси янги 4-қисми билан бойитилиб, юридик шахс ўзи билан бўладиган алоқа амалга ошириладиган почта манзилига эга бўлиши лозим ҳамда ўзининг почта манзили ўзгарганлиги тўғрисида ваколатли давлат органларини хабардор этиши шартлиги қонунда мустаҳкамланди.

Юридик шахслар институтига киритилган энг муҳим ўзгаришлардан бири бу юридик шахсларнинг жавобгарлиги билан боғлиқ янги қонунлар ҳисобланади. Мазкур қўшимча ва ўзгартириш натижасида юридик шахс ва унинг муассислари ёки мулкдорининг юридик шахс мажбуриятлари юзасидан жавобгарлигини белгилашнинг муҳим ҳолатлари аниқлаштирилди. Жумладан, дастлаб қабул қилинган ФК 48-моддасининг 4-қисмида юридик шахс ҳаракатлари учун жавобгар шахслар доирасига муассис, юридик шахс мол-мулкнинг эгаси, шу юридик шахслар учун мажбурий кўрсатмалар бериш ҳуқуқига эга ёки унинг ҳаракатларини белгилаш учун бошқа имкониятларга эга бўлган ўзга шахслар киритилган бўлса, киритилган ўзгартиришлар натижасида жавобгарлик субъектлари ҳамда уларнинг айнан қайси ҳолатлар учун жавобгарлиги аниқлаштирилди. Жумладан, бунда жавобгарлик субъекти юридик шахс учун мажбурий кўрсатма бериш

хуқуқига эга муассис ва ғайриқонуний ҳаракатлари туфайли жавобгарлик келиб чиққан юридик шахс мулкдори бўлиши белгиланди. Қолаверса, муассис ва мулкдор фақат юридик шахсларнинг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллардаги мажбурий кўрсатмалар бериш хуқуқига эгаллиги назарда тутилди. Бундан ташқари ФКнинг 48-моддасига 6-қисм сифатида киритилган нормага кўра, бундай муассис ва мулкдор юридик шахс банкрот бўлишини олдиндан билиб, ўз хуқуқидан ана шу мақсадда фойдаланган ҳоллардагина юридик шахснинг ночорлиги (банкротлиги) учун жавобгар бўлиши назарда тутилди.

Юридик шахсларни тугатиш субинститутига оид ФК нормаларига турли йилларда (1999, 2003, 2007, 2014-йиллар) бир қатор ўзгартиришлар киритилган. Хусусан, юридик шахсни тугатиш асосларини аниқлаштириш мақсадида ФКнинг 53-моддаси 2-қисми 2-банди аниқлаштирилиб, қуйидаги янги асослар киритилган:

1) олти ой мобайнида (савдо ва савдо-воситачилик корхонаси эса - уч ой мобайнида) банк ҳисобварақлари бўйича пул операцияларини ўтказиш билан боғлиқ молия-хўжалик фаолияти амалга оширилмаган, деҳқон ва фермер хўжаликлари бундан мустасно;

2) давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан бир йил ичида устав фонди таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорда шакллантирилмаган тақдирда.

Бундай ўзгартириш, хўжалик ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда юридик шахсларнинг фаол ҳаракатда бўлишларини таъминлаш ҳамда паст рентабелли корхонлар ёки ўз фаолиятини доимий равишда амалга оширмайдиган юридик шахсларнинг иқтисодий муомала учун номақбул эканлиги сабабли уларни тугатиш зарурлигидан келиб чиқади.

ФКнинг 54-моддасига 2007 йил 14 декабрдаги ЎРҚ-127-сонли Қонуни билан қўшимча ва ўзгартиришлар киритишдан олдин юридик шахсни тугатишда тугатувчи (тугатиш комиссияси)ни тайинлаш бевосита юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган билан келишган ҳолда тайинланиши назарда тутилган эди. Киритилган қўшимча ва ўзгартиришлардан кейин эса, тугатиш фақат суднинг қарори билан амалга оширилаётгандагина тугатувчи юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган билан келишилган ҳолда тайинланиши амалиёти жорий этилди. Бундан ташқари, илгари тугатиш ишлари фақат тугатиш комиссияси томонидан олиб борилиши қатъий белгиланган бўлса, қўшимча ва ўзгартиришлари киритилганидан сўнг янги хуқуқий категория – “тугатувчи” категорияси киритилди ва тугатувчи сифатида иккита шахс – тугатиш комиссияси ёки жисмоний шахс тайинланиши белгиланди.

ФКнинг 55-моддасига айнан 2007 йил 14 декабрдаги ЎРҚ-127-сонли қонуни билан бир қатор атамалар ва ҳолатлар аниқлаштирилди ҳамда янги новелла киритилди. Жумладан, 55-модданинг 1-7-қисмларидаги “тугатиш комиссияси” атамаси ФКнинг 54-моддаси 2-қисмига киритилган ўзгартиришлардан келиб чиқиб “тугатувчи” атамаси билан алмаштирилди ҳамда 55-модданинг 4 ва 7-қисмлари 54-моддаси 2-қисмига ҳамоҳанг тарзда юридик шахсни тугатиш тўғрисидаги қарор суд томонидан қабул қилинган тақдирда, “оралиқ тугатиш баланси” ва “тугатиш баланси” юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган билан келишилган ҳолда тасдиқланиши киритилди. Бундан ташқари, 55-моддага янги 10-қисм сифатида “давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан молия-хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган корхоналарни тугатиш, шунингдек уларни муассислари йўқлигида тугатиш таомили ва хусусиятлари қонун ҳужжатлари билан тартибга солиниши” қондаси киритилди.

Маълумки, юридик шахслар тугатишда юридик шахсларнинг ночорлиги (банкротлиги) институти алоҳида аҳамиятга эга. Бозор муносабатларининг ривожланиб бориши билан банкротлик таомиллари ҳам ривожланиб бориши, “Банкротлик тўғрисида”ги Қонуннинг янги авлоди амал қилаётганлиги ва банкротлик қонунчилигини такомиллашиб бориши билан ҳамоҳангликда ФКдаги банкротликка оид битта модда – 57-моддага ҳам қўшимча ва ўзгартишлар киритилган. Хусусан, банкротликка оид ФКда белгиланган умумий қондани аниқлаштириш ҳамда илгари амалда бўлган ҳамда бозор муносабатларининг ривожланиш қонуниятларига жавоб бермайдиган қоида – юридик шахс ўзининг ночорлиги ҳақида кредиторлар билан бирга қарор қабул қилиши ўрнига, банкротлик аломатлари мавжуд бўлганда бу ҳақда судга мурожаат қилиши киритилди (ФКнинг 57-моддаси 3-қисми). Банкротлик фақат суднинг қарори билан белгиланиши ва унинг тартиби махсус қонун билан белгиланиши ФКнинг 57-моддаси 4-қисмига ўзгартиш ва қўшимча сифатида киритилди.

2014 йил 6 майда Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги ЎРҚ-370-сонли Қонуни қабул қилиниши муносабати билан ФКнинг акциядорлик жамиятиларига оид нормаларига ҳам ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди. Жумладан, янги таҳрирдаги акциядорлик жамиятлари тўғрисидаги қонунда акциядорлик жамиятлари илгаригидек турларга, яъни очик ва ёпиқ турларга бўлиниши амалиёти қабул қилинмади. Шу муносабат билан ФКнинг 65 (очик акциядорлик жамияти) ва 66 (ёпиқ акциядорлик жамияти)-моддалари кодексдан чиқарилди¹⁶.

¹⁶Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 14 майдаги ЎРҚ-372-сонли Қонунига асосан ўз кучини йўқотган — ЎР ҚХТ, 2014 й., 20-сон, 222-модда

ФКнинг 68-моддасига “акцияларнинг” атамасидан кейин қавс ичига “улушнинг” сўзи киритилиб, атама аниқлаштирилди.

Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил 30 апрелдаги 621-II-сон Қонуни билан ФКнинг 75-моддаси жамоат фондлари моддасига бир қатор ўзгаришлар киритилди:

1) фонднинг номи “ижтимоий фондлар” атамаси “жамоат фондлари” атамаси билан ўзгартирилди;

2) фонднинг мол-мулкани шакллантиришнинг янги манбаси – васият қилувчи томонидан ўтказилган мол-мулк киритилди;

3) фонд мол-мулқидан фойдаланиш аниқлаштирилиб, ундан маъмурий харажатларни қоплаш учун фойдаланиш қондаси белгиланди;

4) фонднинг тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши ҳамда тижорат ташкилотларининг устав фондидаги иштироки асослари ва тартиби аниқлаштирилди;

5) фонднинг уставида киритилиши лозим бўлган маълумотлар доираси кенгайтирилди ва аниқ белгиланди;

6) фонд турлари ҳуқуқий ҳолатининг хусусиятлари қонун ҳужжатларида белгиланиши мустақамланди.

Бу қўшимча ва ўзгартишлар, аввало “ижтимоий фонд” номининг жуда маъхум ва ноаниқлиги сабабли, “жамоат фонди” номига алмаштирилганлиги ҳамда унинг фаолиятини ташкил этиш ҳамда амалга ошириш қоидаларининг яна аниқлаштирилиши билан боғлиқдир¹⁷.

Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 15 декабрдаги 175-II-сон Қонуни билан эса, ФКнинг юридик шахсларнинг алоҳида ташкилий-ҳуқуқий шакли ҳисобланган “Юридик шахслар бирлашмалари” номли 77-моддаси янги таҳрирда қабул қилинди. Натижада аввалги қоидалардан тубдан фарқ қилувчи янги новеллалар юридик шахслар бирлашмаларига нисбатан жорий этилди:

Биринчидан, юридик шахслар турларидан келиб чиқиб юридик шахслар бирлашмаларини ташкил этиш фарқланди. Яъни, илгари умумий тартибдан фарқли равишда тижорат ташкилотларининг ва нотижорат ташкилотларининг юридик шахс бирлашмаларини ташкил этиши алоҳида нормаларда ифодаланди.

Иккинчидан, аввалги қоидаларда юридик шахслар бирлашмалари фақат уюшма (иттифок) шаклида маъжуд бўлиши назарда тутилган бўлса, киритилган ўзгаришлар юридик шахслар бирлашмаларининг тури қонун билан чекланмаслигидан келиб чиқиб, юридик шахс бирлашмалари

---

¹⁷ Оқюлов О., Рўзиназаров Ш.Н., Имомов Н.Ф., Бабаев Ж.И. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истикболлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 19-20 б.

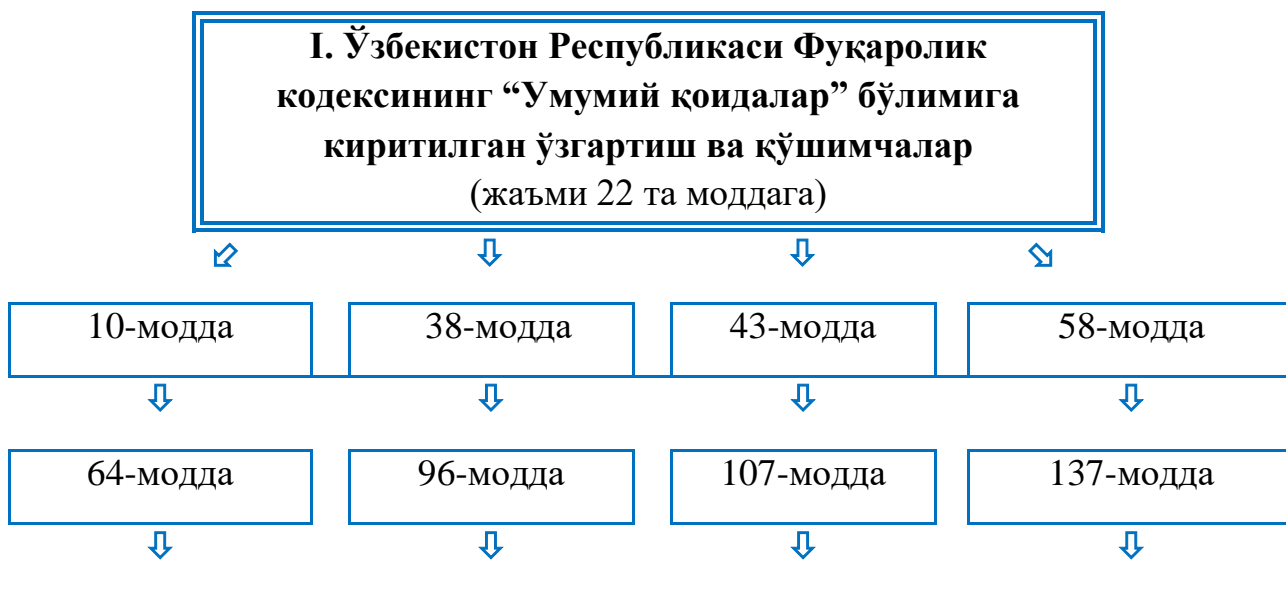
уюшмалар (иттифоқлар) ва ўзга бирлашмалар шаклида ташкил этилиши белгиланди.

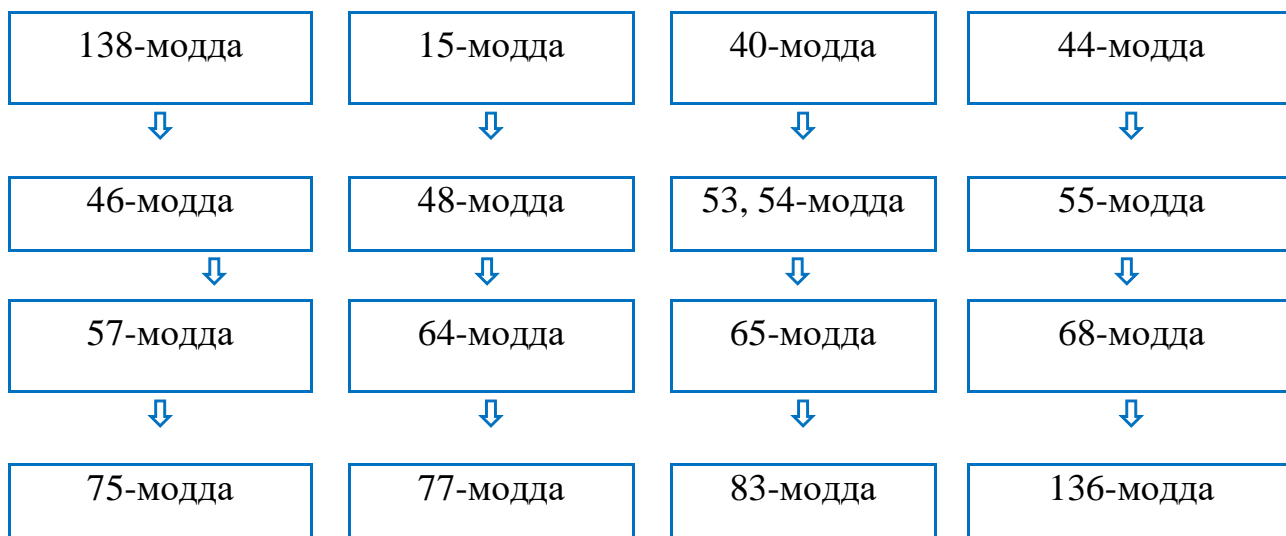
Учинчидан, юридик шахслар бирлашмаларининг нотижорат ташкилот туридаги юридик шахс эканлиги қатъий ўрнатилди.

Тўртинчидан, тижорат ташкилотларининг юридик шахслар бирлашмаларини ташкил этиш мақсади сифатида янги қоида “ўзларининг тадбиркорлик фаолиятларини мувофиқлаштириш, шунингдек муштарак мулкӣ манфаатларини ифода этиш ҳамда ҳимоя қилиш мақсади” аниқлаб қўйилди.

Мол-мулкнинг тури сифатида кўчмас мулкнинг тушунчасини ифодалайдиган ФКнинг 83-моддаси 2-қисми аниқлаштирилиб, кўчмас мулк объектлари санаб ўтилгани ҳолда, кўчмас мулк объектларининг барчаси учун хос бўлган умумий хусусият – “ер билан узвий боғланганлик, яъни белгиланган мақсадига номутаносиб зарар етказмаган ҳолда жойини ўзгартириш мумкин бўлмаслик” қоидаси киритилди. Аввалгидан фарқли равишда кўчмас мулк объектлари доираси қатъий белгиланмасдан, бу рўйхат очик қолдирилди ва белгиланган мезонга мос келадиган ҳар қандай объект кўчмас мулк бўлиши мумкинлиги ўрнатилди.

Нотариал тасдиқланган ишончномаларга тенглаштирилган ишончномаларга оид қоидаларни назарда тутувчи ФКнинг 136-моддасига аниқлик киритилиб, шу усулда тасдиқланадиган ишончномалардан “автомототранспорт воситаларини бошқариш ва тасарруф этиш ҳақидаги ишончномалар мустасно эканлиги” киритилди. Бошқа айтганда, автоматотранспорт воситаларини бошқариш ва тасарруф этиш ҳақидаги ишончномалар ФКнинг 136-моддасида назарда тутилган шахслар томонидан тасдиқланиши мумкинлиги бекор қилинди.

II. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг “Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар” бўлими.

Фуқаролик кодексининг мазкур бўлимидаги 10 та моддага қўшимча ва ўзгартишлар киритилган. Яъни, 83, 205-206, 211-212, 214-215, 219, 221, 229-моддаларига бозор муносабатлари шароитида хусусий мулкнинг ҳуқуқий режимини такомиллаштириш нуқтаи назаридан бир қатор қўшимча ва ўзгартишлар киритилган.

Жумладан, ФКнинг 83-моддаси 2-қисмига кўчмас мулк жумласига қандай объектлар кириши санаб ўтилиб, ушбу рўйхат очиқ қолдирилган ҳолда, қуйидаги қўшимча қўшилди: “ер билан узвий боғланган бошқа мол-мулк, яъни белгиланган мақсадига номутаносиб зарар етказмаган ҳолда жойини ўзгартириш мумкин бўлмайдиган объектлар киради”. Мазкур ўзгартириш кўчмас мулк тушунчасини янада аниқлаштиришга хизмат қилди¹⁸.

Маълумки, мулк ҳуқуқлар ҳам доим шахсга бериладиган муайян имкониятлар ва чегараларни ифодалайди. Бундай ҳолат Англия ҳуқуқи ўзига хос тарзда ифоладанади. Масалан, Англия ҳуқуқига кўра, махсус юридик ҳуқуқларнинг пайдо бўлиши, ўша ҳуқуқларнинг ҳам вертикал, ҳам горизонтал чегараларидаги чекловларни ифодалаш учун осондир. Ўша вақт давомидаги горизонтал чегараларни ҳам ҳисобга олиш керак бўлади. Масалан мулкга эгалик қилиш ҳуқуқи 2 даврга бўлинади: ҳозирги ва келажакдаги. Вертикал чегаралар эса шу вақтдаги нуқтада киритилган чегараларнинг мутлақ бўлмаган ҳуқуқ тушунчасини ўз ичига олади. Ўз мулкига бўлган ҳуқуқ тушунчаси, масалан, ўз мулкига бўлган эгалик ҳуқуқини ифодалайди. Бу чекловларни бошқача йўл билан тасвирлайдиган

¹⁸ Эргашев В.Ё., Имомов Н.Ф. Кўчмас мулк объектлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2015. – 18 б.

бўлсак, мулк эгасининг шу мулк билан боғлиқ кўплаб вазифа ва мажбуриятлари мавжуд.¹⁹

ФКнинг 205-моддасига киритилган қўшимча ва ўзгартишга кўра, мулк ҳуқуқи бекор қилинганда олиб қўйилаётган мол-мулкнинг қийматини белгилашнинг янги тартиби жорий қилинди. Илгари бундай мол-мулкнинг қиймати “мулк ҳуқуқи бекор бўлган пайтда амал қилиб турган шу ёки шунга ўхшаш мол-мулкнинг баҳоси асосида белгиланиши” қоидаси амал қилган бўлса, ўзгартиш ва қўшимчалар киритилгандан сўнг мазкур умумий ва мавҳум ҳамда ҳуқуқни қўлловчи учун чалкашликлар ҳамда бир вазият учун турли хилдаги ёндашувларни бартараф этилиб, бундай мол-мулкнинг қиймати баҳоловчи ташкилот томонидан мулк ҳуқуқи бекор қилинган пайтда белгиланиши ўрнатилди. Бу ҳолат судларнинг ишини янада енгиллаштириш ва улар томонидан ФКнинг 205-моддаси 1-қисмини бир хилда қўллаш даражасини янада оширишга хизмат қилди.

ФКнинг 211-моддасига киритилган қўшимча ва ўзгартишлар кўп квартирали уйдаги турар жойлар ва яшаш учун мўлжалланмаган жойлар мулкдорларининг умумий мол-мулкига доир қоидалар ва умумий мулкнинг ҳуқуқий режимини аниқлаштириш мақсадида ифода этилди. Жумладан, мазкур модданинг 1-қисми кўп квартирали уйдаги турар жойлар ва яшаш учун мўлжалланмаган жойлар мулкдорларнинг умумий мол-мулки объектлари доираси кенгайтирилиб, уларнинг тўлиқ рўйхати санаб ўтилган ва бу рўйхат қатъий тус касб этган. Ушбу модданинг 2-3-қисмларига эса атамаларни аниқлаштириш ва норма мазмунини янада тушунарли талқин этилишига қаратилган қўшимча ва ўзгартишлар киритилган. Яъни, аввалги таҳрирда “уйнинг умумий мол-мулкига эгалик ҳуқуқидаги квартира эгалари” атамаси “кўп квартирали уйдаги умумий мол-мулкка эгалик ҳуқуқидаги турар жойлар ва яшаш учун мўлжалланмаган жойлар мулкдорлари” атамаси билан алмаштирилган бўлса, 3-қисмдаги айрим ноаниқ атамалар ҳам аниқлаштирилган.

ФКнинг 212-моддаси 4-қисмига киритилган ўзгартириш киритилиб, ўзбошимчалик билан қурилган иморатга нисбатан суд томонидан мулк ҳуқуқини бериш асоси аниқлаштирилган ва критилган ўзгартишга мувофиқ, фақатгина ўзбошимчалик билан қурилган иморат ер участкаси иморатни қурган шахсга белгиланган тартибда келгусида бериладиган бўлсагина эътироф этилиши мумкинлиги белгиланди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 30 декбардаги 272-сонли қарори билан тасдиқланган “Якка тартибда уй-жой қурилиши тўғрисида”ги Низом ва Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш давлат қўмитасининг

---

¹⁹ Steven Friedland, Teaching Property Law. Professor of Law, Nova Southeastern University Shepard Broad Law Center, Fort Lauderdale, Florida. 2002. – p 582-597.

2011 йил 9 декабрдаги 01/09-18/13-сон қарори билан тасдиқланган “Якка тартибда уй-жой қуриш (деҳқон хўжалигини юритиш) учун ер участкаларига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини реализация қилиш бўйича очик аукцион савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш тартиби тўғрисида”ги низомларда ер участкалари туман ҳокимликлари томонидан берилиши назарда тутилган бўлиб, ўзига қарашли бўлмаган ер участкасида ўзбошимчалик билан иморат қурган шахсга кейинчалик шу ер участкаси иморат қуриш (якка тартибда уй-жой қуриш) учун туман ҳокимининг қарори асосида берилганидан сўнг суд шу шахснинг иморатга нисбатан ҳуқуқини эътироф этиш ҳақида қарор қабул қилиниши мумкин.

Республика мулки ва муниципал мулкнинг ҳуқуқий режимини белгилашга оид ФКнинг 214-215-моддалари 4-қисмларидан республика мулкнинг шаклланиш манбалари таркибидан “йиғимлар” номли манба чиқарилди. Айнан “йиғимлар” сўзи ФКнинг 221-моддаси 1-қисмидан ҳам чиқарилди.

ФКнинг 219-моддасига киритилган ўзгартиш нормани янада тушунарли қилиш ундаги атамалар ва ибораларни аниқлаштиришга қаратилган. Жумладан, мазкур модданинг 1-қисмидаги битта жумла, норманинг мазмунини аниқлаштириш нуқтаи назардан иккита жумлага бўлиб, шакллантирилган.

ФКнинг 229-моддаси 4-қисмига ўзгартиш киритилиб, ФКнинг 96-моддаси 3-қисми қоидаларидаги каби “тақдим этувчига деб ёзилган қимматли қоғозлар” ибораси чиқарилди.

**II. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг
“Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар” бўлимига
киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар
(жаъми 10 та моддага)**

83-модда	⇐ ⇒	205-модда
206-модда	⇐ ⇒	211-модда
212-модда	⇐ ⇒	214-модда
215-модда	⇐ ⇒	219-модда
221-модда	⇐ ⇒	229-модда

III. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг “Мажбурият ҳуқуқи” бўлими.

1-Кичик бўлим. Мажбуриятлар тўғрисида умумий қоидалар

Мажбуриятлар тўғрисидаги умумий қоидалар кичик бўлимнинг фақатгина 6 та моддасига қўшимча ва ўзгартишлар киритилган. Мазкур қўшимча ва ўзгартишлар ҳам фақат мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг ўзига хос усули бўлган гаровга оид нормаларни такомиллаштириш мақсадида амалга оширилган.

ФКнинг 279-моддаси 2-қисми қатъий қоида сифатида ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратишни рад этиш асослари келтирилган эди. Ўзгартиш ва қўшимча сифатида “қонунда белгиланган ҳоллар бундан мустасно” қоидасининг киритилиши эса бу қатъий ва ёпиқ норманинг ҳам ўзгариши олиб келди ва қонунда назарда тутилган ҳолларда ФКнинг 279-моддаси 2-қисмида кўрсатилган асослар мавжуд бўлган вазиятларда ҳам ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратиш рад этилмаслиги мумкинлиги йўлга қўйилди.

ФКнинг 280-моддаси 2-қисмини аниқлаштириш ва тарафлар ўртасида тузилган шартноманинг шартлари устуворликка эгаллигини белгилаш мақсадида “қондиришга” сўздан кейин “агар бу гаров тўғрисидаги шартномада назарда тутилган бўлса ёхуд” ибораси киритилди. Бундай қўшимча киритилишидан мақсад, гаровга олувчининг талабини гаровга қўйилган қўчмас мол-мулк ҳисобидан судга мурожаат қилмасдан қондириш асоси аввалги таҳрирдаги каби фақатгина тарафларнинг ундирувни гаров нарсасига қаратиш учун асослар вужудга келганидан кейин ўзаро нотариал тасдиқланган келишуви эмас, балки тарафлар ўртасидаги гаров шартномасида бундай шартнинг мавжудлиги ҳам ҳисобланиши тартибини белгилаш бўлди.

ФКнинг 282-моддаси 2-қисмига янги 4-банди сифатида янги новелла киритилиб, илгари таҳрирда мавжуд бўлган ундирувни гаров нарсасига қаратишнинг 3-та асосига қўшимча равишда “суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатлари мажбурий ижро этилаётганда ундирув гаровга қўйилган мол-мулкка қаратилган бўлса” қоидаси киритилди. Бу қоиданинг киритилиши гаровга олувчининг ундирувни гаров нарсасига қаратиш борасидаги ҳуқуқларини кенгайтирди ва гаровга қўйилган мол-мулкка суд ҳужжатлари ва бошқа органларнинг ҳужжатлари асосида ундирув қаратилган бўлса, гаровга олувчи ҳам ўз ҳуқуқларини билдириши лозимлиги белгиланди.

ФКнинг 283-моддаси 1-қисмига киритилган қўшимча ҳамда ФКнинг 282-моддаси 2-қисмига 4-банд сифатида киритилган қоидадан келиб чиқади. Аввалги таҳрирдаги ФКнинг 283-моддаси 1-қисмида мавжуд бўлган 4 та бандга 5-банд сифатида “агар гаровга олувчи ушбу Кодекс 282-моддаси иккинчи қисмининг 4-бандида назарда тутилган ҳуқуқдан фойдаланмаган бўлса, бундан гаровга қўйилган мол-мулк реализация қилинмаганлиги ва талаблари гаров билан таъминланмаган кредиторларнинг ўз талабларини қаноатлантириш учун мазкур мол-мулкни қабул қилишни рад этганлиги ҳоллари мустасно” қоидаси киритилди. Яъни, бу ҳолатда гаров гаровга олувчи “суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатлари мажбурий ижро этилаётганда ундирув гаровга қўйилган мол-мулкка қаратилган ҳолларда” гаров билан таъминланган мажбуриятни муддатидан илгари бажаришни талаб қилиш, агар унинг талаби қондирилмаганда, ундирувни гаров нарчасига қаратиш ҳуқуқидан фойдаланмаган бўлса, гаров бекор бўлиши белгиланди. Бироқ бу ҳолатга нисбатан қуйидаги икки ҳолат истисно сифатида назарда тутилди ва бу истисно ҳолатлар мавжуд бўлганда гаров бекор бўлмаслиги назарда тутилди:

- 1) гаровга қўйилган мол-мулк реализация қилинмаганлиги;
- 2) талаблари гаров билан таъминланмаган кредиторларнинг ўз талабларини қаноатлантириш учун мазкур мол-мулкни қабул қилишни рад этганлиги.

Иккинчи қисм. 3-кичик бўлим. Мажбуриятларнинг айрим турлари. ФКнинг махсус қисмига, хусусан “Мажбуриятларнинг айрим турлари” кичик бўлимига турли даврларда мазмуни, аҳамияти ва долзарблиги нуқтаи назардан бир қатор муҳим, янги қоидаларни ва тартибни ўзида ифодалайдиган, айрим ҳолларда эса ҳуқуқий атамаларни тўғри изохлаш, амалдаги янги қонун ҳужжатлари билан мувофиқлаштириш ҳамда бўшлиқларни тўлдириш мақсадида қўшимча ва ўзгартишлар киритилган.

Хусусан, олди-сотди шартномасининг турлари ва объектлари билан боғлиқ қоидаларни такомиллаштириш мақсадида ФКнинг 386-моддаси янги 4-қисм киритилган. Унга кўра, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлган автотранспорт воситаларининг олди-сотди шартномаси нотариал тасдиқланган бўлиши керак, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгиланган ҳоллар бундан мустасно.

Корхонани сотиш шартномасининг шакли ва уни давлат рўйхатидан ўтказишга оид қоидаларни назарда тутувчи ФКнинг 490-моддаси 2-қисмига қўшимча сифатида “Ваколатли давлат органининг қарорига биноан танлов (тендер) асосида тузиладиган корхонани сотиш шартномаси нотариал гувоҳлантирилиши шарт эмас, ушбу Кодекснинг 110-моддаси иккинчи

қисмининг 2-бандида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно” жумласи киритилди. Мазкур модда 1-қисмининг биринчи жумласида корxonани сотиш шартномаси нотариал тасдиқланиши шартли қондаси белгиланлигини ҳисобга олсак, иккинчи жумла сифатида киритилган мазкур қўшимча янги тартибни жорий этгани ҳолда, бундан истисно сифатида тарафлардан бири талаб қилганда, корxonани сотиш шартномаси ваколатли давлат органининг қарорига биноан танлов (тендер) асосида тузиладиган ҳолларда ҳам нотариал гувоҳлантирилишини тақозо этишини белгилади.

ФКнинг 491-моддаси 2-қисмида келтирилган корxonани сотиш шартномаси имзолангунга қадар тарафлар тузиши ва кўриб чиқиши лозим бўлган ҳужжатлар рўйхати келтирилган бўлиб, ушбу ҳужжатлар рўйхатининг номига ўзгартиш киритилиб, улар аниқлаштирилди. Жумладан, мазкур нормадаги “мустақил аудиторнинг корxона таркиби ва унинг қиймати тўғрисидаги хулосасини” ибораси “аудиторлик хулосасини, баҳолаш тўғрисидаги ҳисоботни” ибораси билан алмаштирилди.

Рента шартномасининг тушунчасини назарда тутувчи ФКнинг 512-моддасидаги ноаниқликни бартараф этиш ҳамда, кодекс ушбу моддасининг ўзбек тилидаги таҳририни рус тилидаги матнига мувофиқлаштириш мақсадида “мулк қилиб” ибораси киритилди ва аввалги таҳрирдаги ноаниқ бўлиб қолган, “кўчмас ёки кўчар мулк қилиб беради” иборасига эндиликда аниқлик киритилиб, мулк қилиб берилиши назарда тутилди.

Бино ёки иншоотни ижарага бериш шартномасининг шакли ва уни давлат рўйхатидан ўтказиш талабларини белгилайдиган ФКнинг 574-моддаси ҳам бу муносабатлардаги мавжуд бўшлиқни тўлдириш мақсадида янги 3-қисм билан тўлдирилди. Чунки, мазкур моддада фуқаролар ўртасида тузиладиган мазкур шартноманинг шаклига доир талаблар белгиланмаган эди. Ўзбекистон Республикасининг 2011 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-313-сон Қонуни билан ФКнинг 574-моддаси 3-қисми сифатида киритилган қондага кўра, фуқаролар ўртасида тузилган бино ёки иншоотни ёхуд унинг бир қисмини ижарага бериш шартномаси нотариал тасдиқланган бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикасининг “Лизинг тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши ҳамда миллий ҳуқуқшунослигимиз учун янги институт бўлган лизинг муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш амалиётининг ривожланиб бориши натижасида ФКнинг лизинг муносабатларини тартибга солувчи 34-боби 6-параграфига бир қатор қўшимча ва ўзгартишлар киритилди. Мазкур қўшимча ва ўзгартишларнинг аксарияти лизинг шартномасини тўғри тушуниш ва талқин этиш ҳамда мавжуд ноаниқликларни бартараф этиш, шунингдек бўшлиқларни тўлдиришга қаратилган эди. Бунда энг аввало ФКнинг 34-боби 6-параграфи номи ҳам ўзгартирилди. Илгари амалда бўлган “Лизинг (молия ижараси)” дан қавс ичидаги “молия ижараси” сўз бирикмаси

чиқарилди. Бунинг боиси “молия ижараси” атамаси фақат лизинг англатмаслигини, айрим ҳолатларда бу атама қарз, кредит ва шу каби пул мажбуриятларнинг бошқа турлари учун ҳам иқтисодий маънода қўлланилиши мумкинлигидан келиб чиқилди. Қолаверса, “Лизинг тўғрисида”ги Қонуннинг 2-моддасида ҳам “лизинг – молиявий ижаранинг алоҳида тури” эканлиги қайд этилганлиги, молиявий ижаранинг лизинг бшқа турлари ҳам мавжудлигини англатади. Шу билан бирга, “лизинг” атамасининг ўзи ҳам алоҳида ҳуқуқий конструкцияни англатади ва унга нисбатан қўшимча изоҳ сифатида “молия ижараси” иборасини ишлатилиши муайян “норматив юкни” кўтармайди.

Лизинг шартномасининг таърифини ифодаловчи ФКнинг 587-моддасини аниқлаштириш ва ўта мураккаблаштириб юборилган атамалар ва қонунчилик техникаси соддалаштириш мақсадида унга ўзгартиш киритилиб, “ишлаб чиқарувчи (сотувчи)” атамаси соддалаштирилиб, фақат “сотувчи” атамаси қолдирилди ҳамда нормадаги “ўз маблағи ҳисобига” ибораси чиқарилди.

ФКнинг 589-моддаси (лизинг субъектлари) 3-қисми қоидаси янада соддалаштирилди ва илгари амалда бўлган ғализ ва тушунарсиз норма (лизинг объектини бевосита ўзи ишлаб чиқарувчи ҳам, шунингдек уни сотувчи ҳам ишлаб чиқарувчи деб ҳисобланади) содда ва тушунарли бўлган қоида “лизинг берувчи лизинг объектини кимдан олаётган бўлса, шу шахс сотувчи деб эътироф этилиши” қоидаси билан алмаштирилди. Мазкур модданинг 4-қисмига ҳам ўзгартиш киритилиб, юқорида таъкидлаганимиздек, “ишлаб чиқарувчи” “сотувчи” атамаси билан алмаштирилди.

“Лизинг тўлови” номли ФКнинг 590-моддаси моҳияти тубдан ўзгартирилиб, янги қоида киритилди. Ушбу модданинг аввалги таҳририда лизинг тўлови сифатида лизинг объекти сотиб олиш билан боғлиқ харажатлар ва лизинг ставкаси белгиланган бўлса, янги таҳрирда лизинг тўлови сифатида лизинг объекти қийматининг қопланиши ва лизинг берувчининг фоизли даромадини тушуниш лозимлиги назарда тутилди.

ФКнинг 595-моддаси 1-қисмига “агар шартномада бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса” ибораси қўшилиши билан мазкур ҳуқуқ диспозитив тусга ҳам эгалигини ва тарафлар шартномада бошқача қоида ҳам назарда тутишга ҳақли эканликлари ҳамда ана шу ўзлари шартномада белгилаган қоида асосида ҳаракат қилишлари мумкинлиги назарда тутилди. Ушбу модданнинг 2-қисми қоидалари аниқлаштирилди ва бунда “бошқа суммалар” деб номланадиган ва тушунарсиз бўлган, айнан қандай суммалар эканлигини англатмайдиган тўловдан воз кечилди.

“Қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно” қоидаси ФКнинг 785-моддаси 1-2-қисмларига қўшимча сифатида киритилиши, банк

қонунчилигидаги талаблар асосида банкнинг жавобгарлигини бир қадар “юмшатиш”ни назарда тутди. Чунки, ФКнинг 785-моддаси 1-қисмида банкнинг жавобгарлиги қатъий қоида сифатида ўрнатилган эди. Бу қоиданинг киритилиши билан эса, ФКнинг 785-моддаси 1-2 қисмларида назарда тутилган хатти-ҳаракатлар учун банкларнинг жавобгарлигини истисно этувчи ҳолат назарда тутилди.

“Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар” – деб номланувчи ФКнинг 57-бобидаги 7 та моддага қўшимча ва ўзгартишлар киритилди. Мазкур ўзгаришларнинг аксарияти ўзига хос янги қоидаларни белгилаганлигини таъкидлаш жоиз. Жумладан, “зарар етказганлик учун жавобгарликнинг умумий асосларини” белгиловчи ФКнинг 985-моддаси 1-қисмига ФКнинг 14-моддаси 2-қисми талабларидан келиб чиқиб, “шу жумладан бой берилган фойда” ибораси киритилди. Яъни, бунда зарар етказган шахс нафақат ҳақиқий зарарни, балки бой берилган фойдани ҳам тўлиқ ҳажмда қоплаши лозимлиги назарда тутилди.

ФКнинг 990-991-моддаларига киритилган қўшимча ва ўзгартиришлар хусусида ФКнинг 15-моддасига ҳавола этиб киритилган қўшимча ва ўзгартиришга монанд тарзда ифодаланди. Бироқ бу ҳолатга шуни қўшимча қилиш мумкинки, олдинги таҳрирда ФКнинг 990-моддаси битта қисмдан иборат бўлган бўлса, амалдаги таҳрирда мазкур модда 3 та қисмдан иборат қилиб белгиланди.

IV. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг “Интеллектуал мулк” бўлими.

Фан ва техниканинг ривожланиб бориши билан ижтимоий ҳаёт ҳам шиддат билан янгиликлар, илғор ютуқлар ва инсон учун қулай бўлган техник имкониятлар билан бойиб бормоқда. Ҳаётимизга янгидан-янги муносабатларнинг кириб келиши билан бирга илғари мавжуд бўлган турли ижтимоий муносабатларнинг мазмун жиҳатидан ўзгариши ва янгича маънога эга бўлиб боришини таъминламоқда. Айниқса, электрон ҳисоблаш машиналари, янги авлод компьютерларнинг инсон ҳаёти билан боғлиқ барча соҳаларга кириб келиши, ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатларини ижтимоий ҳаётдан муайян маънода орқада қолишига замин яратмоқда. Бу эса ўз навбатида, қонунчилик базасини муттасил янгиланиб боришини тақозо этади. Айнан мазкур омиллар таъсири ФКнинг IV бўлимига ҳам бир қатор муҳим ўзгартиш ва қўшимчаларни киритишни тақозо этади. Бунда интеллектуал мулк муносабатларига оид айрим қонун ҳужжатларининг янги таҳрирда қабул қилиниши муносабати билан 10 та модданинг кодексдан чиқарилганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим.

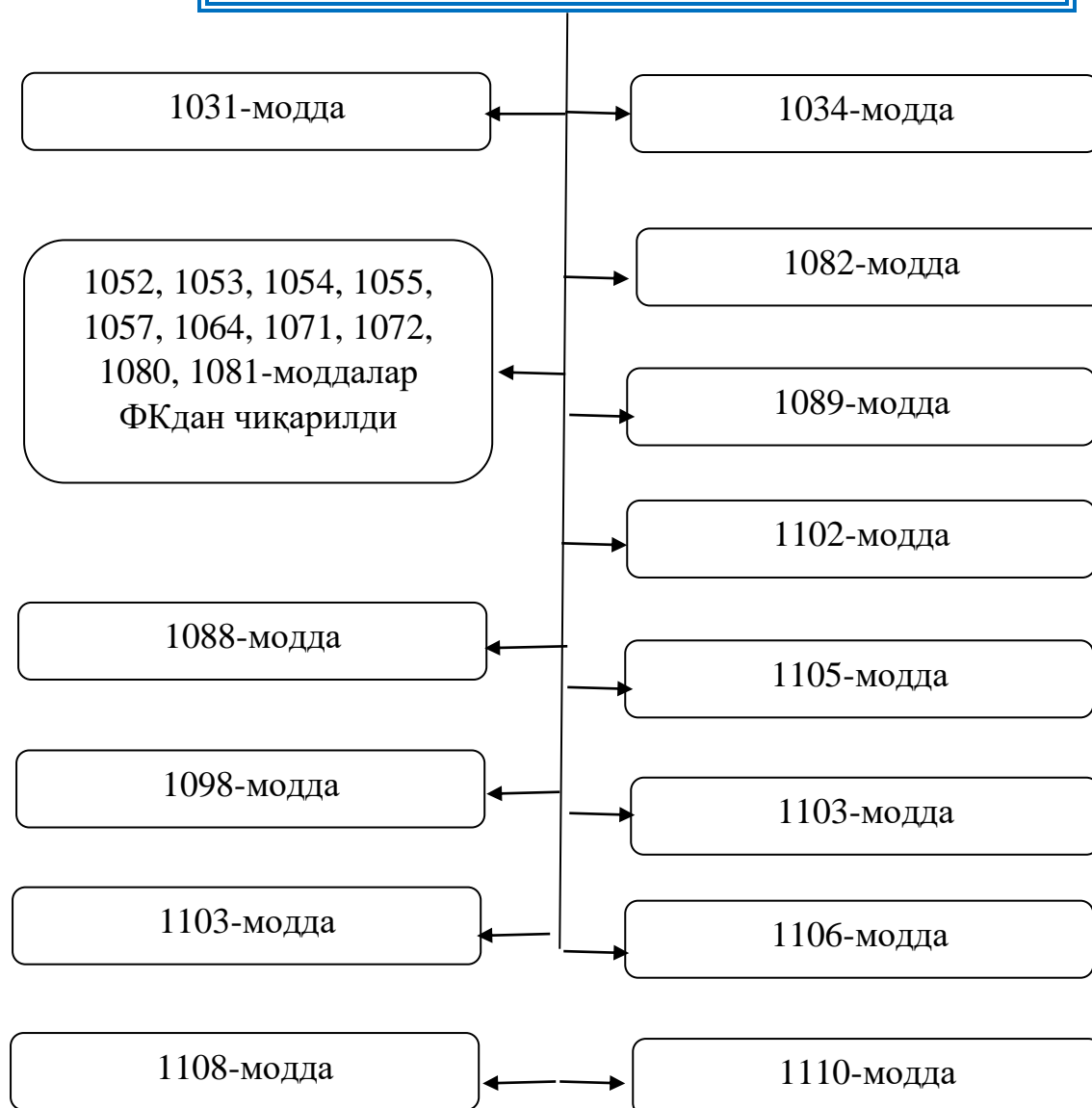
Интеллектуал мулк объектларининг турларини санаб ўтадиган мазкур бўлимнинг дастлабки моддаси – 1031-моддаси 1-қисмининг учинчи ва

тўртинчи хатбошиларига атамаларни тўғри қўллаш ҳамда шу турдаги объектлар доирасини аниқлаштириш мақсадида қўшимча ва ўзгартиш киритилди. Масалан, ушбу норманинг 3-хатбошиси олдинга таҳрирда “эшиттириш ташкилотларининг ижролари, фонограммалари ва эшиттиришлари” жумласи “ижролар, фонограммалар, эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотларнинг кўрсатувлари ёки эшиттиришлари” кўринишида ўзгартирилган бўлса, 4-хатбошисига қонунчилик техникаси қоидаларига мослаштириш мақсадида “электрон ҳисоблаш машиналари” иборасидан кейин қавс ичида аниқлаштирувчи ҳолат “бундан буён матнда ЭҲМ деб юритилади” ибораси киритилди.

ФКнинг 1034-моддаси 2-қисмидаги “розилиги” сўзи “руҳсати” сўзи билан алмаштирилган бўлса, мазкур модданинг 5-қисмидаги “нормал фойдаланишга зарар етказмаган” ибораси “нормал фойдаланилишига ўринсиз зиён етказмаган” иборасига, “қонуний манфаатларини камситмаган тақдирда йўл қўйилади” ибораси “қонуний манфаатларини асоссиз камситмаган тақдирдагина татбиқ этилади” иборасига ўзгартирилди. Бундай ўзгартиришлар ҳам қонунчилик техникаси ҳамда норма мазмунини янада аниқлаштириш мақсадини кўзлайди.

Ўзбекистон Республикаси Адабий ва бадий асарлар тўғрисидаги Берн конвенциясига қўшилиши ҳамда 2006 йил 20 июлда “Муаллифлик ҳуқуқ ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Қонуннинг янги таҳрирда қабул қилиниши муносабати билан ФКнинг 60-61-боблари қоидалар мазкур қонун билан мослаштирилди ва натижада кодексда 10 та модда – 1052, 1053, 1054, 1055, 1057, 1064, 1071, 1072, 1080, 1081-моддалар чиқарилди ва мазкур бобларнинг деярли барча моддаларига янги таҳрирдаги қонун билан мувофиқлаштирилган ҳолда қўшимча ва ўзгартишлар киритилди. Фақат айрим моддаларга – 1045, 1047, 1050, 1069, 1070 ва 1073-моддаларга қўшимча ва ўзгартишлар киритилмаган, холос.

**IV. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик
кодексининг “Интеллектуал мулк” бўлимига
киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар
(жаъми 23 та моддага)**

V. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг “Ворислик ҳуқуқи” бўлими.

ФКнинг V-бўлими унинг бошқа бўлимларига нисбатан камроқ ўзгартишларга киритилган бўлим бўлиб ҳисобланади. Кодекс амалга киритилганидан буён мазкур бўлимнинг фақатгина 5 та моддасига қўшимча ва ўзгартишлар киритилди.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 2010 йил 14 сентябрдаги ЎРҚ-255-сонли Қонунига мувофиқ, ФКга мутлақо янги прим модда сифатида 1140¹-модда киритилди ва у “Меросни қабул қилиб олиш ҳуқуқининг ўтиши (мерос трансмиссияси)” – деб номланди. Мазкур модда 1140-моддада келтирилган “Тақдим қилиш ҳуқуқи бўйича ворислик”дан фарқли равишда

меросхўр мерос очилганидан кейин уни қабул қилиб олишга улгурмасдан вафот этган ҳолларда меросни қабул қилишни назарда тутлади. Тақдим қилиш ҳуқуқи бўйича ворислик эса меросхўр мерос очилгунга қадар вафот этган тақдирда юзага келади. Шу билан бирга, тақдим қилиш ҳуқуқи бўйича ворисликдан фарқли равишда мерос трансмиссияси васиятнома бўйича ворисликда ҳам ёки қонун бўйича ворисликда ҳам қўлланилади. Шунингдек, мерос трансмиссиясининг муҳим жиҳатлари сифатида “мерос трансмиссияси тартибида меросни қабул қилиб олиш ҳуқуқи бундай меросхўрнинг вафотидан кейин очилган мерос таркибига кирмаслиги” ҳамда “вафот этган меросхўрга тегишли меросни қабул қилиб олиш ҳуқуқи унинг меросхўрлари томонидан умумий асосларда амалга оширилиши мумкин”лиги ҳақидаги қоидаларини кўрсатиб ўтиш жоиз.

ФКнинг 1147-моддасига киритилган ўзгаришларга мувофиқлаштириш мақсадида ФКнинг 1151-моддаси 2-қисмидан “ушбу Кодекснинг 1147-моддасида назарда тутилган муддат ичида” жумласи чиқарилди.

ФКнинг 1157-моддаси 2-қисмидаги мерос очилган кундан муайян муддат ўтгач суднинг қарори асосида эгасиз деб топиш қоидаси, олдинга таҳрирда 1 йил қилиб белгиланган бўлса, янги таҳрирда ушбу муддат 3 йилга ўзгартирилди.

3.2. Фуқаролик қонунчилигининг ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ва уларни ҳуқуқни қўллаш амалиётида намоён бўлишининг хусусиятлари

Фуқаролик қонунчилиги ўзаро боғланган, ўз навбатида тарқоқ бўлган мулкӣ ва шахсий-номулки, шунингдек, ташкилий-ҳуқуқӣ муносабатларни тартибга солувчи институтлар йиғиндисидан ташкил топган.

Кейинги йиллардаги илмӣ ишланмалар шуни кўрсатадики, фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқни қўллаш амалиёти ижтимоӣ-иқтисодӣ муносабатлардаги ўзгаришларга боғлиқ ҳолда мулкчилик соҳасидаги ҳуқуқӣ муносабатлар, фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабат субъектларининг ташкилий-ҳуқуқӣ шакли, шартнома мажбуриятлари, интеллектуал мулк ва ворислик соҳасида етарли даражада бўшлиқлар ва коллизиялар вужудга келмоқда.

Фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш механизми ва уни ривожлантириш истиқболлари.

Мулкдор ва давлат манфаатларининг оқилона ҳуқуқӣ муносиблигини яратиш мулкчилик тўғрисидаги қонунчиликнинг асосӣ мақсади деб тан олиш лозим, чунки унинг мувафаққиятли ечими мамлакатимиз иқтисодӣ тизимининг самарали ишлашига олиб келади.

Шу сабабли Ўзбекистондаги мулкӣ муносабатларни ҳуқуқӣ тартибга солиш тизимида кўйиладиган талаблар қуйидаги фундаментал тамойилларга таяниши керак: рационалик, оптималлик, адолатлилик, фуқаролик муносабатларида эркин иштирок этиш, мулкчилик тўғрисидаги қонунчиликнинг барқарорлиги, мулк ҳуқуқи объектларидан фойдаланиш ва уларни ҳисобга олиш бўйича аниқлик. Кўриб чиқилаётган соҳадаги ҳуқуқӣ ислоҳотлар билан бирга мулкӣ муносабатлар даражасини ошириш оммавий ҳуқуқӣ онгни ўзгаришига боғлиқ.

Шунингдек, фуқаролик муомаласида номоддий активларни иштироки тўғрисидаги масалалар ҳам ишлаб чиқилишни талаб этади. Маълум бўлишича ҳозирги кунда инновация тадбиркорлик субъектлари мулкӣ мажмуининг катта қисмини номоддий неъматлар (ноу-хау, гудвилл ва бошқалар) ташкил этмоқда. Ҳозирги кунда кўрсатиб ўтилган неъматларни тижорат муомаласидаги иштироки етарли даражада назарий жиҳатдан таъминланмаган, бу ҳолат ҳуқуқни қўллаш соҳасида бир қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Бу эса, ўз навбатида, номоддий неъматларни фуқаролик муомаласидаги иштироки билан боғлиқ масалаларни таҳлил қилиш заруратини ҳамда уларни хусусӣ ҳуқуқ тизимидаги аҳамияти ва ўрнини аниқлашни талаб этади.

Фуқаролик ҳуқуқи тармоқлари ва институтларини ривожлантириш босқичлари. Бугунги кунда виртуал ҳуқуқий майдон вужудга келгани объектив реалликдир. Виртуал майдонда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар амалга оширилмоқда. Юридик ҳаракатлар содир этилмоқда ва у юридик оқибатларни вужудга келтирмоқда. Электрон тижорат, электрон рақамли имзо ахборот-коммуникация технологиялари ушбу виртуал майдонни ўзига хос қурилмаларига айланди. Келгусида виртуал майдонда фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар амалга ошиш жараёнини хажм ва суръатлари кескин равишда ошиши башорат қилинмоқда. Бинобарин, цивилистика фани виртуал ҳуқуқий майдоннинг ўзига хосликларини, унинг ҳуқуқий асосларини, унга хизмат қилувчи инфратузилма ушбу майдонда субъектларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг юридик воситалар билан боғлиқ илмий муаммолар соҳасида илмий тадқиқотлар амалга ошириш талаб этилади. Амалдаги фуқаролик қонун ҳужжатларини виртуал майдонда қўллашга мослаштириш, электрон битимлар, электрон тўловлар, виртуал майдонда муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар ҳимоясини таъминлаш, турли ахборот тизимларининг фуқаролик-ҳуқуқий режимларини белгилаш, ахборотларни виртуал майдонда турли битимлар предмети сифатида тўлақонли муомалада бўлишига эришиш, виртуал майдонда рўй берадиган ҳуқуқбузарликларнинг ўзига хосликлари ва уларни олдини олиш, шунингдек уларга қарши курашининг ҳуқуқий-техник воситалари тизимини ишлаб чиқиш вазифалари бу борадаги энг долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган шахсий-номулкий муносабатларга нисбатан ҳуқуқий таъсир механизми масаласи бўйича доктринал назария қайта кўриб чиқилиши лозим. Бугунги кунда фуқаролик ҳуқуқи субъектлари томонидан шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар амалга оширилиши тартибга солинмайди, балки улар бузилган тақдирдагина ҳимоя қилинади қабилдаги назарий ёндашув танқидий қайта кўриб чиқилиши шарт. Бугунги кунда айрим шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни амалга ошириш жараёни атрофлича ёки умумий тарзда фуқаролик-ҳуқуқий нормалар томонидан тартибга солиниши кузатилмоқда. Шу сабабли ҳам ижтимоий манфаатлар тақозосига кўра ёхуд шахс хатти-ҳаракатларини йўналтириш юзасидан айрим турдаги шахсий-ҳуқуқ ва эркинликларнинг вужудга келиш асослари, уларнинг мазмуни, уларни амалга ошириш усул ва воситалари ҳуқуқий тартибга солиниши мақсадга мувофиқдир. Ижтимоий тараққиёт ва фан-техника ривожини шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг турлари, ҳажми ва мазмуни доимий равишда бойитиб бормоқда. Кутилмаган шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар вужудга келмоқда. Жумладан, ўз ҳаётини тасарруф этишга бўлган ҳуқуқ (эвтоназия), жинсини ўзгартиришга бўлган ҳуқуқ, нудизм ва

хақозо. Шу муносабат билан янги шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар эътироф этилиши ва фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя қилиниши бошланғич нуқтасини аниқлаш методологик ёндошувларга муҳтож бўлади. Фуқаролик ҳуқуқи назарияси бу борада муайян концептуал ғоялар тизимини ишлаб чиқиши талаб этилади. Ушбу концептуал асослар нафақат инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг халқаро стандартлари ва умуминсоний қадриятларга, балки халқимизнинг муайян миллий менталитети ва қадриятларига ҳам таяниши лозим. Акс ҳолда, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари чексизлиги ниқоби остида ғайриахлоқий, ёт, тубан туйғулар асосида шаклланган ҳар хил “сохта ҳуқуқ ва эркинликлар” вужудга келишига йўл очилиши мумкин.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик масалалари бўйича тадқиқотлар чуқурлаштирилиши талаб этилади. Айниқса, фуқаролик жавобгарлик асослари, уларни ФКдаги конструкцияси ва алоҳида қонун ҳужжатларидаги мужассами назардан ўтказилиши талаб этилади. Шартномавий ва деликт мажбуриятларда айбни намоён бўлиш хусусиятлари қонунларда ниҳоятда умумий тарзда ўз ифодасини топмоқда. Кўп ҳолларда айб ҳуқуқбузарни ўз ҳуқуқбузарлигига нисбатан субъектив муносабати тарзида талқин этиш ҳолатлари учраб туради. Фуқаролик ҳуқуқи назариясида айб масаласи бўйича яхлит концептуал асослар ишлаб чиқиш ва бунда нафақат руҳий психологик муносабат, балки ҳуқуқбузарни ҳуқуқбузарликка йўл қўймаслик бўйича ният – мақсади ва саъй-ҳаракатларини қўшимча мезонлар сифатида уйғунлаштириш илмий муаммо ечимига тўртки бериши мумкин.

Жавобгарликнинг бошқа асослари, шу жумладан, қилмишнинг ҳуқуққа хилофлиги, зарар ёки зиённинг мавжудлиги ва уларни зарурий ёки қўшимча асос сифатида қўлланиш ҳолатлари, гарчи, қонунчиликда ўз ифодасини топган бўлса ҳам, бироқ ҳуқуқни қўллаш амалиётида ягона ёндашув асосида таъсирчан ва самарали мезонлар сифатида ўз ўрнини топгани йўқ. Миллий цивилистика доктринаси фуқаролик жавобгарлик аввалги нормал ҳолатнинг тикланиши ёхуд ҳуқуқбузар учун қўшимча ноқулайликлар, салбий оқибатлар вужудга келтириши бўйича аниқ позицияга эга эмас. Бу ҳолат қонун ҳужжатларида ҳам, суд амалиётида ҳам ўзининг муайян салбий таъсирини кўрсатмоқда. Гарчи, хўжалик шартномалари соҳасида жаримали неустойкалар белгиланган бўлса ҳам бироқ амалда судлар ҳисобга ўтказиладиган неустойкаларга асосий мўлжал олмақдалар. Холбуки, моҳиятан олганда, ҳуқуқбузарликдан аввалги нормал ҳолатни тиклашда жавобгарлик мавжуд эмас. Бу эса амалда жавобгарлик тушунчасини аввалги нормал ҳолат билан алмашишига олиб келади.

Мамлакатимизда қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш талаб даражасида эмаслигини қайд этиш лозим. Гарчи, бу соҳада турли қонунлар унификациялаштирилганига қарамасдан, қонуности ҳужжатларининг ҳажми

камайгани йўқ. Ва улар ўзларининг муҳим таъсир кучини сақлаб қолмоқда. Албатта, қимматли қоғозлар ҳуқуқий асослари ва инфратузилмасини шакллантиришда яқиндагина бўлиб ўтган жаҳон глобал молиявий инқирози иккиламчи қимматли қоғозлар пирамидаси ва улар билан қилинган чайқовчиликлар ҳисобга олиниши шарт. Бироқ бу омил қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш жараёнига асло тўсиқ бўлмаслиги керак. Муайян қимматли қоғозлар (вексел, чек)нинг муомаласи чеклангани, шунингдек кенг тарқалган қимматли қоғоз бўлган акцияларни чиқариш ва уларнинг фуқаролик муомаласида бўлиши қатъий маъмурий назорат остига олинганлиги, акцияларнинг қоғоз шакли тугатилганлиги ва электрон шакли жорий қилинганлиги амалда аҳолини потенциал акциядор бўлиши мумкин бўлган кенг оммасини чўчитиб қўйди, деб айтиш мумкин. Бинобарин, қимматли қоғозларнинг муомалада бўлиш соҳасида либераллаштириш, эркинлаштириш чора-тадбирлар тизимини ишлаб чиқиш даври келди. Ушбу тадбирлар охир-оқибатда аҳолининг бўш маблағларини қимматли қоғозларга жалб этиш бўйича мотивация асосларини яратиши оддий фуқаро назарида қимматли қоғозга нисбатан бойлик сифатида муносабатда бўлиш тасаввурини вужудга келтириши, нафақат олди-сотди, балки ҳадя, мерос муносабатлари тизимида уларнинг салмоғини ошишини таъминлаши лозим. Ҳатто бу борада муайян радикал чора жорий этилиши тўғрисида ҳам ўйлаб кўрилиши керак. Яъни, қимматли қоғозлар муайян ҳолатларда тўлов воситаси функциясини бажара олсин. Айни пайтда қимматли қоғозлар эмиссиясида моддий ресурслар билан таъминланмаган ёхуд муайян тижорат режалари билан боғланмаган иккиламчи қимматли қоғозлар чиқарилишига нисбатан превентив чоралар ўз кучини сақлаб қолиши мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, Ўзбекистон фуқаролик ҳуқуқи тизими монистик тизимга мансуб, яъни дуалистик тизимдан фарқли равишда Фуқаролик кодекси билан параллел равишда Савдо кодекси ёки Тадбиркорлик кодекси амал қилмайди. Бироқ илмий жамоатчилик орасида цивилист олимларимизнинг муайян қисми Тадбиркорлик кодексини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш нуктаи назарини илгари сурмоқдалар ёки бунга мойиллик билдирмоқдалар. Агар келгусида бундай кодекс қабул қилиниш зарурияти етарли даражада асослаб берилса, ва қонун чиқарувчи томонидан маъқулланса бу ҳолда Фуқаролик кодекси билан Тадбиркорлик кодекси ўртасидаги нисбатни белгилаб олиш масаласи вужудга келади. Шу сабабли ҳам, келгуси илмий тадқиқотларда ушбу масала чуқур илмий асослантирилган, хориж тажрибасини ҳисобга олган ҳолда ҳар томонлама ишлаб чиқилиши талаб этилади.

Ўзбекистон Республикаси юрисдикцияси асосида ягона яхлит ҳуқуқий майдон мавжуд. Ушбу муҳим майдоннинг энг муҳим сегменти бўлиб фуқаролик-ҳуқуқий нормалар таъсир доирасидаги ҳуқуқий майдон

ҳисобланади. Ушбу ҳуқуқий майдонда турли ҳуқуқ тармоқлари категориялари, институтлари амалда бўлади. Ва муайян ҳолларда улар ўртасида мутаносибликни ва уйғунлаштиришни таъминлаш муаммолари вужудга келади. Жумладан, мол-мулк, мулкӣ ҳуқуқлар, фойда, даромад, зарар ва шартномаларнинг алоҳида турлари бўйича институционал категориялар ҳам фуқаролик, ҳам солиқ, ҳам божхона, ҳам жиноят, ҳам маъмурий жавобгарлик бўйича ҳуқуқий майдон сегментларида амалда бўлади. Албатта, ҳар бир ҳуқуқ тармоғи ўз предмети ва ҳуқуқий тартибга солиш усулига эга. Ва худди шу сабабли ҳам улар ўзига хосдир. Бирок юқоридаги тушунчалар, категориялар ва институционал тузилмаларга нисбатан имконият даражасида ягона ёндашув мавжуд бўлиши ўринли бўлур эди. Бунинг учун юқоридаги тармоқлар бўйича ҳуқуқ ижодкорлиги жараёни фақат тор доирадаги мутахассисликлар томонидан эмас, балки кенг спектрал ёндашув нуқтаи назаридан кўриб чиқилиши лозим. Бунда юридик шахс, мол-мулк, мулкӣ ҳуқуқ, қимматли қоғоз, фойда, зарар, ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати каби тушунча ва категориялардан бошқа ҳуқуқ тармоқларида фойдаланганда ФКда белгиланган фундаментал қоидалар даҳлсизлигига риоя этилиши шарт.

Хизматлар бозорида хусусий тузулмалар билан биргаликда оммавий тузулмалар, шу жумладан, давлат муассасалари ҳам иштирок этмоқда. Бугунги кунда Европа мамлакатларида давлат ва унинг органлари томонидан тадбиркорлик субъектлари ва фуқароларга кўрсатиладиган интерфаол ва бошқа хизмат турларини тартибга солиш масалалари бўйича фуқаролик ҳуқуқи нормаларини қўллаш жараёни кузатилмоқда. Айниқса, бу борада истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун нормалари тўлақонли қўлланилмоқда. Хизматлар бозоридаги ушбу ҳолат цивилист олимлар томонидан жиддий тадқиқотларга муҳтож.

Фуқаролик муомаласининг динамикаси ва статистик ҳолати фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда ҳисобга олиниши талаб этилади. Айниқса, ривожланган мамлакатларда фуқаролик муомаласининг барқарорлиги масаласига алоҳида эътибор берилади. Фуқаролик кодекси тизимида даъво муддати, хусусийлаштириш натижаларининг қайта кўрилмаслиги каби ҳолатлар бунга хизмат қиларди. Бирок битимларнинг ҳақиқий эмаслигини қўллашда бир неча йиллар ўтиб кетганлиги еттинчи, саккизинчи “ҳалқада”ги битимларнинг ҳақиқий эмаслиги фуқаролик муомаласи инсофли иштирокчиларининг зарар кўришига олиб келмоқда. Ушбу ҳолат илмий муомалада йиқилаётган дамино тошлари эффекти номи билан машҳур. Англо-саксон ҳуқуқ тизимида фуқаролик муомаласи барқарорлигини сақлаш мақсадида инсофли иштирокчиларни ҳимоя қилиш ва инсофсиз иштирокчиларга нисбатан

ноқулай оқибатларни юклашда ўзига хос ёндашув мавжуд. Ислон ҳуқуқида ҳам бу борада муайян ижобий тажриба мавжуд. Келгусида ушбу соҳада ҳам мақсадли илмий изланишлар амалга оширилиши ўрунли бўлар эди.

Мамлакатимизда мулкдорлар қатламининг шаклланганлиги ва улар аҳолининг асосий қисмини қамраб олганлиги фуқаролик ҳуқуқининг назарий ва ҳуқуқий асосларини ривожлантиришда назардан қочирмаслик керак бўлган ҳолатдир. Бу ўринда нафақат мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш, балки мол-мулкдан мулкдор томонидан ўз манфаатларини кўзлаб, самарали фойдаланиш, уларни бошқариш ва бу билан боғлиқ кўрсатиладиган хизматлар турлари ва сифатини яхшилаш долзарб масала ҳисобланади. Мулкдорда ўз мол-мулкни бошқариш хоҳиши бўлмаган ёки бунга монелик қиладиган ҳолатлар мавжуд бўлганда анъанавий ижарадан ташқари ишончли бошқариш, рента каби фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятлар конструкциялари мавжуд. Бироқ улар амалда кенг қўлланилмаяпти. Цивилистика фани ушбу ҳолатлар билан боғлиқ муаммоларга ҳам эътибор қаратиши лозим.

Замонавий фан-технологиянинг жадал ривожланиши нафақат уларни амалда қўллаш, уларнинг фойдали ва самарали натижаларини татбиқ этиш ҳамда мавжуд зарарларни камайтириш муаммосини кишилиқ жамияти олдидаги ҳал этилиши лозим бўлган вазифа сифатида қўйди, балки ақлий-ижодий ва илмий фаолият ютуқларининг ҳуқуқий нуқтаи назардан ўрни ва мақомини белгилаш заруратини ҳам долзарб аҳамиятли ҳолат сифатида белгилади. Бунда айниқса, ҳуқуқшунослик фанларининг назарий ва фундаментал қоидаларига таяниб, яратилаётган янги объектларнинг ҳуқуқий мақомини белгилаш ва улар билан боғлиқ муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш механизмларини ишлаб чиқиш муҳимдир. Фикримизча, бу вазифа биринчи галда ҳуқуқшунослик фанлари орасида фуқаролик ҳуқуқининг зиммаси тушади ва бунда интеллектуал мулк ҳуқуқи қоидалари ва нормалари асосий таянч вазифасини ўтайди.

Шу сабабли фан ва техниканинг замонавий ютуқлари сифатида яратилаётган янги натижалар интеллектуал мулк ҳуқуқининг объекти сифатида кўрилиши ва уларнинг ҳуқуқий мақоми айнан интеллектуал мулк ҳуқуқининг қоидаларидан келиб чиқиб белгиланиши лозим. Қолаверса, яратилаётган янги объектлар билан боғлиқ муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган нормалар ҳам интеллектуал мулк ҳуқуқига оид мавжуд нормалар ва тамойиллар асосида ишлаб чиқилиши ва шакллантирилиши зарур. Ўз навбатида, фуқаролик ҳуқуқи соҳасининг бошқа институтларидан фарқ қилиб, интеллектуал мулк институти янгидан-янги объектлар билан бойиб бориши ҳаётий зарурат эканлигини ва инсониятнинг ижодкорлик фаолияти тўхтаб қолмаслигини ҳисобга олиб, келажакда юзага келадиган бу

борадаги муносабатларни тартибга солишга оид нормаларни яратиш ҳам долзарбдир.

Эътироф этиш керакки, интеллектуал мулк ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида институти сифатида тан олиниши ва шу ном остида ақлий-ижодий фаолиятнинг барча натижалари битта ҳуқуқий институтга бирлаштирилиши цивилистиканинг бошқа институтларига қараганда нисбатан кечроқ юз берди. Бироқ шунга қарамасдан, “интеллектуал мулк” ҳуқуқий институт сифатида кундан-кунга ривожланиб ва кенгайиб бормоқдаки, бу ҳолат ижодкорларнинг илмий тадқиқотларга нисбатан бўлган интилишларини оширмоқда ва натижада интеллектуал мулкнинг янгидан-янги объектлари юзага келмоқда. Бунда давлатлар ва уларнинг иқтисодиёти интеллектуал мулкнинг янги объектлари вужудга келишидан манфаатдорлиги ва бу борада илмий тадқиқотларнинг қўллаб-қувватланаётганлиги мазкур соҳадаги янгидан-янги ютуқларга эришишга туртки бўлмоқда. Бироқ айрим ўринларда илмий тадқиқотлар инсониятнинг мавжудлиги ва дахлсизлигига салбий таъсир ўтказиши мумкин бўлган йўналишларни ҳам юзага келтирдик, бу ҳолат ҳуқуқий тартибга солишнинг катъий ва аниқ чегараларини белгилаш лозимлигини англамоқда.

Дарҳақиқат, мамлакат иқтисодиётида фан ва техниканинг замонавий ютуқларидан самарали фойдаланиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда ҳам интеллектуал мулкнинг янги объектлари инновация ва нанотехнологиялардан фойдаланишни йўлга қўйиш ва бунда мақбул ҳуқуқий воситаларни ишлаб чиқиш муҳимдир. Ўз навбатида, мазкур ҳолат интеллектуал мулкнинг инновациялар, нанотехнологиялар каби объектларининг ҳуқуқий мақомини аниқлаштириш ва уларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш тизимини ишлаб чиқишни тақозо этади.

Шунингдек, интеллектуал мулк янги объектларининг тушунчаси ва моҳиятини аниқлаш, уларнинг интеллектуал мулк анъанавий объектлари билан ўзаро нисбатини белгилаш ва ушбу объектларни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган қонунчиликни яратиш ва мавжуд нормалардан фойдаланиш истиқболларини кўриб чиқиш бугунги цивилистика олдидаги янги йўналишлардан биридир.

Ўзбекистоннинг бугунги кундаги амалдаги қонунчилигида нанотехнологиялар ва улар билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишга қаратилган нормалар учрамайди. Нанотехнологиялар интеллектуал мулкнинг объекти эканлигидан келиб чиқадиган бўлсак, интеллектуал мулкни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган алоҳида қонун ҳужжатларида (“Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги, “Селекция ютуқлари тўғрисида”ги, “Интеграл микросхемалар топологияларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисида”ги

ва бошқа қонунлар) ҳам нанотехнологиялар оид қоидалар мавжуд эмас. Қолаверса, нанотехнологияларнинг илм-фаннинг бир йўналиши эканлиги ва уларнинг яратилиши ҳамда амалда қўлланилиши билан боғлиқ масалалар ҳам шаклланиш босқичида бўлиб, улар борасида муайян бир тўхтамга келинмаганлиги ҳам ҳуқуқий нормаларни шакллантириш ва қонун ҳужжатларини ишлаб чиқиш зарурияти ва эҳтиёжини мавҳум қилиб қўймоқдаки, бу ҳолатлар нанотехнологиялар соҳасидаги ҳуқуқий нигилизмни юзага келтирмоқда. Албатта, мазкур жараён догматик кўринишга эга эмас ва бу борадаги тасаввур ва қарашлар ҳам муайян давр ўтгач ойдинлашади ва нанотехнологияларни ҳуқуқий тартибга солиш асосларини яратиш зарурати янада равшанлашади ва масаланинг долзарблиги яққол кўзга ташланади. Бироқ бу дегани юридик фан ижтимоий воқеликлардан четда қолавериши мумкинлигини ёки ҳуқуқий майдондаги бўшлиқ доимо шундай қолаверишини аниқлатмайди. Аксинча, юриспруденция соҳаси замонавий воқеликлар билан ҳамоҳанг, айрим ҳолларда эса ундан олдинда бориши ва ҳуқуқий тартибга солиш асослари ва тартиботини белгилаб қўйиши зарур. Бундай амалиёт келгусида юзага келиши мумкин бўлган юридик конфликтларни олдини олиш билан бирга, ҳуқуқ нормаларини замонавий воқеликлар билан бирга ривожланиб боришига хизмат қилади.

Шу нуқтаи назардан интеллектуал фаолиятнинг янги натижаларини ҳуқуқий тартибга солиш масалалари хусусида ҳозирда бош қотириш, бу борадаги илмий ёндашувлар ва фаразларни шакллантириш талаб этилади. Илмий қарашлар ва гипотезаларни ишлаб чиқишда юриспруденция соҳаси халқаро ва хорижий тажрибага, муайян соҳа ривожланган давлатларнинг қонунчилигида шу соҳа нечоғли ҳуқуқий тартибга солинганлигига эътибор қаратиш лозим.

Назорат саволлари:

- 1.Фуқаролик қонунчилиги ривожланиши босқичлари ва уларнинг мазмунини тавсифланг?
- 2.Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига киритилган қўшимча ва ўзгартишларнинг умумий тавсифини келтиринг?
- 3.Фуқаролик қонунчилиги ривожланишининг устувор йўналишларини санаб беринг?
- 4.Фуқаролик қонунчилигини ривожлантиришнинг концептуал жиҳатларини изоҳланг?
- 5.Фуқаролик қонунчилигига киритилган сўнги ўзгартиш ва қўшимчаларни тавсифланг?

4-мавзу: Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиш тенденциялари: миллий ва хорижий тажриба

4.1. Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиш тенденциялари миллий тажрибанинг ўзига хос жиҳатлари.

4.2. Хорижий мамлакатларда фуқаролик қонунчилиги асосий институтлари ривожланиши тенденцияларига умумий тавсиф.

Таянч иборалар: *фуқаролик қонун ҳужжатлари, Фуқаролик кодекси, юридик шахснинг жавобгарлиги, жамоат фаонди, ишончнома шакли, битим турлари, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар, кўчмас мулк, хусусий мулкни ҳимоя қилиш, хусусий мулк ҳуқуқининг кафолатлари, ўзбошимчалик билан иморат қуриш ва унинг оқибатлари, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш, гаров, олди-сотди шартномаси, лизинг, комплекс тадбиркорлик лицензияси, сузурта, интеллектуал мулк, муаллифлик ҳуқуқи, тижорат сири, меросни эгаллаш.*

4.1. Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиш тенденциялари миллий тажрибанинг ўзига хос жиҳатлари

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси нормаларининг ҳуқуқни қўллаш амалиётида татбиқ этилиши унда ўзини оқлаган нормалар ифода этилганлигидан далолат беради. Фуқаролик кодексида шартнома институти марказий ўринни эгаллайди. Ўтмишдаги Фуқаролик кодексида фарқли равишда 2-кичик бўлим шартнома тўғрисида умумий қоидаларга бағишланган бўлиб, унинг 26-боби шартнома тушунчаси ва шартларига бағишланган. Фуқаролик кодексининг 353-моддасига кўра, икки ёки бир неча шахснинг фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишуви шартнома дейилади. Шунингдек, унинг 354-моддасида фуқаролар ва юридик шахслар шартнома тузишда эркиндирлар. Бу қоида шартнома конструкциясида рўй берган энг муҳим аҳамиятга молик янгилик бўлди. Бу норманинг ҳуқуқни қўллаш амалиётида самарали қўлланилаётганлиги фуқаролик ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда мақбул асос бўлиб хизмат қилмоқда. Бундан ташқари, қайд этилган бобда ҳақ эвазига ва текинга тузиладиган шартномалар, баҳо, шартноманинг амал қилиши, оммавий шартнома, шартноманинг намунавий шартлари, қўшилиш шартномаси, учинчи шахс фойдасига тузиладиган шартнома ва шартномаларни шарҳлашга оид нормаларнинг назарда тутилиши қонун ижодкорлик фаолиятининг улкан ютуғи бўлди десак, муболаға бўлмайди.

Қайд этилган кичик бўлимнинг 22-боби шартнома тузишга бағишланган бўлиб унинг амалий жиҳатларига оид моддий нормаларни ўз ичига қамраб олганлигидан далолат беради. Дарҳақиқат, ушбу Кодекснинг 364-моддасига кўра, агар тарафлар ўртасида шартноманинг барча муҳим шартлари юзасидан шундай ҳолларда талаб қилинадиган шаклда келишувга эришган бўлса, шартнома тузилган ҳисобланади. Шартноманинг нарсаи тўғрисидаги шартлар “қонун ҳужжатларида бундай турдаги шартномалар учун муҳим ёки зарур деб ҳисобланган шартлар, шунингдек тарафлардан бирининг аризасига кўра келишиб олинishi зарур бўлган ҳамма шартлар муҳим шартлар ҳисобланади. Энг муҳими, Фуқаролик кодексида назарда тутилган шартноманинг тузилиши пайти, шартноманинг шакли, оферта, офертанинг чақириб олинмаслиги, офертага таклиф этиш, оммавий оферта, акцепт, акцептни чақириб олиш, акцепт муддати кўрсатилган оферта асосида шартнома тузиш, акцепт муддати, кўрсатилмаган оферта асосида шартнома тузиш, кечиктириб олинган акцепт, бошқа шартлар асосидаги акцепт, шартноманинг тузилган жойи, мажбурий тартибда шартнома тузиш, шартнома олдидан бўладиган низолар, кимошди савдосида шартнома тузиш, кимошди савдосини ташкил этиш ва уни ўтказиш тартиби ва ким ошди савдосини ўтказиш қоидаларини бузиш оқибатларига оид нормалар мустаҳкамланган.

Бундан ташқари, ушбу Кодекс 2-кичик бўлимнинг 28-боби шартномани ўзгартириш ва бекор қилишга бағишланган. Ушбу бобда шартномани ўзгартириш ва бекор қилиш асослари, вазият жиддий ўзгариши муносабати билан шартномани ўзгартириш ва бекор қилиш тартиби ва унинг оқибатларига оид нормалар шартномавий муносабатларнинг ривожланиш жараёнларини ҳуқуқий тартибга солиш талаб ва заруриятдан келиб чиқиб ғоятда муҳим бўлган нормалар ифодасини топган.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 3-кичик бўлими мажбуриятларнинг айрим турларига бағишланган, унда бир қатор шартномалар яъни олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, контракция, энергия таъминоти, айирбошлаш, ҳадя, рента, мулк ижараси, уй-жой ижараси, пудрат, ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш, йўловчи багаж ва юк ташиш, қарз ва кредит, банк омонати, банк ҳисоб-варағи, топшириқ, воситачилик, мол-мулкни ишончли бошқариш, комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг), омонат сақлаш, суғурта, оддий ширкат кабилар ифодасини топди. Фуқаролик кодексининг шартномаларга оид нормаларнинг таҳлили ва уларни амалиётда қўллаш тажрибасидан келиб чиқиб янада ривожлантиришни тақозо этмоқда.

Ҳозирги пайтда Фуқаролик кодексини такомиллаштириш йўналишлари куйдагилардан иборат бўлиши мумкин. Хусусан, фуқаролик ҳуқуқий

муносабатлар доирасини корпоратив муносабатлар ҳисобига янада кенгайтириш лозим. Чунки, ФКнинг 2-моддасида фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатлар сирасига корпоратив муносабатлар киритилмаган. Ўхшаш нормалар Россия Федерацияси Фуқаролик кодексига ўз ифодасини топган. ФКнинг 8-моддасида фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларнинг вужудга келиш асоси сифатида “қонунда назарда тутилган ҳолларда йиғилиш қарорлари”ни ҳам мустаҳкамлаш лозим. Миллий қонун ҳужжатларининг ривожланиш тенденциясини ва хорижий давлатлар тажрибасини инобатга олиб (Россия Федерацияси) такомиллаштирилиши ФКдаги бундай ҳуқуқий бўшлиқни тўлдиришнинг имкониятини яратади. ФКга 8-моддадан сўнг алоҳида 8¹-модда сифатида “Мулк ҳуқуқини давлат рўйхатидан ўтиши”га оид норма билан тўлдириш лозим. Бизга маълумки, миллий қонунчилик нормаларидан маълумки, айрим мулкка нисбатан ҳуқуқлар фақатгина у давлат рўйхатидан ўтгандан сўнг вужудга келади. Қолаверса, бу ҳақидаги нормалар хорижий давлатлар Фуқаролик кодексига (хусусан, РФ ФК) махсус тарзда ифода этиб берилган.

Дарҳақиқат ЎЗР ФКнинг 9-моддасида фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш алоҳида норма ифода этилган. Шу билан биргаликда ушбу моддада фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш чегарасига оид айрим қоидалар ҳам назарда тутилган. Хорижий давлатлар ФКда фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш ва фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш чегараси ҳақида махсус нормалар алоҳида-алоҳида тарзда тутилган. Рухсат берувчи ва тақиқловчи нормаларнинг юридик моҳиятидан келиб чиқиб ва ФКнинг нормаларини амалиётда қўллаш самарадорлигини ошириш мақсадида янгича ёндашувда ФКни қайд этилган нормаларини такомиллаштириш зарур. ФКда фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг усули сифатида “йиғилиш қарорини ҳақиқий эмас деб топиш” белгиланмаган. Шу сабабли, ФКнинг фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари бағишланган 11-моддасига қайд этилган усулни киритиш, фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг қонунчилик асосларини янада кенгайтиришга хизмат қилади. ФКнинг 39-моддасида юридик шахснинг тушунчаси кўзда тутилган. Бироқ, “корпоратив ташкилот” деган тушунча ишлатилмаган. Корпоратив ҳуқуққа эга бўлган иштирокчиларга нисбатан корпоратив ташкилот мақомидаги юридик шахслар ҳақидаги нормани ифода этиш мақсадга мувофиқ. Қолаверса, ФКда махсус корпоратив юридик шахслар тўғрисида махсус нормаларни (хўжалик жамиятлари ва ширкатлари, фермер хўжаликлари, ишлаб чиқариш ва матлубот кооперативлари, оддий ширкат, жамоат ташкилотлари, уй-жой мулкдорлари ширкатлари, уюшмалар (ассоциация, иттифоқ ва ҳ.к.) мустаҳкамлаш лозим. Шунингдек, тижоратчи корпоратив ташкилотлар ва тижоратчи бўлмаган корпоратив ташкилотлар ҳақида

хуқуқий нормаларни ифода этиш талаб этилади. Бундан ташқари, ФКда корпоратив шартномалар тузишга оид махсус нормаларни ифода этиш зарурати вужудга келмоқда.

ФКда фуқаронинг тасвирини муҳофазаси бўйича махсус хужжатни назарда тутиш талаб этилмоқда. Электрон коммуникация технологияларининг жадал суръатлар билан ривожланиши фуқаронинг тасвири (шу жумладан фотосурати, видеоёзувлар ёки унинг тасвири туширилган санъат асари) фақат унинг розилиги билан йўл қўйилиши, агар вафот этган тақдирда болалари, у билан истиқомат қилган эр ёки хотин розилиги талаб этилиши билан боғлиқ нормаларни ифода этиш лозим. Хорижий давлатларнинг бу ҳақдаги ФК нормаларидан фойдаланган ҳолда ифода этилиши шахснинг ҳаёти ва дахлсизлигини таъминлашнинг фуқаролик хуқуқий кафолати бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, фуқаронинг хусусий ҳаёти ҳақидаги нормаларни янада такомиллаштириш эҳтиёжи вужудга келмоқда.

ФКнинг 4-кичик бўлими битимлар ва вакилликка бағишланган. Бироқ йиғилиш қарорларига оид нормалар унда мустаҳкамланмаган. Шу боис, қайд этилган бўлимда йиғилиш қарорига оид нормаларни назарда тутиш ўз навбатида, юридик фактлар билан боғлиқ қоидаларни янада такомиллаштириш имкониятини яратади.

Фуқаролик қонун хужжатларининг ички тузилишидаги ўзгаришлар *бир томондан* анъанавий нормалар, *иккинчи томондан*, мутлақо янги хуқуқий институтлар эвазига ўзига хос ички соҳавий бирикув жараёнини уйғунлашуви ва ажратуви рўй бераётганлигидан далолат беради. Фуқаролик хуқуқи нормаларининг бундай уйғунлашуви, хусусан, мулкни тасарруф этиш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатишнинг турли хил хуқуқий шаклларда намоён бўлишини кўрсатиш мумкин (масалан, махсулот етказиб бериш, контракция, энергия таъминоти, олди-сотди шартномасининг алоҳида турлари сифатида, пудратга оид нормалар каби бир қатор хуқуқий институтларни кўрсатиш мумкин). Яъни, пудрат тўғрисидаги умумий қоидалар, маиший пудрат, қурилиш пудрати, лойиҳа ва қидирув ишлари пудрати, илмий текшириш, тажриба-конструкторлик ва технология ишлари пудрати кабиларни қамраб олади. ФКга ҳақ эвазига хизмат кўрсатишга оид янги боб киритилди. Аммо бу институт ФКда янада ривожлантирилмоғи лозим. Ҳақ эвазига хизмат кўрсатишнинг алоҳида турлари ҳақида нормаларни белгилаш зарурияти вужудга келмоқда. Фуқаролик қонунчилигига киритилган янги нормалар ҳақида кўплаб мулоҳазалар билдириш мумкин. Аммо ҳозирги шароитда уни такомиллаштириш нуқтаи назаридан қандай янги норма ва институтларга эҳтиёж борлигини аниқлаш муҳим ва устувор масала бўлиб ҳисобланади.

Фуқаролик кодекси Концепциясини такомиллаштиришда энг долзарб

масала миллий ҳуқуқий тизим тараққиёти нуқтаи назаридан унинг хусусий ҳуқуққа оид қонунчиликда тутган ўрни ролини аниқлашдир. Ана шу масалага аниқлик киритиш орқали Фуқаролик қонунчилиги шаффофлигини таъминлаш, унинг таъсири кўламини кенгайтириш, Фуқаролик ҳуқуқий нормаларни тизимлаштириш баробарида унинг тўғридан-тўғри амалда бўлишига эришишни талаб этади. Бу эса Фуқаролик қонун ижодкорлигида янги шакл ва усулларни татбиқ этишни уни соддалаштириш ҳамда эркинлаштиришнинг истикболли йўналишларини белгилашга ёрдам беради.

Энг аввало, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг бевосита ўзида кўрсатилган уни ривожлантиришга қаратилган қонун ҳужжатларини қабул қилиш зарур. Бундай ва унга алоқадор қонунлар жумласига: давлат иммунитет ва унинг мулки, юридик шахсларни давлат руйхатидан ўтказиш, давлат эҳтиёжлари учун пудрат ишларини бажариш, давлат стандарт хизмати тўғрисидаги, суғуртанинг махсус турлари тўғрисидаги, ўзаро суғурта қилиш тўғрисидаги, комиссия шартномасининг алоҳида турлари тўғрисидаги, суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура ва суд органлари томонидан етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги, унитар корхоналар, якка тартибдаги уй-жой қурилиши, ижара (янги таҳрирда), аукционлар, оммавий танлов, хусусий мулк, муассасалар, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш (янги таҳрирда), урф-одатлар, хўжалик бирлашмалари, тижорат вакиллиги, транспорт экспедицияси фаолияти кабилар киради. Бундан ташқари, тегишли қонун ҳужжатларида ҳавола қилинган қонунларни аниқлаш ва босқичма-босқич уларни қабул қилиш зарур.

Фуқаролик қонун ҳужжатлари тадрижий ривожланиш нуқтаи назаридан, банк, инвестиция ва суғурта соҳасида акциядорлик жамиятларини ташкил этиш ва уларнинг ҳуқуқий мақоми, оилавий тадбиркорликнинг ҳуқуқий ҳолати, фуқаролар жамғармаси, мажбурий суғурта фонда кабиларнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришга эҳтиёж мавжуддир.

Айниқса, давлат мулки ҳуқуқий мақоми билан боғлиқ ҳуқуқий асосларни такомиллаштиришга зарурият вужудга келмоқда. Давлат мулкини бошқариш механизмларини такомиллаштириш мақсадида давлат мулкининг бошқаруви тўғрисидаги қонунни ишлаб чиқиш зарур. Юқорида қайд этилганидек, давлат мулки ҳуқуқий мақомини белгилаш баробарида унитар корхоналар тўғрисидаги қонунни ишлаб чиқиш жараёнини жадаллаштириш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексини амалиётга қўллаш тажрибаси, унинг нормаларини тизимли таҳлил этиш, хорижий ва ҳамдўстлик давлатлар тажрибасини қиёсий ўрганиш далолат беришича, уни янада такомиллаштириш зарурдир. Фуқаролик кодекси нормаларини миллий қадриятлар, айниқса одоб-ахлоқ қоидалари билан мазмунан бойитиб бориш

баробарида фуқаролик қонун ҳужжатларини эркинлаштириш ҳозирги кунда муҳим аҳамият касб этади.

Фуқаролик кодексининг хусусий мулкка оид бўлган нормаларини янада такомиллаштириш лозим. Шунингдек, Фуқаролик кодекси нормаларини алоҳида ҳолда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги қоидалар билан тўлдириш зарурати мавжуд. Бундан ташқари, уй-жойга бўлган мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни амалга ошириш хусусиятлари билан боғлиқ нормаларни (171-модда) кенгайтириб бу ҳақда алоҳида бобда тегишли қоидалари ифода этиш лозим. (Бундай тизимли ва яхлит нормалар масалан, РФ ФКнинг 18-боби 288-293-моддаларида назарда тутилган).

Шу сабабли бундай ҳуқуқ муайян фуқаролик ҳуқуқий муносабат субъектига ёки тегишли ташкилий ҳуқуқий шаклдаги тадбиркорлик фаолиятини юритувчи шахсга, акциядорга белгиланган тартиб ва муддатда жорий этилиши мумкин. Шунинчунда олиб, рағбатлантирувчи нормаларнинг, шу жумладан "имтиёзли ҳуқуқ"нинг фуқаролик қонунчилигида тутган ўрни ва ролини аниқлаш масаласи унинг қоидалари эркинлаштиришига ёрдам беради. Айниқса, фуқаролик ҳуқуқ нормалари билан рағбатлантирувчи нормаларни, тушунчаси, моҳияти, турлари, қўллаш асослари, принципларини тадқиқ этиш ва унинг ўзига ҳос табиати ва хусусиятларини очиқ бериш фуқаролик қонунчилигини ривожлантиришида муҳим тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларнинг туси ва хусусиятларини инобатга олиб, унинг илмий-назарий асосларини ишлаб чиқиш баробарида рағбатлантирувчи нормаларнинг ҳозирги ҳолати, муаммолар ва уни ҳал қилиш бўйича асосланган хулоса тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш муҳим вазифа бўлиб ҳисобланади.

Бозор муносабатлари тизимини қарор топтириш товар пул муносабатларини ҳуқуқий шакли бўлган шартномаларга (битимлари) оид нормаларни янада такомиллаштиришни талаб этмоқда. Энг аввало, маъмурий бўйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтишда шартномаларни тузишни моҳияти ва асосларини илмий-амалий таҳлил этиш ўта долзарб масаладир. Ривожланган давлатлар илғор тажрибасини инобатга олиб ва эркин тадбиркорлик фаолиятининг амалда бўлишига хизмат қиладиган янги турдаги шартномаларни фуқаролик муомиласи амалда бўлиш доирасини янада кенгайтириш устувор вазифалардан бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига алоҳида бобда ташкилий ҳуқуқий тусдаги корпоратив шартномаларнинг ҳуқуқий табиатини очиқ берадиган нормаларни киритиш мақсадга мувофиқ. қонун ҳужжатларида шартномани тузилмаганлик фактини тан олиш билан боғлиқ масалани ҳал қилиш лозим. Ҳуқуқий ҳимоя воситаси сифатида бундай даъвога йўл қўйиладими ёки шартнома бўйича тарафлардан мажбурият қабул қилиб олган контрагентларни бундай даъвони тақдим этишини чеклаш мумкинми? Бу

масалалар ечимини топмаганлиги сабабли бу ҳақидаги нормаларни Фуқаролик кодексида ифодалаш зарурияти вужудга келмоқда. Шартноманинг олдиндан вужудга келган муносабатга татбиқ этиш масаласини кўриб чиқиш лозим. Чунки бундай талаб тарафларнинг шартнома тузиш эркинлигини ҳам бир мунча чеклайди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 357-моддаси 2-қисмида тарафлар ўзлари тузган шартноманинг шартларини уларнинг шартнома тузилишидан олдин вужудга келган муносабатларга нисбатан қўлланилади деб, белгилаб қўйишга ҳақлидирлар. Шу боис қайд этилган асосга кўра шартнома эркинлигини таъминлашга тўсқинлик қилувчи норма сифатида унинг мазмунини қайта кўриб чиқиш лозим. ФКнинг 358-моддасида мустаҳкамланган оммавий шартнома ҳақидаги норманинг тўлиқ амалга оширилишини таъминлаш мақсадида, унинг 2-қисмини ўзгартириш талаб этилади. Яъни, ушбу моддага кўра товарлар, ишлар ва хизматларнинг баҳоси шунингдек, оммавий шартноманинг бошқа шартлари ҳамма истеъмолчилар учун бир хил қилиб белгиланади, қонун ҳужжатларида истеъмолчиларнинг айрим тоифалари учун имтиёзлар берилишига йўл қўйиладиган ҳоллар бундан мустасно. Ушбу таҳрирни қуйидаги таҳрирда ўзгартириш тавсия этилади. Оммавий шартноманинг баҳоси ҳамма истеъмолчилар ва тарафлар учун бир хил назарда тутилади. Оммавий шартноманинг бошқа шартлари шахсий афзаллик ёки тарафларнинг мақомидан келиб чиқиб белгиланмаслиги лозим.

Фуқаролик кодексининг 360 моддаси 3-қисми ушбу модданинг иккинчи қисмида назарда тутилган ҳолатлар мавжуд бўлганида ўз тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириши муносабати билан шартномага қўшилган тараф қандай шартлар асосида шартнома тузаётганлигини билган ёки билиши лозим бўлган бўлса, шартномага қўшилган тарафнинг шартномани бекор қилиш ёки ўзгартириш ҳақида қўйган талаби қондирилмайди. Бу нормани чиқаришнинг асоси шу билан изоҳлаш мумкинки, қўшилиш шартномаси конструкциясидан фойдаланиш орқали “актив томон” ўзи учун қулай шартлар асосида шартномани бекор қилиш ёки ўзгартириш бўйича талаби қондирилмаслик ҳуқуқидан маҳрум бўлади. Бу эса ўз навбатида, шартномавий мажбуриятда “актив томон” ва “пассив томон” ларнинг шартнома шартлари бўйича ўз зиммаларига олган мажбуриятлари тенг равишда фойдаланиш имконини беради. Қайд этилган ҳолатларга кўра, шартномага қўшилган тарафнинг шартномани бекор қилиш ёки ўзгартириш ҳақида қўйган талаби қондирилмаслиги “актив томонга” сезиларли тарзда ўзининг таъсирини кўрсатади. Шу сабабли таклиф этилаётган ўзгартириш қўшилиш шартномавий муносабатларда тенглик принципини таъминлашга хизмат қилади. ФКнинг 361-моддасида назарда тутилган “Дастлабки шартнома” конструкциясидан янада самарали фойдаланиш мақсадида,

дастлабки шартномада мажбурий ифодаланиши лозим бўлган шартлар, дастлабки шартномада асосий шартноманинг нарсасини бир тарафнинг талаби бўйича келишувга эришилган шартлар, уни тузиш пайти бошқа муҳим шартларни келишиши билан боғлиқ шартларни бир мунча соддалаштириш лозим. Шунингдек, 361-моддага асосий шартномани тузишни суд тартибида мажбурлаш ҳамда шартномани тузишдан бош тортаётган тарафдан зарарларни ундиришни кўзда тутувчи нормани белгилаш лозим. Бу эса ўз навбатида, қонун талаблари асосида дастлабки шартнома асосида тузиладиган шартноманинг хизмат ролини янада оширади. Қолаверса, шартнома интизомини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Шартнома тузиш ҳамда мулоқотлар олиб боришда тарафларнинг виждонсизларча хулқ-атворининг олдини олиш мақсадида хорижий ҳуқуқий тартиботнинг бир қатор қоидаларини назарда тутиб, шартнома олди жавобгарлиги деб аталмиш (*culpa in contraneude*) махсус қоидаларни белгилаш масаласини муҳокама қилиш мақсадга мувофиқдир. ФКга дастлабки шартнома конструкцияси билан бир қаторда “ҳадли шартнома” ҳақидаги нормаларни киритиш масаласини муҳокама этиш лозим. Бу шартноманинг табиати дастлабки шартномадан фарқ қилади. Ҳадли шартнома келгусида шартнома тузиш мажбуриятини келтириб чиқармайди. Шартнома тузилган ҳисоблансада бироқ шартни келгусида шартномада қўлланиши ёки айнанлаштирилиши мумкин. Яъни “очик шартнома” ҳисобланади, келгусидаги шартлар билан келишишга йўл қўйилади. ФКнинг 364-моддаси таҳририни қуйидаги тарзда баён этиш тавсия этилади: оммавий шартномада баҳо бир хил тоифадаги истеъмолчилар ёки контрагентларни ҳаммаси учун ягона тарзда белгиланиши мумкин. Бунда оммавий шартноманинг бошқа шартлари шахсий афзалликлар ёки мақомдан (хусусиятлардан) келиб чиқиб белгиланиши мумкин эмас. Қоғоз ҳужжатлар ва электрон алоқа воситалари шу жумладан, интернетдан фойдаланган ҳолда битим тузишни ҳуқуқий режимини унификация қилиш мақсадида ФКнинг 366 моддаси 2-қисмининг қуйидаги таҳрирда баён этиш лозим. Ёзма шартнома тарафлар имзолаган битта ҳужжатни тузиш йўли билан шунингдек, электрон ҳужжат ёки алоқа ёки ҳужжат шартномадаги тарафдан чиққанлигини шончли суратда аниқлаш имконини берадиган бошқа алоқа ёрдамида ҳужжатлар алмашиш йўли билан тузилиши мумкин. Шу сабабли алоқа тармоғи бўйича бериладиган ахборот сифатида электрон, магнит ёки оптик, ёхуд ўхшаш воситалар асосида тайёрланадиган, жўнатиладиган, олинган ёки сақланадиган шу жумладан, маълумотни электрон айирбошлаш, электрон почта, телеграмма, телекс ёки телефакс башарти, улар ушбу белгилардан ҳеч бўлмаса бирортаси бўйича талабларга жавоб берса тан олинмиши мумкин.

Қонун ёки тарафлар келишувида тарафлар имзолайдиган фақат битта хужжатни ёзма ҳолда тузиш зарурияти белгиланиши мумкин. Ушбу нормани акцептга бағишланган (ФКнинг 370-моддаси) қоидалар билан ўзаро мувофиқлаштириш зарур.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда тадбиркорлик субъектларнинг фаол иштирокини таъминлаш ва хўжалик шериклик билан боғлиқ муносабатларини янада ривожлантириш мақсадида биргаликдаги фаолиятни (оддий ширкат)ни ҳуқуқий тартибга солишни янада такомиллаштириш лозим. Фуқаролик кодекси нормаларини амалиётда қўллаш ҳолати далолат беришича, табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ шартномавий муносабатларга оид нормалар ўзининг ифодасини топмаган. Шу сабабли ишлаб чиқариш мақсадида фойдаланадиган, сув ресурслари бошқа ва табиат объектлари билан боғлиқ фуқаролик ҳуқуқий шартномавий тартибга солишнинг самарадорлигини ошириш талаб этилади. ФК даги бундай ҳуқуқий бўшлиқни инобатга олиб табиий ресурсларга оид шартномаларга бағишланган ҳуқуқий нормаларни тизимли тарзда баён этиш зарур. Бозор муносабатлари шароитида шартнома эркинлигининг таъминланганлиги, цивилистик тафаккурнинг ютуғи бўлиб амалда рўёбга чиққанлиги ва қонунчиликда ифодаланишининг муҳим объекти бўлиб хизмат қилмоқда.

ФКнинг 359-моддасида шартноманинг намунавий шarti тўғрисидаги нормалар назарда тутилган. Шу боис ушбу моддага мажбурий тузиладиган шартномаларнинг намунавий шартнома шартлари асосида тузилишига оид қоидаларни ифода этиш лозим. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда электрон тижорат, электрон хужжат айланиши, электрон имзо ва электрон тўлов электрон савдоларга оид қонун хужжатларини қўллашнинг ривожланиб бораётганлигини инобатга олиб электрон битимлар бўйича нормаларни белгилаш заруриятини келтириб чиқармоқда. ФКда электрон битимлар ҳақида алоҳида нормаларни ифода этиш муҳим аҳамиятга эга. Шу мақсадда ривожланган давлатларнинг бу борадаги қонунчилик тажрибасидан самарали фойдаланиб, тегишли нормаларни назарда тутиш фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг фуқаролик муомиласида ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланилган ҳолда иштирок этиш имкониятларини янада кенгайтиради.

Мамлакатимизнинг жаҳон хўжалик алоқаларига қўшилиши тадбиркорлик субъектларининг ташқи иқтисодий фаолиятида иштирокининг тобора кенгайиб бориши ФКга ташқи иқтисодий битимларга оид нормаларни ифодалаш заруратини келтириб чиқармоқда. Шу боис ФКда фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ташқи иқтисодий битимларига оид қоидаларнинг белгиланиши, уни оқилона ва самарали тартибга солишга ёрдам беради. ФКнинг “Пудрат ҳақида”ги бобига “Давлат эҳтиёжлари учун

пудрат ишларини бажариш тўғрисидаги янги қоидаларни киритиш лозим. Хорижий давлатларнинг бу борадаги фуқаролик қонунчилиги тажрибасини ўрганиб, тегишли нормаларнинг ФКда ифода этилиши давлат эҳтиёжлари учун пудрат ишларни бажаришга оид муносабатларни мақсадга мувофиқ тартибга солишга ёрдам беради. ФКда инкассация шартномасига оид нормалар назарда тутилмаган. Гарчи, ҳуқуқни қўллаш амалиётида инкассация шартномасидан келиб чиқадиган низолар учраб турсада, уларни ҳал қилиш учун хизмат қиладиган устивор қонун нормалари Фуқаролик кодексида белгиланмаган. Шу боис, хорижий давлатлар тажрибасини ва ҳуқуқни қўллаш амалиётидан келиб чиқиб бу ҳақдаги махсус нормаларни ФКда белгилаш, уни самарали тартибга солишга хизмат қилади. ФКда амалиётда кенг қўлланилаётган қўриқлаш шартномаси ва консигнация шартномалари ҳақидаги нормалар мустаҳкамланмаган, бу борадаги муносабатлар тарқоқ айрим қонун ости ҳужжатлар билан тартибга солинади. Қайд этилганларга асосан ФКга “Қўриқлаш шартномаси ва консигнация шартномаларига оид махсус нормаларни ифода этиш лозим. Мамлакатимизда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъектлари иштирокида концессия шартномасининг кенг қўлланилаётганлигини инобатга олиб ва бу борадаги махсус қонун ҳужжатларининг қабул қилинганлигини ҳамда ҳуқуқни қўллаш амалиётидан келиб чиқиб, концессия шартномасига оид нормаларни ФКда белгилаш заруратини вужудга келтириб чиқармоқда. Айниқса, ФКдаги бу ҳақдаги нормаларни тизимли ўрганиш ФКда ўхшаш нормаларни ифода этиш, концессия шартномавий муносабатларни устувор жихатдан ҳуқуқий тартибга солишга ёрдам беради. ФКнинг текинга тузиладиган шартномаларга оид нормаларини ҳомийлик тўғрисидаги қоидалар билан тўлдириш уни амалда қўллашнинг фуқаролик-ҳуқуқий воситаларни янада кенгайтиради. Ўзбекистон Республикаси “Ҳомийлик тўғрисидаги” қонунининг қабул қилиниши ҳомийликнинг ҳуқуқий шакли сифатида ҳомийлик шартномасига оид қоидаларни ифодалашни тақозо этмоқда. ФК “Ҳақ эвазига оид хизмат кўрсатиш”га оид 38-боби янада такомиллаштиришга муҳтож. Чунки, ҳуқуқни қўллаш амалиётидан маълумки, ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш доираси янада кенгайиб бормоқда. Яъни коммунал хизмат, кўп қаватли уйларга лифт хизмати, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш хизмати, тиббий хизмат, риэлторлик хизмати, гаров реестри хизмати, санитария-эпидемиология кабилар шулар жумласидандир. Шу боис ривожланган давлатларнинг Фуқаролик кодексидаги ўхшаш қонунчилик тажрибасидан келиб чиқиб ҳақ эвазига хизмат кўрсатишнинг ҳуқуқий тартибга солишни янада кенгайтиришни талаб этмоқда.

Мамлакатимизда суғурта бозорининг тобора жадал суръатлар билан ривожланиб бориши ФКнинг суғурта шартномасига оид махсус нормаларни

янада такомиллаштириш лозим. Айниқса, бу борадаги хорижий давлатларнинг қонунчилик тажрибасидан келиб чиқиб, уни такомиллаштиришга эҳтиёж сезилмоқда. Яъни ФКга мажбурий суғурта турига оид нормаларни киритиш лозим. ФКда маҳсулот тақсимотига оид битимлар ҳақидаги нормалар белгиланмаган. Шу боис бу борадаги махсус қонуннинг мавжудлигини инобатга олиб алоҳида бобда “Маҳсулот тақсимотига оида битимларга бағишланган нормаларни назарда тутиш лозим. Шунингдек, ФКда энергия таъминоти шартномаси тўғрисидаги қоидалар умумий тарзда ўз ифодасини топган. “Энергетика тўғрисида”ги ва муқобил энергияга оид қонуни ҳужжатларининг ривожланиши, унинг алоҳида турларининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб уни такомиллаштиришнинг эҳтиёжи вужудга келмоқда. Тараққий топган давлатлар тажрибасини инобатга олиб хусусий электр таъминоти шартномавий муносабатларини ривожланиб бораётганлиги назарда тутиб келгусида истеъмолчиларни хусусий энергия таъминоти ташкилотлари билан эркин шартномавий муносабатларни қарор топтириш буйича тегишли нормаларни ифода этиш мақсадга мувофиқ. ФКнинг фуқаролар иштирокидаги улушли қурилиш шартномаси тўғрисидаги махсус бобни киритиш лозим. Бундай шартномавий алоқадорликда қурилиш ишларини бажариш фуқароларнинг уй жойга бўлган эҳтиёжларни қондиришда ҳам муҳим ҳуқуқий восита бўлиб ҳисобланади. Бу миллий қадриятларимизга ҳам мос келади. Фуқароларнинг “хашар” асосида қурилишни ўз хиссаларини қўшиб амалга ошириши нафақат уй-жой балки, тадбиркорлик мақсадида корпоратив шартномаларга асосланган, кўчмас мулк сирасига кирадиган, бино, иншоотларнинг қурилишини янада кенг қўламда амалга ошириш имкониятини яратади. ФКга қўшимча равишда текинга хизмат кўрсатиш шартномаси ҳақидаги нормаларни киритиш мақсадга мувофиқ. Чунки бундай шартномалар ўзига хос жиҳатларга эга бўлиб, махсус ҳуқуқий қоидаларни назарда тутишни тақозо этади. ФКнинг олди–сотди шартномасига бағишланган бобига биржада олди–сотди шартномаларини ҳуқуқий тартибга солишга оид нормаларни мустаҳкамлаш зарур.

Хулоса қилиб айтганда, Фуқаролик кодекси нормаларининг такомиллаштирилиши, уни келгусида амалиётда қўллаш самарадорлигини ошириш учун хизмат қилади.

**Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиш
тенденциялари миллий тажрибанинг ўзига хос
жиҳатлари**

МАҚСАД

Фуқаролик қонун ҳужжатларини бозор иқтисодиёти шароитида янада ривожлантириш, халқаро стандарт ва талабларга мослигини таъминлаш

илмий:

- ҳуқуқий муаммоларни, бўшлиқларни аниқлаш;
- суд ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти материалларини таҳлил қилиш;
- халқаро қонун ҳужжатлари, амалий тажрибаси ва стандартларни ўрганиш;
- илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

ВАЗИФА ЛАР

амалий:

- ҳуқуқий тажриба ва амалий кўникмаларни ривожлантириш;
- ҳуқуқий амалиёт билан боғлиқликни таъминлаш;
- амалиётни ўрганган ҳолда қонун ҳужжатларини такомиллаштиришга эришиш.

ЙЎНАЛИШ ЛАР

- юридик шахснинг ҳуқуқий мақоми ва жавобгарлиги;
- ваколат ва вакиллик;
- битим ва унинг турлари;
- мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар;
- кўчмас мулк, хусусий мулкни ҳимоя қилиш, хусусий мулк ҳуқуқининг кафолатлари;
- ўзбошимчалик билан иморат қуриш ва унинг оқибатлари;
- мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш.

- олди-сотди шартномаси;
- лизинг;
- комплекс тадбиркорлик лицензияси;
- суғурта;
- интеллектуал мулк, муаллифлик ҳуқуқи, тижорат сирини;
- меросни эгаллаш.

4.2. Хорижий мамлакатларда фуқаролик қонунчилиги асосий институтлари ривожланиши тенденцияларига умумий тавсиф

АМЕРИКА ҚЎШМА ШТАТЛАРИ. Англияда шаклланган прецедент ҳуқуқ тизими кейинчалик Америкада татбиқ этилиб, АҚШнинг фуқаролик ва савдо ҳуқуқининг асосини белгилади. Бундай татбиқ этилиш нафақат ҳуқуқ нормалари ва институтларни тушуниш ва мазмунини белгилашда, балки ҳозирги кунга қадар сақланиб келаётган суд прецеденти усулини қўллаш билан белгиланади.

I. Прецедент ҳуқуқи АҚШ фуқаролик ҳуқуқининг ягона манбаи бўлиб ҳисобланмайди. Англиядаги каби қўплаган институтлар (айниқса тadbиркорлик фаолияти билан боғлиқ институтлар) алоҳида қонуний тартиб билан тартибга солинади.

АҚШнинг фуқаролик ҳуқуқи соҳасидаги қонуний тартиби деярли штатларнинг ваколатлари билан белгиланади. Фақат патент ҳуқуқи, товар белгиси, муалифлик ҳуқуқи, хўжалик юритувчи субъектларнинг ночорлиги ва халқаро савдо билан боғлиқ масалаларнинг ҳал бўлиши Федерациянинг ваколатига киритилган. АҚШнинг бир неча шталари ўз Фуқаролик кодексига эга. Улар ўз мазмунида умумий ҳуқуқга (common law) тегишли бўлган кодификация нормаларини ифодалайди ва унинг умумий концепцияларига асосланган. Улар ичида 1873 йилда қабул қилинган Калифорниянинг фуқаролик кодекси диққатга сазовор дейиш мумкин, чунончи у бошқа штатларнинг фуқаролик кодекс-ларининг асосини белгилаб берган. Франция ҳуқуқи таъсири остида шаклланган Луизиана штатининг фуқаролик ҳуқуқи ҳам алоҳида ўринни эгаллайди. Бу ҳолат Луизиана штатининг қўп йиллар давомида Франциянинг колонияси бўлиб келгани билан белгиланади. Ҳозирги кунга қадар бу штатда 1825 йили қабул қилинган Наполеон кодексининг амалий нусхаси ҳисобланган фуқаролик кодекси амал қилиб келмоқда.

Аксарият штатларда фуқаролик кодекслари мавжуд бўлмаса ҳам фуқаролик ҳуқуқининг айрим институтлари алоҳида қонунлар билан тартибга солинади, масалан корпоорациялар, ширкатлар, мол-мулкни ишончли бошқарув ва хоказо тўғрисидаги қонунлар.

АҚШнинг фуқаролик-ҳуқуқий нормаларининг шаклланишида Нью-Йорк штатининг қонунчилиги катта аҳамият касб этган. Айнан шу штатда бошқалардан илгари катта корхона-ларнинг эҳтиёжларига мослаштириш мақсадида фуқаролик ва савдо ҳуқуқида йирик ислохотлар амалга оширилган. Кейинчалик ушбу штатда қабул қилинган нормалар бошқа штатлар томонидан қабул қилиниб ягона савдо кодексининг қабул қилинишига асос яратган.

Хорижий доктринада мулк ҳуқуқининг турли конструкцияларни классификация қилишнинг ягона универсал асоси белгиланмаган. Шу билан бирга, прецедентларга йўналтирилган инглиз умумий ҳуқуқини қабул қилган АҚШда мулкчилик муносабатлар гарчи Конституция даражасида назарда тутилсада (АҚШ Конституциясига V, XIV кўшимчалар), бироқ унинг ривожланиши ва кенг ифодаланиши алоҳида штатларнинг қонунчилиги ва суд қарорларида мустақамланган. Қолаверса, фуқаролик ҳуқуқи назарияси нуқтаи назаридан америка мулк ҳуқуқи моделининг асосида ушбу ҳуқуқнинг субъектив таркиби масаласи ётади. АҚШ мулк ҳуқуқи моделини оддий ва мураккаб тузилишли турларга ажратиш мумкин. Оддий ёки соддалаштирилган модел “битта ашёга – битта тўла ҳуқуқли мулкдор” тамойилига асосланади. Бу конструкцияда мазкур ашёга у ёки бу даражада боғлиқ бўлган ҳар қандай бошқа шахслар “бошқа ҳуқуқли” шахслар ҳисобланади ва ашёнинг мулкдори ўзининг эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этишга диор ваколатлари якка ўзи амалга оширади. Шу маънода мулк ҳуқуқи мутлақ тус (fee simple absolute) касб ётади.

Мулк ҳуқуқининг мураккаб конструкциялари эса ерга нисбатан эгалик қилиш ҳамда умумий мулкка нисбатан эгалик қилишда кўзга ташланади ва ашёга нисбатан ҳар бир эгалик ҳуқуқлари тақсимооти ва уларнинг узаро нисбатида ифодаланади²⁰.

II. Фуқаролик ва савдо муносабатларини тартибга соладиган қоидалар аксарият ҳолларда Федерация қоидалари эмас, балки алоҳида шталар қоидалари билан тартибга солинганлиги сабабли, АҚШ ҳудудида коллизия ҳуқуқи нормалари (Law of conflicts of law) алоҳида аҳамиятга эга бўлади. Улар бир штат доирасидан чиққан низоли муносабатларнинг қайси штат нормалари билан тартибга солиниши мумкинлигини аниқлаб беради. Ҳар бир штатнинг коллизия нормалари турлича бўлганлиги сабабли, амалиётда айрим муаммоларни вужудга келтирди. Шу сабабли ўтган асрнинг охириги йилларида АҚШда фуқаролик-ҳуқуқий нормаларини қисман унификациялаштириш (бирхиллаштириш) бўйича чоралар амалга оширилган. Шу сабабли хусусий кодификацияга учраган прецедент ҳуқуқининг (Restatement of the Law of the USA) қўйидаги фуқаролик-ҳуқуқий институтларини белгилаш мумкин: шартномалар (Restatement of the Law of Contract), вакиллик (Restatement of the Law of Agency), мол-мулкни ишончли бошқариш (Restatement of the Law of Trust), деликтлар (Restatement of the Law of the torts) ва хоказо. Шунини айтиш жоизки, келтирилган кодификациялар ҳуқуқ манбаи бўлиб ҳисобланмаса ҳам улар катта аҳамиятга

---

²⁰Тягай Е.Д. Модели права собственности в современном праве США // Вестник РУДН, серия Юридические науки. 2009.- № 4. – С. 41-42, 45

эга бўлиб, суд фаолиятида кенг доирада қўлланилмоқда. Судлар, шу жумладан АҚШ Олий суди ҳам ўз қарорларида уларга ҳавола этмоқда.

III. Хусусий кодификацияларнинг фуқаролик ҳуқуқини бирхиллаштиришга ўзининг таъсирини ўтказмаганлиги сабабли, АҚШ қонун чиқарувчи кейинги усулларга ўтишга мажбур бўлди: АҚШ Конгресс қошида барча штатларнинг вакиллари иштирокида мақсади бир-хил қонунларнинг лойиҳаларини (uniform acts) ишлаб чиқиш бўйича Миллий ваколатли шахслар конференцияси ташкил топган. Улар томонидан тайёрланган бир-хил қонун лойиҳалари кейинчалик штатларнинг қонун чиқарувчи органларига тақдим этилади, ва ушбу органлар бу қонунларни қабул қилиниши мақсадга мувофиқ эмаслиги тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин. Шу тартибда бирхиллаштирилган қонунлар, шу жумладан, бирхиллаштирилган “Ширкатлар тўғрисида (Uniform Partnership Act)”ги, “Муомаладаги ҳужжатлар тўғрисида (Uniform Negotiable Instruments Law)”ги қонунлар қабул қилинган.

1958 йилда иш муомаласининг асосий масалаларини ўзида ифода қилган Бирхиллаштирилган савдо кодекси (Uniform Commercial Code) лойиҳаси ишлаб чиқилди ҳамда ўн йил давомида бу кодекс барча (Луизиана штати, Виржин ороллари ва Колумбия федерал округи бундан мустасно) штатлар учун қонун сифатида тан олинади. Мазкур кодекснинг қабул қилиниши бир нечта монополистик гуруҳлар орасида мавжуд қарама-қаршилиқларга қарамасдан муайян даражадаги унификацияга олиб келди.

АҚШнинг Бирхиллаштирилган савдо кодекси континентал Европанинг аънанавий савдо кодексларидан етарли даражада фаркланади. У биринчи навбатта банк тузулмалари шуғулланадиган савдо битимлари (депозитлар, инкассо, аккредитивлар, қимматбаҳо қоғозлар ва б.) билан чекланиб, фақатгина савдо ҳуқуқининг алоҳида институтларини ўз ичига қамраб олади. Айнан шундан келиб чиқиб амалиётда у “банклар кодекси” деб ном олган. Унинг қабул қилиниши ва амалиётда бўлишида энг аввало АҚШнинг йирик банклари манфаатдор бўлган.

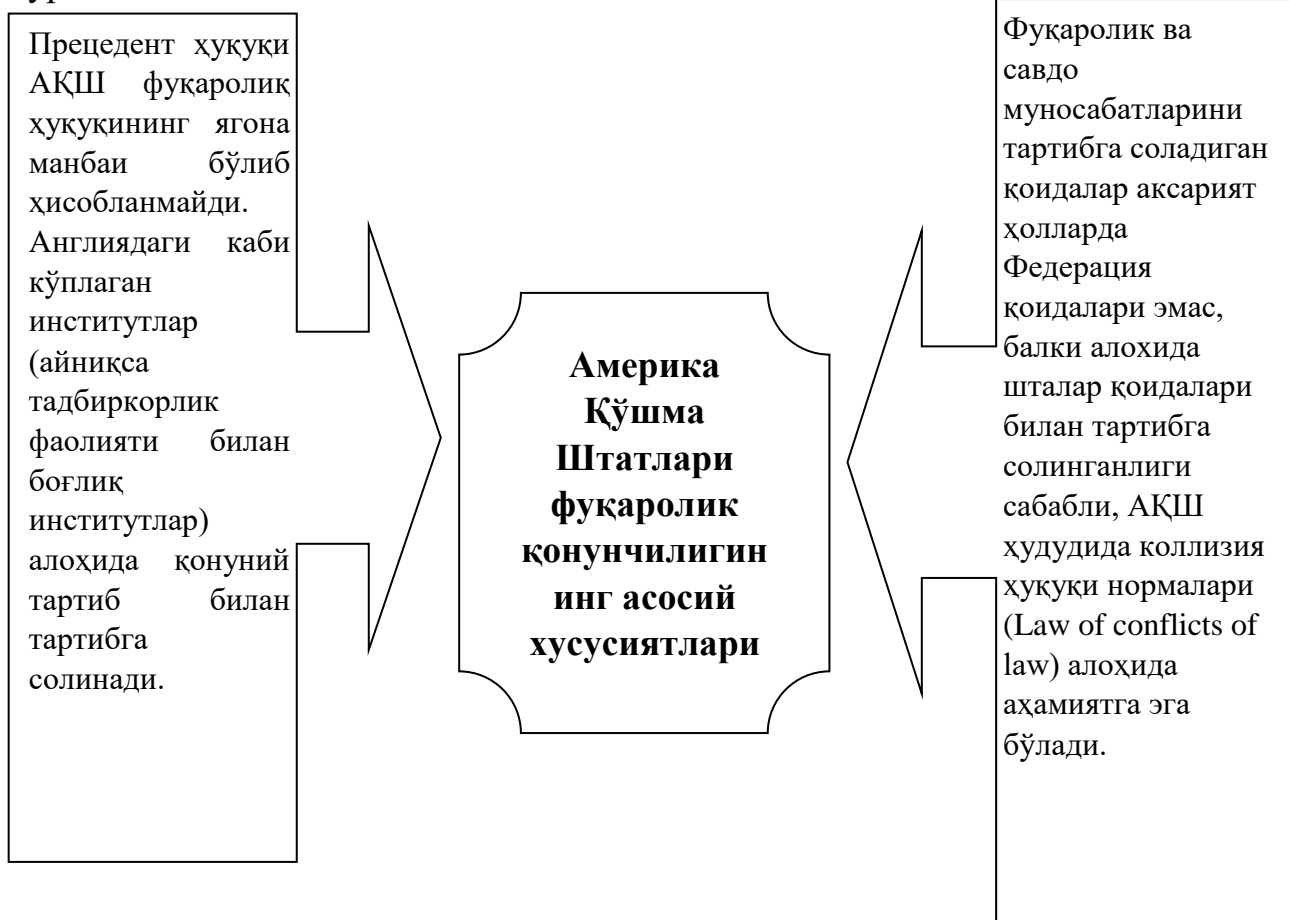
Кодекснинг махсус бўлими олди-сотди шартномасига бағишланган. Муҳим бўлган корпорациялар, ночорлик, савдо вакиллиги каби институтлар унинг назаридан четда қолган. Шу билан бирга Бирхиллаштирилган кодекс яратувчилари кодекс ичида савдо ҳуқуқи нормаларини ҳам модернизация қилишга ҳаракат қилган ва шу мақсадда чақириб олиб бўлмайдиган офертали олди-сотди шартномаси, шартноманинг ўзгаришида муқобил қаноатлантиришдан бош тортиш, денгиз орқали олди-сотди шартномаси каби институтларни мазмунига киритган.

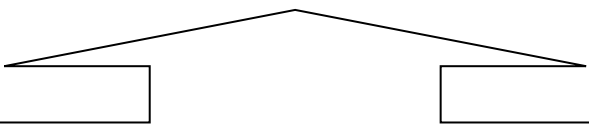
Кодекснинг қоидалари ҳар битта штатнинг ҳуқуқини мужассамлаб АҚШнинг федерал ҳуқуқининг ривожланишига таъсир кўрсатади. Табиийки,

АҚШнинг ҳуқуқ тизими ҳозирги кунгача бўлган ривожланиш жараёни натижа-сида Англия ҳуқуқидан деярли фарқланиб қолди. У Англия ҳуқуқига қараганда йирик сармоялар эҳтиёжларини қаноатлантиришга қаратилди, ва айрим соҳаларда (масалан, тадбиркорлик корпоорация-ларнинг ҳуқуқий мавқеи, трестларга қарши қонунчилик ва бош. вужудга келиши) англия ҳуқуқ тизимида бўлмаган институтларни вужудга келтирди. Шу билан бирга Англия ҳуқуқига тегишли бўлган умумий ва адолат ҳуқуқи нормалирининг айрим феодал тусга эга бўлган институтларини бутунлай инкор этди (масалан, кўчмас мулкга бўлган ашёвий ҳуқуқлар ва хоказо).

Англия ҳуқуқининг қоидаларини қўллаш ва шарҳлаш жараёнида АҚШнинг ўз прецедент ҳуқуқи шаклланиб борди. Ҳозирги кунга келиб Англиянинг прецедент қоидаси (*stare decisis*) ҳаракатда бўлса ҳам АҚШнинг Олий суди ва штат судлари уни қўлламасликка ҳуқуқли бўлиб ҳисобланади.

Янада аниқ қоидалар юқори ва қуйи судлар орасидаги муносабатлар бўйича белгиланган. Қуйи судлар юқори судларнинг қарорларини бекор қилиш ваколатига эга бўлмаса ҳам, амалиётда уларининг кўп ҳолларда бири-бирига қарши келадиган қарорларини қўллаб “чекланмаган суд хоҳишини ўрнатмоқда”.

Хусусий кодификацияларнинг фуқаролик ҳуқуқини бирхиллаштиришга ўзининг таъсирини ўтказмаганлиги сабабли, АҚШ қонун чиқарувчи кейинги усулларга ўтишга мажбур бўлди: АҚШ Конгресс қошида барча штатларнинг вакиллари иштирокида мақсади бир-хил қонунларнинг лойиҳаларини (uniform acts) ишлаб чиқиш бўйича Миллий ваколатли шахслар конференцияси ташкил топган.

АНГЛИЯ. Аввало, шуни таъкидлаш керакки ҳуқуқ тизимлари анъанавий равишда англо-америка, романо-герман (қитъа), мусулмон ҳуқуқи тизимларига бўлинган ҳолда ўрганилади. Бунда асосий жиҳатларга эга бўлган англо-америка ҳуқуқ тизими алоҳида аҳамият касб этади.

Англия ҳуқуқ тизимида манбаларнинг умумий доираси бир хил – қонунлар, суд амалиёти, одатлар бўлса ҳам, уларнинг нисбати ўзгариб туради.

Кейинги вақтларда қонунлар кўпроқ қабул қилинаётганига қарамасдан, улар ҳуқуқ тизимида қитъа ҳуқуқ тизимидагидек роль ўйнамайди. Англияда фуқаролик қонунчилигини кодификациялаштирилган ҳужжатлари – кодекслар мавжуд эмас. Қонунлар фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида институтлари – юридик шахслар, мулк ҳуқуқи, олди-сотди ва шу кабиларга нисбатан, яъни улар тўғрисида қабул қилинган, лекин улар тизимга солинмаган. Фақат у ёки бу даражада тизимга солинган ҳужжатлар мавжуд, бироқ барибир улар фуқаролик ҳуқуқининг айрим институтларига тааллуқли ҳолос.

Ҳозирги кунда ҳам Англия ҳуқуқи прецедент ҳуқуқининг ҳал қилувчи таъсири остида ривожланмоқда. Агарда қитъа ҳуқуқида юрист учун амалиёт эҳтиёжларига унчалик тўғри бўлмаса ҳам минтақавий ва қатъий тизимли нормалар яратиш ҳисобланади, инглиз тизими юристи эса амалиётнинг ҳар бир сўқмоғи бўйича боришга тайёр. Доктрина алоҳида прецедентларни умумлаштириш йўли билан казуистик равишда ривожланади.

Англия ҳуқуқида ҳам шахслар ҳақидаги қоидалар жисмоний ва юридик шахсларга бағишланган нормаларга бўлинади. Шахсларнинг ҳуқуқ субъектлигини тартибга солиш позитив ҳуқуқда унчалик аниқ эмас. Асосий эътибор ҳуқуқ субъектлигини амалиётда эҳтиёж сезилган таркибий қисмлари мазмунига қаратилади.

Ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқатини фарқлаш амалга оширилмайди. Унинг ўрнига ҳуқуқ субъектлигининг ягона тушунчаси (legal capacity) амал қилади. Тўғри, амалиётда пассив ва актив муомала лаёқати мавжуд. Бошқача айтганда, ҳуқуқий ҳаракатларни мустақил содир этиш лаёқати сифатида

талқин этилади. Ҳуқуқ субъектлиги формал жиҳатдан тенг ҳисобланиб, умумий қоидага кўра шахс туғилиши билан бошланиб, ўлими билан тугайди. Инглиз-америка ҳуқуқ тизимида шахсни бедарак йўқолган, деб топиш ва ўлган, деб эълон қилиш мустақил ҳуқуқий институтлар сифатида мавжуд эмас.

Юридик шахсларга келганда шуни таъкидлаш ўринлики, уларнинг моҳияти етарли ишланмаган. Универсал категориядаги юридик шахслар ўрнига юридик шахсларнинг икки асосий тури, ширкатлар (partships) ва компаниялар (Буюк Британияда) ёки корпорациялар (АҚШда, Буюк Британияда оммавий корпорациялар) мавжуд. Ширкатларнинг бир неча тури бўлиб, улар асосан бир-биридан ширкат мажбуриятлари, қарзлари бўйича, шерикларнинг (иштирокчиларнинг) жавобгарлик белгилари бўйича фарқланади. Тўлиқ ширкатлар юридик шахс ҳисобланмайди. Ширкатларнинг турларидан бири коммандит (limited partnerships) ширкат юридик шахс ҳисобланади.

Мулк (property, ownership). Бу инглиз ҳуқуқининг энг асосий, муҳим тушунчаларидан биридир. Шахсларнинг ашёга нисбатан муносабатларини тартибга солишга қаратилган нормалар тизими сифатида ашёвий ҳуқуқ мавжуд эмас. “Ашёвий ҳуқуқ” ўрнини “мулк” категорияси эгаллайди. Мулкдорнинг ўзининг ашёлари ва ўзганинг ашёсига нисбатан ҳуқуқлари ҳам мулк ҳуқуқи таркибига киради. Қитъа ҳуқуқ тизими бўйича кўчмас мулк ҳам ўз ашёсига нисбатан бўлган ҳуқуқ ҳисобланмайди, чунки ерни олий мулкдори бўлиб давлат ҳисобланади. Шу маънода олганда ернинг ҳар бир эгаси мулкдор эмас.

Мулк ҳуқуқини бўлиш нафақат горизонтал ҳолатда—маконда, балки вертикал ҳолатда—замонда ҳам йўл қўйилади. Масалан, бир мулкдор ер участкасини ижарага беришдан даромад олиш ҳуқуқига эга бўлса, бошқаси ундан фойдаланишдан даромад олиш ҳуқуқига эга. Қандайдир ашё бир мулкдорга умрбод берилиши мумкин, у вафот этгандан кейингина бошқа мулкдорга берилиши мумкин, ҳар иккала ҳолатда ҳам ҳозирги ва келгуси мулкдорлар ўртасида тақсимланадиган мулк ҳуқуқи тўғрисида гап боради. Демак, ушбу турлича мулк ҳуқуқининг мазмуни дастлабки мулкдор эрки ёки мулкдорлар келишуви бўйича белгиланади.

Мулк (property) жуда ҳам кенг маънода талқин этилади. Анъанавий ҳуқуқлардан ташқари унга баъзи талаб қилиш ҳуқуқларини (масалан, пенсиялар, нафақалар, алиментларга ва ш.к. бўлган ҳуқуқлар), мутлак ҳуқуқлар айниқса, улар бегоналаштирилиши мумкин бўлса (интеллектуал мулк) ҳам киритилади. Бу ўринда фикр юритиш қуйидаги мантиқий ҳолатлар билан боғлиқ: агарда ҳуқуқ бегоналаштирилиши мумкин бўлса, гарчи ўзига

хос хусусиятли бўлса ҳам, ашё ҳисобланади, демак, мулк объекти бўлиши мумкин.

1985 йилда Англияда уй-жой қонунчилигида ислохотлар ўтказилган. Асосий қонун ҳужжати бўлиб, уй-жой тўғрисидаги 1985 йилдаги қонун ҳисобланади (Housing Act 2004).

Англияда мулк ҳуқуқини тартибга солувчи қонунчилик, ерга нисбатан ва унда жойлашган қурилмаларни бир шахсдан бошқа шахсга ўтишини белгилайди ва ушбу ҳуқуқ ҳимоя қилинади (The law of Property Act 1925, Land lord and tenant Act, 1985).

Буюкбританияда ашёларни кўчар ва кўчмас мулкка ажратишнинг аниқ мезони мавжуд эмас. Замонавий инглиз ҳуқуқида миллий ҳуқуқ тизимида амал қиладиган “кўчмас мулк” тушунчасига яқинроқ бўлган тушунча “real property” атамаси билан номланади. Замонавий инглиз ҳуқуқига мувофиқ, кўчмас мулк сифатида фақат эркин эгаликда бўлган ер (freehold estate), унинг устида ва остида жойлашган барча нарсалар, фойдали қазилмалар, минерллар, иморатлар, уларнинг қисмлари, дарахтлар, олинадиган даромадлар, шунингдек ерга табиий ёки сунъий қўшилган барча нарсалар эътироф этилади. Мазкур таъриф ҳар бир аниқ олинган ҳолатда бир қатор саволларни юзага келтиради: у ёки бу предмет ернинг бир қисми (fixture) ёки ер участкасини яхшилайдиган (fittings) мустақил кўчар мол-мулкми? Мазкур саволга жавоб топиш учун даставвал қуйидагилар аниқланиши лозим: 1) предметнинг ер билан боғлиқлик даражаси; 2) предметнинг ер билан боғланиш мақсади. Дастлаб, агар предмет ернинг устида фақат ўз оғирлиги ҳисобидан ўрнашиб турган бўлса, у ер билан боғланмаган (fixture), деб ҳисобланган. Бироқ кейинчалик предметнинг ерга боғлиқлиги мақсади кўпроқ аҳамият касб эта бошлади ва бунда асосий масаласи бўлиб, объект ер участкаси ёки қурилмадан янада қулайроқ фойдаланиш учун жойлаштирилганлиги ёки фақат объектдан фойдаланиб даромад олиш учунлиги ҳисобланди. Натижада битта предмети турли ҳолатларда алоҳида кўчар мулк ёки ер участкасининг бир қисми ҳисобланиши мумкинлиги англашилади. Бундай бўлиниш кўчмас мулклар билан боғлиқ битимлар нуктаи назаридан муҳимдир. Зеро сотувчи фақат олди-сотди шартномасида алоҳида назарда тутилган ҳоллардаги ер участкасининг бир қисмига нисбатан ҳуқуқни сақлаб қолиши мумкин, бошқа ҳолларда эса кўчмас мулкнинг ер билан боғлиқлиги ва ер участкасининг ўзига нисбатан ҳам ҳуқуқ сотиб олувчига ўтади. Объектнинг яхшилаш ҳуқуқи ҳар доим сотувчида сақланиб қолади, унга нисбатан битимлар эса кўчмас мулклар билан боғлиқ асосий битимлардан алоҳида ҳолда контракт ҳуқуқи нормаларига мувофиқ амалга оширилади. Инглиз ҳуқуқи бўйича бинолар кўчмас мулк объекти ҳисобланмайди.

Англияда 1925 йилда “Мол-мулк тўғрисида” ги Қонун (Law of Property Act 1925) қабул қилинган. Мазкур қонунда мулк ҳуқуқи мутлақ тусга эгалиги назарда тутилган.

Англиялик мутахассисларнинг таъкидлашича, инглиз мулк ва эгалик қилиш ҳуқуқи рим ҳуқуқидаги айний тушунчаларга мос келмайди, инглиз ҳуқуқи мутлақ эмас, устувор ваколатларни блегилаш тизими ҳисобланади²¹.

Майнц (Германия)даги Иоганн Гутенберг номидаги университетнинг ҳуқуқ ва иқтисодиёт бўлими илмий ходими Кристин Квитман ўзининг “Мулк ва эгалик қилишнинг герман ва инглиз ҳуқуқида ҳимоя қилиниши: мулк ва эгалик қилиш ўртасидаги кескин алоқадорликнинг қиёсий-ҳуқуқий таҳлили” номли монографиясида²² таъкидланишича, герман ашёвий (мулк) ҳуқуқи илмий асослантирилган падект тизими асосида шакллантирилган бўлса, феодал анъаналар базасида тарихан шаклланиб борган англия ҳуқуқида “ашёвий ҳуқуқ” атамасини унинг том маъносида фойдаланиб бўлмайди, чунки бу атама шахснинг ўз ашёсига нисбатан хўжалик ёки бошқача “ҳукмдорлигини” у ёки бу даражада расмийлаштирмайди.

Шу билан бирга К.Квитманнинг қайд этишича, ownership атамаси (одатда бу атама таржима “мулк” маъносини англатади) инглиз ҳуқуқида шаклланган тушунчага кўра кўчар мулкларга нисбатан ҳам “қулайлик” ёки “кўпроқлик” мақоми сифатида талқин этилади, шунингдек ашёга эгалик қилиш ҳуқуқи (better right to possession)да эгалик қилувчи ўз ваколатларини бенефициар манфаатлари учун эмас, балки ўз манфаатлари учун амалга оширади²³.

Англиянинг “Компаниялар тўғрисида”ги қонуннинг 1-бўлимига мувофиқ, икки ёки ундан ортиқ шахс компанияни қонуний мақсадлар йўлида рўйхатдан ўтказиши мумкин. Компания муассислар томонидан улушни олиши эвазига қўшилган маблағлар ҳисобига шакллантирилади.

Англия ҳуқуқ тизимидаги мулк талқинини юқорида кўрсатилган хусусиятлари ишонилган мулкда (trust) яққол намоён бўлади. Ишонилган мулкнинг моҳияти шундан иборатки, траст муассиси—дастлабки мулкдор (setilor) ашёни ишонилган мулкдор (trustee) бошқарувига топширади, ишончли бошқарувчи бу мулкдан фойдаланиш натижасида олинган ашёлар ёхуд даромадларни манфаат кўрувчига (beneficiary) топшириши лозим. Манфаат кўрувчи сифатида траст муассиси ҳам учинчи шахслар (кенг маънодаги омма, оломон ҳам) бўлиши мумкин. Ишонилган мулкдор ҳам,

²¹"...the English law of ownership and possession unlike that of Roman Law, is not a system of identifying absolute entitlement, but of priority of entitlement" / Bridge M. G. Personal Property Law. 3rd ed. London, 2002. P. 28 - 29

²²Quitmann K. Eigentums - und Besitzschutz im deutschen und englischen Recht. Rechtsvergleichende Analyse des Spannungsverhältnisses zwischen Eigentum und Besitz. Berlin, 2011

²³Quitmann K. Eigentums - und Besitzschutz im deutschen und englischen Recht. Rechtsvergleichende Analyse des Spannungsverhältnisses zwischen Eigentum und Besitz. Berlin, 2011. – P. 63.

манфаат кўрувчи ҳам мулкдорлар ҳисобланади, бироқ уларнинг ҳуқуқлари ҳажман фарқ қилади, ишонилган мулкдор ўзига топширилган мол-мулкни бошқаришни (фойдаланиш) амалга оширса, манфаат кўрувчи даромад олишга ва ашёни қайтариб олишга бўлган ҳуқуқларга эга бўлади. Ҳар бир мулкдорнинг ҳуқуқлари ҳажми траст қандай шартларда таъсис этилганига қараб (у қонунда, шартномада ёхуд бир томонлама битимда белгилаб қўйилиши мумкин) ўзгариши мумкин. Масалан, ишончли бошқарувчига манфаат кўрувчига даромаддан улуш ажратиш ёки ажратмаслик ҳуқуқи берилиши мумкин. Айни вақтда шундай ишонилган мулк бўлиши ҳам мумкинки, унинг доирасида ҳар қандай вақтда бу ҳуқуқни тугатиш ва ашёни ўзига қайтариб олиши мумкин. Бинобарин, трастнинг бундай “резина” конструкцияси турлича шаклларга киритилиши ва модификациялаштирилиши мумкин. Шу сабабли ҳам уни энг кутилмаган вазиятларда–асоссиз бойиш ҳолларида, компания ва унинг директорлари, принципал ва агенти ўртасидаги, ворислик ва шу каби муносабатларда қўллайдилар. Бироқ унинг энг асосий тайинланиш, вазифаси–ўз мол-мулкни бошқаришни хоҳламайдиган ёхуд унга қодир бўлмаган шахслар мол-мулкни бошқалар томонидан самарали бошқаришни таъминлаш ҳисобланади. Худди шу маънода ва худди шу сабабларга кўра ҳам ушбу конструкция бошқа ҳуқуқий тизимлар томонидан ҳам ўзлаштирилмоқда.

Англия ҳуқуқ тизимида шартнома (contract) ҳамда деликт (tort) муҳим ва асосий тушунчалардан ҳисобланади. Ҳар қандай мажбуриятларга қўлланадиган мажбурият ҳуқуқининг умумий қисми мавжуд эмас. Умумий қисм шунда ҳам легал кўринишда эмас, балки доктринал кўринишда фақат шартнома ва деликт ҳуқуқида мавжуд.

Мажбуриятнинг мавҳумлаштирилган (формаллаштирилган) тушунчаси ҳам мавжуд эмас. Асосий эътибор деликт ва шартномага қаратилган. Мажбуриятларнинг легал классификациси (таснифи) ҳам йўқ. Мажбуриятларнинг вужудга келиш асослари бўлиб шартнома, квазишартнома (шартномасифат) мажбуриятлар –асоссиз бойиш, ўзгалар манфаатини кўзлаб топшириқсиз ҳаракат қилиш ва деликт ҳисобланади.

Англия ҳуқуқи бўйича шартнома – бу санкция билан таъминланган (судга ҳимоя сўраб мурожаат қилиш имконияти назарда тутилган) такдим этиш (қаноатлантириш) эвазига берилган ваъда ҳисобланади. Демак, шартнома муқобил талабларни қаноатлантиришни (consideration) назарда тутати: талаб қилиш ҳуқуқини олиш учун кредитор олдин қарздорга у ёки бу ҳақда ваъда берган бўлиши лозим. Бундан оферта (шартнома тузиш ҳақидаги таклиф) акцептланмагунча тарафларни бир-бири билан боғламайди деган қоида келиб чиқади (баъзи истисно ҳолатлардан ташқари). То акцептланмагунча оферта эркин равишда чақириб олинishi мумкин.

Шартнома ҳуқуқи амалиёт эҳтиёжларига жавоб тариқасида ривожланиб борган. Шартномаларни легал туркумлаш мавжуд эмас. Амалий эҳтиёжларга кўра вужудга келган шартномаларнинг алоҳида турлари алоҳида қонунлар (масалан, товарлар олди-сотдиси тўғрисидаги қонун) билан тартибга солинади, у ёки бу аниқ ва бир хил мезонлар ёрдамида уларни ажратиш мумкин эмас.

Англия қонунчилиги бўйича шартноманинг муҳим жиҳатлари:

- Томонлар ўртасидаги келишув (яъни бир тараф таклифининг иккинчи тараф томонидан қабул қилинганлигини кўрсатувчи факт)
- Келишув билан юридик жиҳатдан боғлиқ бўлган мақсад (бу ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирувчи мақсад дейилади)
- Келишув(шартнома) шартларидаги аниқлилик
  - Шартнома тузиш қобиляти- тарафлар шартнома тузишга киришишга қобилятли бўлиши керак.
  - Тарафлар муҳокамаси- тарафлар бошқа томонга нимадир қилиш ёки беришни ваъда қилувчи таклифларини кўрсатишлари лозим.
  - Белгиланган шаклга эга бўлиши- баъзи бир шартномаларни тузишда белгиланган шаклга риоя қилиш керак.
  - Келишувнинг ҳақиқийлиги- шартнома мустақил ҳамда муомалага лаёқатли шахс томонидан тузилишини англатади.
  - Қонунийлик- шартноманинг мақсади ноқонуний ёки давлатга, жамиятга қарши қаратилган бўлмаслиги лозим.

Бу талабларга жавоб берадиган шартнома ҳақиқий ҳисобланади. Агар тарафлардан бири шартнома мажбуриятларини бажармаса, иккинчи тараф уни шартнома шартларини бузганлик учун судга бериши мумкин. Шартноманинг бирор муҳим элементи мавжуд бўлмаслиги уни ҳақиқий эмаслиги, низоли ёки қонуний кучга эга эмаслигига олиб келади.²⁴

Деликт ҳуқуқи суд амалиёти томонидан ишлаб чиқилган махсус деликтлар йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Бош (генерал) деликт мавжуд эмас, фақат унинг доктринал моделларигина мавжуд. Деликт дейилганда, шахсга ёки мол-мулкка зиён етказиш тушунилади. Махсус деликтларнинг легал таснифи ҳам мавжуд эмас.

Деликтларнинг қуйидаги турлари фарқланади: шахсга ҳам, унинг мол-мулкига ҳам зиён етказишга тааллуқли бўлган бостириб кириш, тажовуз (trespass); муайян шахс ёхуд номуайян доирадаги шахсларни мол-мулкдан хотиржам фойдаланишни бузадиган ёмон зиёнкорлик (nuisance); ўзгалар

---

²⁴Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2011. -p 213-214

бизнесига зиён етказиш мақсадини кўзлайдиган бўхтон (libellastander), фитна (conspiracy); бошқаларнинг ҳақ-хуқуқларига лоқайдлик билан муносабатда бўлинганини ифодаловчи бепарволик (negligance) ва шу кабилар. Умумий қоидага кўра, ушбу деликтлар учун жавобгарлик зиён етказувчининг айби бўлган тақдирда рўй беради.

Деликт мажбурият асосан ножўя хатти-ҳаракатлардан вужудга келади. Бундан англашиладики, даъвогар жавобгарнинг атайлаб ёки эътиборсизлик билан ҳаракат қилганини ва шунинг учун уни айбдор эканлигини исботлаши керак. Деликт мажбурият жавобгарнинг қонунга зид хатт-ҳаракатларни содир этишдаги сабаб ва мотивларини ўз доирасига қамраб олмайди. Шунга қарамай, баъзи деликтлар қасднинг мавжуд бўлиш ҳолатини ўз доирасига қамраб олади. Баъзи деликтларнинг муҳим элементи қасд ҳисобланади, мисол учун қонунга зид мақсадларни кўзланган ҳолда тузилган шартномада жавобгарнинг ҳуқуқий манфаатлари янада бойитиш тўғрисидаги эмас, балки айнан даъвогарга нисбатан зарар етказилишини кўзлаган мақсади тўғрисидаги далиллар талаб қилинади.

Ўз навбатида иккита ҳолат мавжуд бўлиб, бу ҳолатларда жавобгарнинг айбли йўқлигига қарамасдан деликт мажбурият ишга тушади.

1. Оғир жавобгарлик. Даъвогар кейинг таъраф ҳисобланмиш жавобгарнинг айбини ёки унинг мақсадини исботламасдан зарар ёки етказилган зиён учун суд томонидан компенсатсия олиши мумкин. 1987 йилдаги «Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонунининг 1-бўлимига мувофиқ, мисол учун бут бўламаган товарлар натижасида етказилган зарар учун ишлаб чиқарувчи жавобгар ҳисобланади.

2. Субсидиар жавобгарлик. Айрим ҳолатларда бир шахс бошқаларнинг мажбуриятлари юзасидан жавобгар ҳисобланади. Иш берувчи ўз ишчилари олдида уларнинг иш фаолиятида давомида амалга оширилган хатти-ҳаракатлари учун жавобгардир.²⁵

Англия ҳуқуқ тизимида ворислик қатор ўзига хос белгиларга эга. Ворислик ўз моҳиятига кўра универсал ҳуқуқий ворислик ҳисобланмайди, чунки мерос қолдирувчининг барча ҳуқуқ ва мажбуриятлари учинчи шахснинг ишонилган мулкига (trust) ўтади, ишонилган мулкдорнинг асосий вазифаси мерос қолдирувчининг (бевосита ифодаланган ёки тахмин қилинган) эрки-иродасини бажариш ҳисобланади. Васият бўйича ворисликда executor ва қонун бўйича ворисликда administrator, деб аталадиган бу ижрочининг вазифаси мерос қолдирувчининг қарзларини тўлаш, қолган мол-мулкни меросхўрларга бериш, меросхўрлар манфаатини кўзлаб ҳаракат қилишдир. Меросхўрлар мол-мулкни қарзлардан тозаланган ҳолда олганлари

²⁵Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2011. -p 346-347

учун улар мерос қолдирувчининг қарзлари учун жавобгар эмаслар. Шундай қилиб мерос билан легат ўртасида фарқ йўқ ва шу сабабли ҳам легат конструкцияси мавжуд эмас.

Қонун бўйича ва васият бўйича ворислик фарқланади. Бироқ васиятноманинг фақат бир шаклига йўл қўйилади—васиятнома ёзма бўлиши, мерос қолдирувчи томонидан имзоланиши ва энг камида икки гувоҳ ҳозирлигида тасдиқланган бўлиши шарт. Агар меросхўрлар бўлмаса ёки меросдан воз кечилса, у ҳолда барча мол-мулк давлат ихтиёрига ўтади. Бунда мол-мулк низоли мулк бўлган ҳолда давлатга бирон бир чекловларсиз, эгасиз мол-мулк сифатида унинг ихтиёрига ўтади.

Ушбу ҳуқуқ тизими негизида умумий ҳуқуқ (common law) ётади, умумий ҳуқуқ Буюк Британияда қироллик судлари фаолияти натижасида вужудга келиб, бунда қироллик судлари учун мажбурий бўлган. Судлар томонидан янгидан-янги қарорлар қабул қилиш асосида олдин умумий ҳуқуқнинг ривожланиши таъминланади, унинг ривожи тўхтагач эса, канцлер суди фаолияти натижасида таркиб топган адолат ҳуқуқи (equity) ривожи таъминланди. Бундай дуализм Рим хусусий ҳуқуқи доирасидаги цивил ва претор ҳуқуқлари дуализмига ўхшайди. Кейинчалик умумий ҳуқуқ ва адолат ҳуқуқи йиғиндисидан прецедент ҳуқуқи вужудга келди ва унга парламент томонидан қабул қилинадиган статут ҳуқуқи (statute law) қўшилди. Бироқ, прецедент ҳуқуқи статут ҳуқуқига нисбатан мустақил ривожланишга эга бўлди ва ҳатто бутунлай статут ҳуқуқининг ҳам қўлланиш тартибини белгилай бошлади.

Худди шундай кўринишдаги инглиз ҳуқуқи Буюк Британия колонияларига – АҚШ, Канада, Австралия, Янги Зеландияга, бошқа мамлакатларга ҳам ўтказилди ва бу мамлакатларда модификациялаштирилди.

Фуқаролик ҳуқуқи мазмунини белгилашда прецедент ҳуқуқи шаклида намоён бўладиган суд амалиёти ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Прецедент ҳуқуқи – юқори суд инстанциялари ҳал қилув қарорлари йиғиндисининг тизимлаштирилган доктринаси бўлиб, улар худди шундай ўхшаш ишларда қўлланиши лозим бўлади. Шундай қилиб, прецедентлар ҳуқуқ манбаи бўлиб қолади. Суд ҳал қилув қарорларини ўзгартириб боради. Ҳуқуқ фойдали анъаналарини сақлаган ҳолда аста-секин ривожланади. Чунки ишни ҳал этишда қўлланиши мумкин бўлган манбалар доираси ҳаддан ташқари кенг ва катта ҳажмли бўлади. Бироқ илмий-техника тараққиёти бу борада ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Ҳозирги вақтда ЭҲМда ўқиладиган прецедентлар тўпламлари мавжуд бўлиб, бу эса улардан фойдаланишни анча енгиллаштиради.

Одатларда ҳам, айниқса, янги прецедентларни шакллантиришда етарли даражада катта эътибор берилади. Иш муомаласи одатларига келганда шуни

қайд этиш ўринлики, Англияда уларнинг аҳамияти етарли даражада катта, бунда улар хусусий характердаги тавсиявий ҳужжатлар асосини ташкил этади (шартнома ҳуқуқи, агентлар, ишониб қўйилган мулк ва шу кабиларга бағишланган), улар алоҳида штатлар учун модель вазифасини ўтайди.

ГЕРМАНИЯ. Германия Федератив Республикаси (ГФР) ҳуқуқ тизими Роман-Герман ҳуқуқ оиласига мансуб бўлиши билан бир қаторда, унинг вужудга келишида пойдевор вазифасини ўтайди. ГФР фуқаролик қонунчилигининг мазмуни ушбу мамлакат ижтимоий-иқтисодий моделидаги ўзига хосликлар билан аниқланади. Асосий иқтисодий муносабатлар (биринчи навбатда, мулкчилик муносабатлари) Конституциявий даражада мустаҳкамланган. ГФРнинг 1949 йил 23 майда қабул қилинган ва 20 май 1997 йилдаги таҳрирининг 20-моддаси 1-қисмида қайд этилишича, “Германия Федератив Республикаси социал ва демократик республика бўлиб ҳисобланади.” Конституциянинг 14-моддаси 1-қисмида белгиланишича, “Мулк ҳуқуқи ва мерос ҳуқуқи кафолатланади. Улардан фойдаланиш мазмуни ва тартиби қонун билан белгиланади” дея, 2-қисмида, “Мулк ҳуқуқи эгасининг зиммасига юкланади. Мулкдан фойдаланишда умумий манфаатлар ҳисобга олиниши лозим”лиги, модданинг 3-қисмида эса, “Мулкни шахсдан мажбурий бегоналаштириш учун фақат оммавий манфаатларни қондириш учунгина рухсат этилади” деб мустаҳкамлаб қўйилган. Германия Гражданлик тузукларининг 905-параграфи қўйидаги нормани ифодалайди: ер участкасига мулк ҳуқуқи участканинг остки ва устки қатламидаги маконга нисбатан ҳам татбиқ этилади. Бирок, мулкдор унинг учун муайян манфаатдорлик ифода

этмайдиган ер участкасидаги шундай баландлик ва чуқурликка нисбатан таъсирни таъқиқлаши мумкин эмас.

Бу шуни аниқлатадики, бу ҳолатда устуворлик ер участкаси мулкдорининг манфаатларига қаратилади ва унинг учун муайян манфаатдорликка эга бўлган ер участкасидаги ҳар қандай нарса унинг эгаллигида бўлиши лозим.

ГГТларнинг 93-95§ нормаларини таҳлил қилар экан Я.Шапп қуйидагиларни билдиради: қонун алоҳида ҳуқуқлар предмети бўла олмайдиган ашёларнинг алоҳида таркибий қисмлари тушунчасини қўллайди, яъни улар шу ашёга нисбатан ягона мулк ҳуқуқини қамраб олади. Муҳим таркибий қисм ҳуқуқий маънода ҳар доим ашёнинг элементи ҳисобланади²⁶.

ГГТнинг 93§ мувофиқ, бир-биридан ажратилиши мумкин бўлмаган ва бундай ажратиш улардан бирортасини бузилиши ёки ўзгаришига олиб келса, ашёнинг таркибий қисми алоҳида ҳуқуқларнинг предмети бўлиши мумкин эмас.

Германия Гражданлик Тузуқлари (ГГТ) да мулк ёки хусусий мулк атамасиларнинг изоҳи берилмаганлиги кўзга ташланади. Германия фуқаролик қонунчилигига кўра, мулк ҳуқуқи кенг мазмунли ашёвий ҳуқуқнинг бир тури бўлиб, фақат эгасига ўзига тегишли мол-мулкдан фойдаланиш йўналишини белгилаш, мол-мулкка нисбатан тўлиқ хўжалик ҳукмронлигини амалга ошириш имконияти беради. ГГТда мулк ҳуқуқи тушунчаси берилмаган, аксинча, мазкур тушунча мулк ҳуқуқининг мазмунини баён этиш йўли билан изоҳланган. Шунга қарамасдан, ГГТнинг 903-моддасида мулк ҳуқуқининг фуқаролик-ҳуқуқий таъриф мавжуд. Унга кўра, ашёнинг эгаси қонун ёки учинчи шахсларнинг ҳуқуқлари тўсқинлик қилмайдиган даражада ашёни ўз хоҳиши бўйича тасарруф этиши ва бошқа шахс томонидан ҳар қанжай таъсирни бартараф этиши мумкин. Мазкур таърифдан кўриниб турибдики, ГГТда мулк ҳуқуқи алоҳида ваколатларнинг оддий йиғиндиси эмас, балки ўзига хос алоҳида ҳуқуқ сифатида белгиланган.

Дастлаб, мулк ашёга нисбатан чекланмаган ҳукмронлик сифатида талқин этилган. 19 асрнинг иккинчи яримида айрим немис юристлари мулк ҳуқуқини “чекланмаганлик” (*ius infinitum*) ёки “ашёни тасарруф этишга нисбатан ҳар томонлама тўлиқ ҳукмронлик” ҳуқуқи сифатида таърифлашган. Германияда мулк ҳуқуқининг мазмуни тарихан ижтимоий қв иқтисодий шароитлардан келиб чиқиб ўзгариб турган. 20 асрнинг бошларида Германияда шиддатли техник ривожланиш кузатилган. Мазкур ривожланиш натижасида кўчар ва кўчмас мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини аниқ ажратиш зарурияти юзага келган. Мулкка нисбатан оммавий-ҳуқуқий чекловлар,

---

²⁶ Шапп Я. Система германского гражданского права: Учебник / Пер. с нем. С. В. Королева. М.: Международные отношения, 2006. С. 76.

масалан, телеграф хабарлари (1899 йил 18 декабрдаги Қонун билан киритилган) ва ҳавол йўллари (1922 йил 1 августдаги Қонун билан жорий этилган) билан боғлиқ чекловлар, асосан ер участкаси мулкдорларига тааллуқли бўлган. Қонун чиқарувчи кўчмас мулк билан боғлиқ муносабатларга катта эътибор қаратади, чунки ГТТнинг асосий вазифаларидан бири ерга нисбатан мулкчилик бўйича феодал муносабатларни тубдан ўзгартириш ҳисобланган, бошқача айтганда, ГТТ эски феодал тартибларни бекор қилиб, ўрнига янги ҳуқуқий тартиботни назарда тутган. Натижада ерга нисбатан мулкчиликни тартибга солишда давлатнинг роли ортди. Бу эса ўз навбатида Германия фуқаролик қонунчилигида анъанавий рим ҳуқуқидан келиб чиққан мулк ҳуқуқи тубдан ўзгарган. Масалан, ГТТ 226-моддасида мулк ҳуқуқини амалга оширишнинг чекланиши маҳвум тарзда шакллантирилган. Унга кўра, ҳуқуқни амалга ошириш, агар уни амалга ошириш мақсади фақат бошқа шахсга зарар етказиш бўлса, йўл қўйилмайди. Умумий норма билан бирга ГТТнинг 906-моддаси мулк ҳуқуқини чеклашга нисбатан махсус нормани ҳам назарда тутди. Унга мувофиқ, ер участкасининг мулкдори бошқа ер участкасидан чиқаётган газ, буғ, ҳид, тутун, туёқ товуши, иссиқлик, шовқин, титраш ва шунга ўхшаш бошқа ҳаракатларнинг таъсирини, агар унинг ер участкасидан фойдаланишига халақит қилмаса ёки сезиларли даражада қилмаса тақиқлаши мумкин эмас. Шунингдек, ГТТнинг 907-моддасида мулкдорга талаб қилиш ҳуқуқи шаклидаги кафолат берилган бўлиб, унга биноан, мулкдорнинг ер участкасига йўл қўйиб бўлмайдиган даражада таъсир этадиган қўшни ер участкасига иншоотларнинг қурилмаслиги ёки мавжуд бўлмаслигини талаб қилиш ҳуқуқи белгиланган. Р.Книпер Германия фуқаролик қонунчилигида мулкчиликни тавсифлар экан, унинг Э.Кантнинг хусусий мулк тўғрисидаги қарашлари асосида шакллантирилганлигини, унга кўра ҳар ким ашёга, шу жумладан, ерга нисбатан мулкдор бўлиш ҳуқуқига эгаллигини таъкидлайди²⁷. Шу жиҳатдан, айтиш лозимки, ГТТда мулк ҳуқуқи нисбатан чуқур ишлаб чиқилган ва таҳлил қилинган хусусий ҳуқуқ категориясидир. Мулк ҳуқуқ ашёвий ҳуқуқлар тизимида марказий ўринни эгаллайди ва “немислар оммавий эркинлигининг буюк хартияси” сифатида эътироф этилади.

ГФР узоқ тарихий ислохотлар натижасида тасдиқланиши лозим бўлган яқуний ижтимоий модел шаклида буганги кунда мавжуд. Бинобарин, ФРГ бир аср илгарийёқ ўзининг барқарор фуқаролик қонунига эга бўлиш билан бир қаторда қитъа ҳуқуқининг ройдевори учун ҳам салмоқли ҳисса қўшган. Германия фуқаролик ҳуқуқининг асосий манбааси бўлиб, 1896 йил 18 августда қабул қилинган ва 1900 йил 1 январда кучга кирган Германия

---

²⁷Книпер Р. Назначение гражданского права: защита субъективных прав или инструмент товарооборота? // Актуальные проблемы и тенденции развития гражданского законодательства: материалы международного научно-практической конференции. – Ташкент: 2005. – 102 с.

фуқаролик тузуклари (кодекси) хизмат қилади. Ушбу кодекс (тузук)да фуқаролик ҳуқуқи катта бўлимлар китоб шаклида жамланиб у 5 та китобдан яъни, умумий қисм, мажбурият ҳуқуқи, ашё ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, мерос ҳуқуқидан иборат. Германия фуқаролик тузуклари Франция фуқароик кодекси билан бир қаторда китъа фуқаролик ҳуқуқининг шаклланишига ўзининг катта таъсирини ўтказган. Ўз навбатида, Германия фуқаролик кодекси (тузуклари)га қабул қилинганидан бери жуда кўп ўзгартириш ва кўшимчалар киритилган. Асосий ўзгартиришлар кодекс (тузук)нинг қуйидаги институтларига киритилган:

мулк ҳуқуқи; шартномавий муносабатлар (кўчмас мулкни ижарага олиш, ижарага оид муносабатлар ва б.); зарар етказганлик ва зарарни тўлашни талаб қилиш; мерос ҳуқуқи. Германия ҳуқуқий тизимининг ўзига хос жиҳатларидан бири оила ҳуқуқи мустақил ҳуқуқ соҳаси сифатида ажралиб чиқмай фуқаролик ҳуқуқининг таркибига киради. Германия фуқаролик кодекси (тузук)ининг тизими қуйидагича:

1. Умумий қисм, 7 бўлимдан иборат:
  - ❖ Шахслар;
  - ❖ Ашёлар ва ҳайвонлар;
  - ❖ Битимлар;
  - ❖ Муддатлар;
  - ❖ Даъво муддатлари;
  - ❖ Ҳуқуқни амалга ошириш, ўзини-ўзи ҳимоя қилиш;
  - ❖ Манфаатларни муҳофаза қилиш;
2. Мажбурият ҳуқуқи, 7 бўлимдан иборат:
  - ❖ Мажбурият мазмуни;
  - ❖ Шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятлар;
  - ❖ Мажбуриятнинг бекор бўлиши;
  - ❖ Талабнинг қаноатлантирилиши;
  - ❖ Мажбуриятнинг ўтиши;
  - ❖ Кредитор ва қарздорларнинг мажмуи;
  - ❖ Алоҳида турдаги мажбуриятлар;
3. Ашёвий ҳуқуқлар, 9 бўлимдан иборат:
  - ❖ Кириш;
  - ❖ Ер участкаларига оид умумий қоидалар;
  - ❖ Мулк ҳуқуқи;
  - ❖ Ворислик ҳуқуқи;
  - ❖ Сервитут;
  - ❖ Имтиёзли харид ҳуқуқи;
  - ❖ Ашёвий ҳуқуқлар;
  - ❖ Ипотека, ер ва рента қарзлари;

- ❖ Кафолат ҳуқуқи;
- 4. Оила ҳуқуқи, 3 бўлимдан иборат:
  - ❖ Фуқаровий никоҳ;
  - ❖ Васийлик;
  - ❖ Туғилиш;
- 5. Ворислик ҳуқуқи, 9 бўлимдан иборат:
  - ❖ Ворислик ҳуқуқи тартиби;
  - ❖ Вориснинг ҳуқуқий мақоми;
  - ❖ Муҳокама;
  - ❖ Мерос шартномаси;
  - ❖ Мажбурий ҳақ;
  - ❖ Номақбул ворис;
  - ❖ Ворислик ҳуқуқидан воз кечиш;
  - ❖ Ворислик ҳуқуқини тасдиқлаш;
  - ❖ Меросни (мерос бўлган мол-мулкни) сотиб олиш;

Германия фуқаролик кодекси (тузуки) ҳам “пандект” тизим асосида, яъни қонуннинг умумий ва махсус қисмларга бўлиниши тизимига асосланган.

Германия фуқаролик кодекси (тузуки) билан бир қаторда, 1965 йил 6 сентябрда қабул қилинган “Акционерлик жамиятлари тўғрисида”ги, 1933 йилги “Вексел ва чеклар тўғрисида”ги, 1978 йил 9 декабрдаги “Шартномаларнинг асосий шартлари тўғрисида”ги, 1974 йил 14 апрелдаги “Шахсий ва мулкӣ суғурта тўғрисида”ги ва бошқа қонун ҳужжатлари ҳам фуқаролик ҳуқуқининг манбааси сифатида хизмат қилади. Айни пайтда Германия фуқаролик ҳуқуқий тизимида шахснинг жамиятдаги фуқаровий-ҳуқуқий мақоми белгилаб берувчи, унинг муомала лаёқати 21 ёшдан этиб белгиланганлиги унинг ўзиг хос хусусияти ҳам ҳисобланади. Лекин шу билан бир қаторда ГФК 476-моддасига мувофиқ, шахснинг вояга етмасдан (21 ёшга) туриб никоҳ қуриши ёки ГФК 478-моддасига биноан шахснинг эмансипация қилиниши унинг тўла муомала лаёқатига эга бўлишига имкон беради.

Германия фуқаролик ҳуқуқида шахслар доираси аниқ белгилаб қўйилган. Мулк шакллари – давлат, жамоа, хусусий мулк, уларнинг тартиби ва шу каби қоидаларнинг муайян даражада ривожланиши мустаҳкамланган. Аммо, Германия Конституциясида, унинг давлат тузилиши шакли федератив шаклда бўлганлиги учун ҳам, асосан федерация ва унинг субъектлари ўртасидаги муносабатларнинг ҳал этиш воситалари хусусида тўхтаб ўтилиб, хусусий мулк шакллари ҳақида фикр юритилмаган.

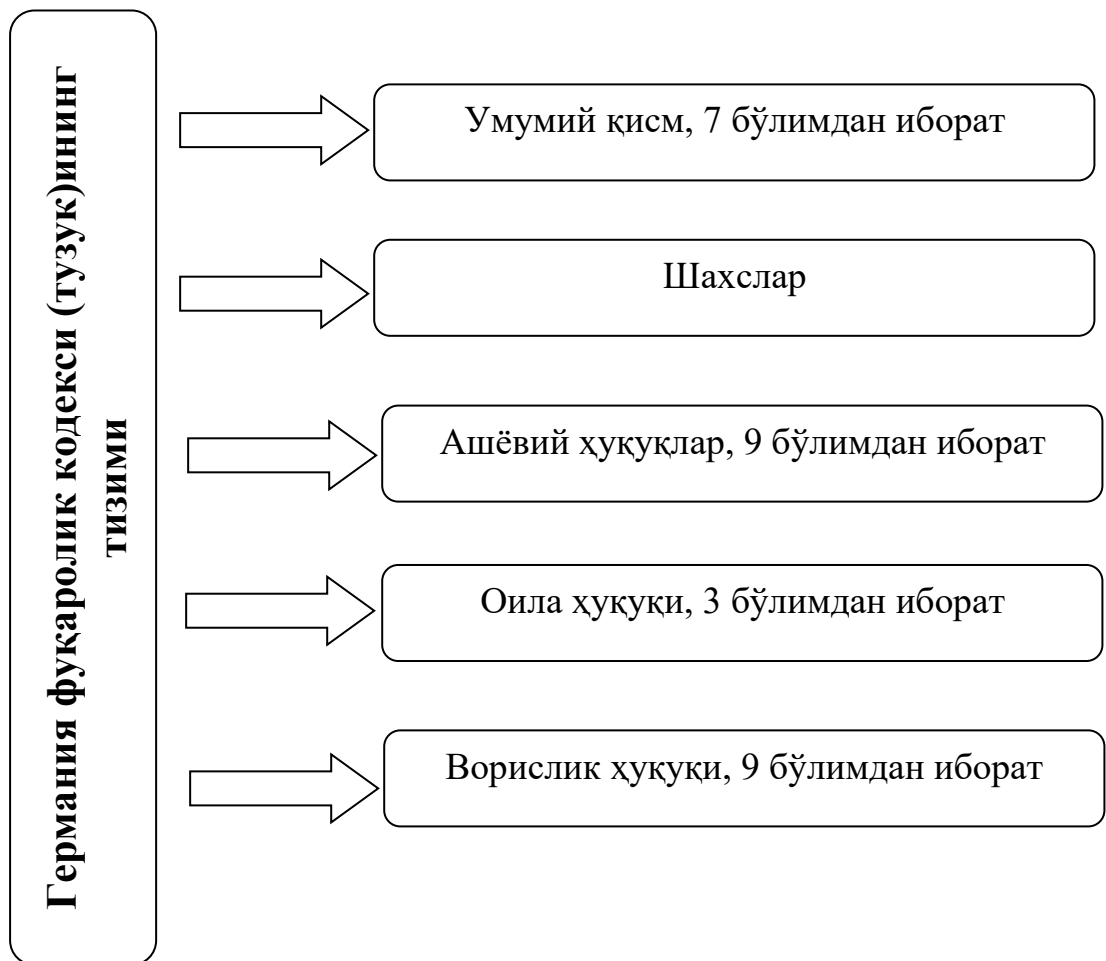
Айни пайтда фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг кўплаб ҳуқуқий талаблари ГФРда ҳал этилган. Чунончи, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни

моддий ва процессуал ҳал этиш учун кодекслар ва бошқа зарур ҳужжатлар мавжуд бўлиб бу соҳада масала ўз ечимини топган.

ГФР кўпгина халқаро ҳужжатларга ҳам аъзо бўлиб уларнинг қоидаларини ўз ҳудудида амлга киритган. Жумладан, 1931 йилги Ягона чек конунуни тўғрисидаги Женева конвенцияси, Вексел қоидаларини ягоналаштириш тўғрисидаги Женева конвенцияси каби халқаро қоидалар Германия қонунчилигида акс эттирилган.

Германиянинг асосий қонунини яъни Конституцияси суд ишларини юритишнинг, маъмурий, меҳнатга оид, молиявий ва ижтимоий каби турларини фарқлайди. Фуқаролик суд ишларини юритиш яъни процес си эса, барчасининг асосини ташкил этади. ГФР фуқро лик суд ишларини юритишнинг асосини 30 январ 1877 йилда қабул қилинган ва тегишли тартибда ўзгартиришлар киритилиб келинаётган Германия фуқаролик процессуал кодекси ташкил этади. Шунингдек, ГФП ҳуқуқининг манбааси сифатида, “Немис судлари тўғрисидаги”, “Судлар тузилиши тўғрисида”ги, “Федерал адвокатура тўғрисида”ги қонунлар ҳам муҳим рол ўйнайди. Германия фуқаролик судларининг 1-инстанцияси участка судлари, 2-инстанциясини – жойлардаги судлар, олий инстанциясини эса, жойлардаги Олий Суд ва ГФР Федерал Суди ташкил этади.

Биринчи суд инстанциясида 5 минг евродан кўп бўлмаган фуқаровий даъволар шунингдек суммасидан қатъий назар уй-жой билан боғлиқ ва ворислик ҳуқуқига оид даъволар кўрилади. 1-инстанция судларида, Оилавий ишлар бўйича, Васийлик, Ворислик бўйича бўлимлар мавжуд. ГФРда юқори, яъни иккинчи ва олий суд инстанциялари апелляция инстанцияси, шунингдек умумий қиймати 5 минг евродан ортиқ суммадаги ишларни кўради. Юқори судларда Фуқаролик ишлари бўйича катта сенат фаолият юритиб улар ишларни 3 нафар ёки 5 нафар аъзодан иборат таркибда ревизия тартибида кўрадилар.

ФРАНЦИЯ. Дунё мамлакатлари фуқаролик қонунчилигини кодификациялашда асосий ўрин эгалловчи 1804 йилда қабул қилинган Франция Фуқаролик кодекси муҳим ўрин эгаллайди ва у институциявий, деб номланади (Юстиниан кодификациясининг бир қисми бўлган рим ҳуқуқи бўйича оддий дарсликнинг институцияларидан ўзлаштирилган). Институциявий тизим фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни қуйидаги қисмларга гуруҳлаштиради: 1) шахслар (яъни ҳуқуқ субъектлари); 2) ашёлар (ҳуқуқ объектлари) ва ашёвий ҳуқуқлар; 3) даъволар ва ушбу даъволар бўйича мажбуриятлар. Ушбу тизим такомиллашуви натижасида ундан процессуал нормалар чиқарилиб, соф моддий ҳуқуқ нормалари қолдирилган, умумий қоидалар ва бошқа муҳим бўлимлар билан бойитилган.

Францияда дауалистик тизим мавжуд яъни, фуқаролик ва савдо кодекслари қабул қилинган. Шу билан бирга Интеллектуал мулк кодекси ҳам амал қилади.

Франция ҳуқуқ тизимида асосий манба қонунлар ҳисобланади ва улар ичида Фуқаролик кодекси марказий ўринни эгаллайди. Фуқаролик кодекси ва қонунларнинг нормалари умумийликдан хусусийликка, мавҳумликдан аниқликка йўналтирилади.

Шахслар тўғрисидаги нормалар икки қисмга бўлинади: 1) жисмоний шахслар тўғрисида; 2) юридик шахслар тўғрисида. Жисмоний шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати уларнинг ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлиш лаёқати, муомала лаёқати, қобилияти сифатида таърифланади. Ҳуқуқ лаёқати барча учун тенг бўлиб, унинг мазмуни позитив ҳуқуқ билан белгилаб қўйилган. Инсоннинг соғлиғи ва ёшига қараб муомала лаёқатининг бир қанча даражалари белгиланган. Муомала лаёқатининг ҳажми позитив ҳуқуқ билан белгиланади.

Юридик шахслар ҳақида батафсил ишлаб чиқилган таълимот (доктрина) мавжуд. Юридик шахс ўзига хос мавҳумлаштирилган тоифа (категория) бўлиб, юридик шахсларнинг эҳтимол тугилган, мумкин бўлган барча турларини қамраб олади. Юридик шахсларнинг моҳияти ва белгиларига (улар қонунларда белгилаб қўйилган), шунингдек уларни таснифлаш – туркумлашга алоҳида аҳамият берилади. Ушбу турлар рўйхати қатъий тизимга солинган. Юридик шахсларни вужудга келтириш, қайта ташкил этиш ва тугатишнинг барчаси учун умумий бўлган қоидалари белгилаб қўйилган. Юридик шахсларнинг вужудга келиши, ўзгариши ва бекор бўлиши норматив-мурожаат тартибида амалга оширилади ва давлат рўйхатидан ўтказилади.

Франция қонунчилиги юридик шахсларга классификация берар экан, уларни асосан хўжалик жамиятлари ва ассоциацияларга ажратади. Хўжалик жамиятлари-хусусий ҳуқуқ юридик шахслари, ассоциациялар эса-оммавий ҳуқуқ юридик шахслари ҳисобланади.

Давлат мулкига асосланган субъектлар Франция ҳуқуқий тизимида ҳам назарда тугилган. Ушбу юридик шахслар нафақат хўжалик жиҳатидан, балки молиявий жиҳатдан ҳам давлат билан тўлиқ боғлиқдир, чунки кўпинча уларнинг даромадлари ва харажатлари давлат бюджети орқали ўтади (шу боис улар солиқ тўламайдилар).

Ашёвий ҳуқуқлар моҳияти ашёнинг шахс билан боғлиқлигида ётади, шахснинг шахслар билан боғлиқлигида эмас. Ашёвий ҳуқуқларнинг алоҳида турлари мавжуд бўлиши билан бирга, барча ашёвий ҳуқуқлар учун умумий қоидалар ҳам мавжуд.

Ашёвий ҳуқуқлар шахснинг ўз ашёларига бўлган ҳуқуқларига (булар жумласига мулк ҳуқуқи ҳам киради) ва шахснинг ўзгалар ашёларига бўлган ҳуқуқларига (булар жумласига сервитутлар, эмфитевзис, гаров, қурилиш қилиш ҳуқуқи ва шу кабилар киради) бўлинади. Ўзгалар ашёларига бўлган ҳуқуқлар бегонанинг мол-мулкига бўлган таъсирнинг усуллари, ҳажмлари, қуввати ва бошқа жиҳатлари бўйича фарқланади. Ўзгалар ашёларига бўлган ҳуқуқлар мулкдорга бурчлар юклагани сабабли ашёвий ҳуқуқлар доираси қатъий белгилаб қўйилган (*numenis clausus*). Бу эса рўйхатдан ташқари ўзбошимчалик билан ашёвий ҳуқуқлар вужудга келмаслигини билдиради.

Ҳар қандай ҳолда ҳам ашёвий ҳуқуқ мазмуни позитив ҳуқуқ билан белгиланади.

Ашёвий ҳуқуқларнинг алоҳида турлари билан бирга эгаллаш шахсни ашё билан боғланганлиги фактик ҳолати (шахсни ашё устидан ҳукмронлиги) эканлигига катта эътибор қаратилади. Қитъа ҳуқуқи доирасида эгаллаш махсус эгалик қилишни таъминлаш даъволари билан ҳимоя қилинади, муайян мезонларга жавоб берадиган эгалик қилиш бузилганда, ҳуқуқбузарни айбидан қатъи назар бундай даъволарни қўллаш мумкин.

Табиийки, мулк ҳуқуқи асосий ашёвий ҳуқуқ бўлиб ҳисобланади. Ашёвий ҳуқуқ нормаларининг асосий қисми унга бағишланган. Ҳар бир мамлакатда мулк ҳуқуқининг мазмуни ўзига хос бўлишига қарамасдан, уларнинг барчаси учун умумий бўлган жиҳатлар ҳам мавжуд.

Мулк ҳуқуқини талқин этишда Рим анъаналарига ва энг аввало, “бир ашёга нисбатан иккита тўлиқ мулк ҳуқуқи бўлиши мумкин эмас” деган асосий тамойилдан келиб чиқилади. Мулк ҳуқуқи ягона ва бўлинмасдир. Бўлинган ёки иккиланган мулк бўлиши мумкин эмас. Мулк ҳуқуқини ушбу доирасига сиғмайдиган ҳаётий вазиятларнинг хусусиятлари ё ўзгалар мулкига бўлган ҳуқуқларда ёки у ёки бу объектга нисбатан у ёки бу субъектнинг мулк ҳуқуқининг ўзига хосликларини белгилаб кўйишда ифодаланиши мумкин.

Франция Гражданлик кодекси (ФГК) да ГТТга қараганда, нисбатан кенг ва аниқроқ қоидалар шакллантирилган. Хусусан, ФГКнинг “Мол-мулклар ва мулк кўринишининг турли ўзгаришлари тўғрисидаги” иккинчи китоби, “мол-мулкларнинг ажратилиши” номли 1-титулида кўчмас мулк (1-боб) ва кўчар мулклар (2-боб) тўғрисидаги қоидалар белгиланган бўлса, 3-боб “кимлардир эгалик қиладиган мол-мулкларга нисбатан” қоидаларга бағишланган. Мазкур бобнинг дастлабқт нормаси – 537-моддасига кўра, хусусий шахслар қонунда белгиланган ўзларига тегишли мол-мулкни ўзгарган кўриниши билан эркин тасарруф қилиш ҳуқуқига эгадир.

Хусусий шахсларга тегишли бўлган мол-мулк бошқача эмас, айнан махсус тартибда ва алоҳида қоиға мувофиқ бошқарилиши ва бегоналаштирилиши мумкин.

ФГКнинг 2-титутли “мулк тўғрисида” – деб номланади. ФГКнинг 544-моддасига кўра, мулк ашёдан янада мутлақ тарзда фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқи бўлиб, бундай фойдаланиш қонун ёки регламент билан тақиқланган бўлмаслиги лозим.

Мазкур норманинг мазмунидан шу нарса англашиладики, мулкдорнинг ўз ашёсига нисбатан қонун билан тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириш ва уни тасарруф этиш имконияти мулк ҳуқуқидир. Мулк ҳуқуқининг ядроси сифатида “ашёдан мутлақ тарзда фойдаланиш ва уни

тасарруф этиш ҳукуқи” олинishi ўз ашёсига нисбатан мулкдорнинг ваколатлари чексизлигини ангалатади, бироқ мазкур мутлақликдан истисно қонун ёки регламент сифатида белгиланишини назарда тутлади.

ФГКнинг 545-моддасида “ҳеч ким ўз мулкидан мажбурий тарзда воз кечишига агар бу ижтимоий фойда ёки адолатли ва олдидан қоплаш учун амалга оширилмаса йўл қўйилмайди” – деб белгиланган. Мулкдорнинг ўз мулкига бўлган ҳукуқини мажбурий бекор қилиш ёки ашёни унинг эгалигидан мажбурий олиб қўйиш тақиқланиши, “мулк ҳукуқининг дахлсизлиги” тамойилидан келиб чиқади ва унга нисбатан истиснолар мавжуд бўлиши табиий ҳол албатта.

Шартномалар, энг аввало, ижтимоий-иқтисодий мазмуни бўйича турларга бўлинади – мол-мулкни мулк сифатида топшириш, фойдаланишга топширилган шартномалар, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш тўғрисидаги шартномалар ва ҳ.к. Шартнома ҳукуқида шартномаларнинг барча турлари учун қўлланиладиган умумий қоидалар ҳам мавжуд.

Деликтлар бош ва махсус деликтларга бўлинади. Бош деликт стандарт қоидаларга киритилган ҳар қандай зиённи қоплаш учун асос бўладиган умумий қоидалардан иборат. Махсус деликтлар зиённинг алоҳида характери (мулкий зиён, маънавий зиён, шахсга етказилган зиён, соғлиққа етказилган зиён), зарар етказиш манбаи (оширилган хавф манбаи), айби (айбли ёхуд айбсиз жавобгарлик), зарар етказувчининг шахси (масалан, ёлланма ходим, давлат хизматчиси) ва бошқа ҳолатлар бўйича ўз хусусиятига эга.

Қарздор томонидан мажбуриятни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарликдан озод бўлишига асос бўлувчи ҳолатларга назария ва амалиётда “форс-мажор” дейилади. Француз ҳукуқида бу ибора “енгиб бўлмайдиган куч” ва “тасодиф” тушунчасини ўз ичига қамраб олади.

Францияда даъво муддати Фуқаролик Кодекси нормалари билан белгиланади (2219-2281-моддалар). Франция фуқаролик ҳукуқида шартномада қисқартирилган даъво муддатларини белгилашга йўл қўйилади.

Ҳосил олишда шу назарда тутиладики, ҳосил берувчи ашё, унинг “ҳосили” ишлаб чиқилган ашёлар, табиий маҳсулотлар, масалан, ҳайвон боласи, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳосили ва бошқалар ёхуд ундан фойдаланиш натижасида олинadиган ашёлар юридик даромад, хусусан ижара ҳақи ва шу кабилар (Франция Фуқаролик Кодексининг 547-550-моддалари).

Умумий қоидага кўра, Рим ҳукуқи асосида қабул қилинган (*superficiis solo cedit*) ва барча ўрганилаётган ҳукуқий тизим давлатларида амалда бўлган, мулкдор участкасида бажарилган қурилиш, кўкаламзорлаштириш ва бошқа ишлар ва улар билан боғлиқ бўлган натижалар ер билан “бирлашган”

ҳолда ҳисобланиб, акси исботлангунга қадар ер мулкдорига тегишлидир (Франция Фуқаролик Кодексининг 553-555-моддалари).

Франция Фуқаролик кодексига мажбурият суммаси муайян миқдордан кўп бўлганида шартноманинг ёзма шаклда бўлиши шарт эканлигини *ad probationem* шарт асосида белгилаётган экан, ушбу ҳолда савдо битимларига нисбатан татбиқ этилмаслиги назарда тутилади.

Ҳозирги пайтда "комиссионер" тушунчасининг энг умумий таърифи Франция Савдо кодексига берилган. "Комиссионер" атамаси (франц. *commissionnaire*) ўзининг ёки жамиятнинг номидан комитент фойдасига (франц. *commettant*) ҳаракат қилувчи шахсни англатади. Баъзи давлатларнинг қонунларида "комиссионер" тушунчаси унинг фаолият соҳасини ҳам қайд этиш орқали кенгайтирилади.

Францияда 1673 йилда "Савдо ҳақидаги ордонанс (*Ordonance de commerce*), қабул қилиниши билан одат нормаларига қонун кучини бериш бошланган. XIX аср бошларида миллий савдо ҳуқуқини кодификациялашда янги давр бошланди. Францияда буюк француз инқилобидан кейин сиёсий тузум ўзгариб, янги савдо қонунчилиги вужудга келтирила бошланди. Шу туфайли 1807 йилда француз Савдо кодекси қабул қилинди (*Code de Commerce*).

Франция қонунчилигида савдо агенти деганда, шундай ишончли шахс (франц. *mandataire*) тушуниладики, у доимий ва мустақил касбий фаолияти ва ишга ёлланган шартномаси билан боғлиқ бўлмаган ҳолда ишлаб чиқарувчи ёки сотувчи номидан ва ҳисобидан савдо-сотик, ижара ёки хизмат кўрсатиш соҳаларидаги шартномаларни муҳокама қилиш ва тузиш билан шуғулланади.

Вакилликнинг мазкур шакли турли давлатлар қонунчилигида ҳар хил номлар билан аталади. Францияда уни ифодалаш учун *cessionnaire de vente exclusive*, *cessionnaire*, *agent general*, *agent exclusif*, Италияда – *vend fore con esclusiva*, *rivenditore autorizzata*, *representante esclusivo*, *cessionario* каби атамалар ишлатилади.

"Франчайзинг" термини французчадан келиб чиққан. "Франшиза" (фр. *franchise*) – имтиёз, афзаллик. Бироқ термин инглизча бўлмаса ҳам, франчайзинг муносабатларининг ўзи Европа минтақасида эмас, балки АҚШда юзага келган. АҚШ ҳуқуқида "франшиза" термини турли хил муносабатларни тавсифлаш учун қўлланилади. Масалан, "спорт франшизаси" муайян ҳудудда спорт командаси тузишга рухсат берган лиганинг ҳомийлигида бундай командани тузиш учун берилган рухсатдир.

Мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддатга кўра мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асоси бўлиб қонунда белгиланган шартларга жавоб берадиган тарзда мулкка эгалик қилиш факти ҳисобланади (Франция Фуқаролик Кодексининг 2229, 2262-2265-моддалари. Шунини

эътироф этиш керакки, хорижий давлатларда кўчар ва кўчмас мулкларга мулкдор бўлишлик эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат шартлари ва мулкни эгаллаб туриш муддати бир хилда ҳал этилмаган. Масалан, француз қонунчилигига асосан, ФФК 2162-2265-моддалари фақат кўчмас мулкларга эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат 30 йил белгиланган.

Францияда виндикация ва негатор даъво ҳақидаги қоидалар Кодексда назарда тутилмасада, балки инсофли ва инсофсиз эгаллаш ҳақидаги Фуқаролик ва Фуқаролик процессуал кодекслари нормаларини шарҳлаш асосида даъво ва бошқа муддатлар қўллаш бўйича доктрина ва суд амалиётида амал қилади.

Францияда Интеллектуал мулк кодекси мавжуд бўлиб, унда муаллифлик ҳуқуқи, субъектлари, турдош ҳуқуқлар, уларни ҳимоя қилиш билан боғлиқ қоидаларни белгилайди.

2006 йилда Ўзбекистон Республикасининг “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонун қабул қилиниши муносабати билан Фуқаролик кодексининг айрим моддалари ўз кучини йўқотган.

Мутлақ ҳуқуқлар (интеллектуал мулк) инсон тафаккури, ижодий фаолият натижалари қатор халқаро конвенциялар – муаллифлик ҳуқуқига бағишланган Берн ва Женева, патент тартибга солувчи Париж ва бошқа халқаро конвенциялар асосида яратилган, ривожланган қонунчиликда мустақкамлаб қўйилган. Шу сабабли ҳам, бу масалада ҳуқуқ тизими билан боғлиқ ўзига хос хослик мавжуд эмас. Конвенциялар асосида бир хилдаги моделлар (қолиплар, андозалар) асосида таркиб топди.

Ҳуқуқ тизимида одатда, муаллифлик ёки патент ҳуқуқлари тушунчаларидан фойдаланилади, баъзан улар “мутлақ ҳуқуқлар” номи билан умумлаштирилади. Инглиз-америка ҳуқуқида эса адабий (бадий) ва санъат мулки деган иборалар қўлланади, интеллектуал мулк тушунчаси уларни бирлаштирувчи ибора ҳисобланади. Бундай талқин мулк тушунчаси доирасини кенгайтиришга мойил бўлган мавжуд доктринага мос келади. Шунини ҳам эътироф этиш ўринлики, бундай ибораларни қўллаш халқаро конвенцияларда ҳам, қитъа ҳуқуқ тизимининг баъзи мамлакатларида (хусусан, Францияда) ҳам мавжуд.

Франция қонунчилигида ворислик ҳуқуқи ўзига хос хусусиятларга эга.

Васият бўйича ва қонун бўйича ворислик фарқланади. Васият бўйича ворисликда мерос васиятда кўрсатилган шахсларга ўтади. Васиятнома турли шаклларда тузилиши мумкин– мерос қолдирувчинини ўз қўли билан ёзилган ёзма васиятнома, давлат мансабдор шахси (нотариус) ҳузурида (иштирокида) тантанали равишда эълон қилган васиятнома, гувоҳлар ҳузурида сақлаш учун қонун бўйича ворисликда меросхўрларнинг муайян навбати белгиланади

(разрядлар, поротеллар), демак, мерос қолдирувчига яқинроқ бўлган ворислар навбати мавжуд бўлганда, қолган меросхўрлар меросга чақирилмайди.

Францияда қонун (ФКнинг 968-моддаси) ҳам биргаликдаги ҳам ўзаролик васиятномаларни тўғридан-тўғри ман этади.

Қонунчилик васиятноманинг қуйидаги асосий шакллари назарда тутади.

Оммавий ҳужжат шаклидаги васиятнома – бу ерда қонунда белгиланган тартибда расмий мансабдор шахс (одатда нотариус) иштирокида васиятнома тузилади (Францияда васиятнома икки нотариус ёки икки гувоҳ иштирокида тузилади). Бу шаклнинг асосий устуворлиги шундаки, васиятноманинг ҳақиқийлиги қафолатланади ва васиятноманинг мазмуни васият қилувчининг иродасига тўлиқ риоя қилинган ҳолда тузилади. Васиятноманинг сақланиши, қонунчиликда кўзда тутилганидек, нотариус ёки бошқа мансабдор шахсга расмий топшириш билан таъминланади.

Махфий васиятнома васият қилувчи томонидан тузилиб имзоланади ва елимланган хатжилдда одатда гувоҳлар иштирокида нотариусга топширилади. Бу шакл васиятнома махфийлигини сақлайди ва бу ҳақда Франция ва Германия қонунчиликларида тўғридан-тўғри айтилган (ФКнинг 969 ва 1007-моддалари) (ГФТ 2232-параграфи).

Ўзбекистон Республикасида бу шаклга ФКнинг 1125-моддасин 4 ва 5-қисмлари бағишланган.

Агар вафот этган шахс ўзининг мол-мулкига ёки мол-мулкка нисбатан ҳуқуқлар бўйича васиятнома тузмаган бўлса қонун бўйича ворислик амал қилади. Бу ерда меросни олиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларнинг доирасини белгилаган ҳолда, қонун васият қолдирувчининг ҳозир бўлмаган иродасини қоплашга ҳаракат қилади.

Қонун бўйича меросхўрлар доирасига биринчи навбатда мерос қолдирувчининг энг яқин қариндошлари киритилади. Шу борада, таъкидлаб ўтиш жоизки, қонун бўйича меросхўрлар доираси ва уларнинг навбати турли хил мамлакатларда бир-бирига ўхшамайди.

Франция ҳуқуқи тизимида одат ҳуқуқи манбалар сифатида жуда кам аҳамиятга эга. Ҳуқуқий тартибга солишда асосий таянч маркази қонун ҳисобланади. Моҳиятан олганда, одатлар амалдаги позитив ҳуқуқни тўлдирувчи иш муомаласи одатлари кўринишида намоён бўлади.

Маълумки, қитъа ҳуқуқ тизимида прецедент ҳуқуқи мавжуд эмас. Тўғри, баъзи мамлакатларда суд амалиёти ҳуқуқ манбаи сифатида эътироф этилса ҳам, бу фақат тор доирада, қонун билан тартибга солинмаган ёхуд тўлиқ тартибга солинмаган муносабатларга нисбатангина қўлланади.

Айни вақтда ҳуқуқдаги камчиликларни қонунчилик ёрдамида бартараф этишнинг аниқ йўллари мавжуд, бу эса камчиликларни амалиёт орқали бартараф этишга зарурат қолдирмайди.

Эгаси бўлмаган ашё мулкдори бўлмайди (*res nullius*) ёхуд ихтиёрий равишда ҳуқуқидан воз кечиб мулкдор мулкни эгасиз қолдиради (*res derelictae*). Франция суд амалиётига асосан хусусий шахслар фақат кўчар ашёларни олувчи субъект бўлиб ҳисобланиши мумкин. Давлат нафақат кўчар, балки кўчмас ашёлар, хусусан, ерга нисбатан мулкка эгалик ҳуқуқини олиши мумкин.

Франция ФКнинг 3-моддасида “*caracite*” термини қўлланилади ва бунда муомала лаёқати ва ҳуқуқий лаёқат тушунилади. ФФКнинг 488-моддасида вояга етган фуқаро фуқаролик ҳаётининг барча хатти-ҳаракатларига лаёқатли бўлиши тўғрисидаги норма акс эттирилган. Суд амалиётида ва юридик адабиётларда муомала лаёқати (*caracite d.exercice*) ва ҳуқуқий лаёқат (*caracite de jouissance*) бир-биридан ажратилади.

Қонунларда тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олишга доир мажбурий талаблар белгиланади. Одатда улар суд ёки маъмурий органлар амалга оширадиган савдо реестрларида қайд этилади. Масалан, Францияда бундай реестрларни савдо судлари юритади.

Қитъа ҳуқуқ тизимида кирувчи хорижий мамлакатлар ҳуқуқи ва амалиётини ўрганиш ва уни миллий қонунчиликка асосланиб таҳлил қилиш муҳим вазифа саналади. Зеро, фуқаролик ҳуқуқига доир асосий қоидалар ва кўплаб институтлар айнан қитъа ҳуқуқи тизимида кирувчи мамлакатларда пайдо бўлган ва бир неча йиллардан мазкур мамлакатлар ҳуқуқида амал қилади.

Ўзбекистонда Фуқаролик Кодексини ишлаб чиқишда, энг аввало, фуқаролик қонунчилиги нинг таркиби тўғрисида баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. Бунда, асосан, Европа мамлакатларининг баъзи олимлари Ўзбекистонда ФКдан Савдо кодексини алоҳида ажратиб чиқаришни таклиф этдилар. Хусусий ҳуқуқ тизимини иккига ажратадиган дуалистик тизимда фуқаролик ҳуқуқи ва савдо ҳуқуқи алоҳида-алоҳида ҳуқуқ сифатида мавжуд бўлади ва бу қатор ривожланган мамлакатларда амал қилади (масалан, Франция Савдо кодекси (1807й.), Германия Савдо тузуклари (1896й.), АҚШ Намунавий Савдо кодекси (1958й.)). Бироқ бу нуқтаи назар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини кодификациялаштириш жараёнида сезиларли таъсир кўрсата олмади ва рад этилди. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор эди. Биринчидан, мамлакатимиз да маъмурий буйруқбозлик тизими оқибатларини бартараф этиш, бозор муносабатлари тизимида ўтиш босқичида бирданига фуқаролик қонунчилигини иккига бўлиш, уни қўллаш амалиётда жиддий қийинчиликлар, англашилмовчилик-

ларни келтириб чиқариши, цивилист олимлар гуруҳида ихтисослашув, бўлинишга олиб келиши ва бу эса фуқаролик ҳуқуқи фани ривожига салбий таъсир кўрсатиши мумкин эди. Иккинчидан эса, ҳозир бутун дунёда фуқаролик ва савдо ҳуқуқи нормаларининг яқинлашуви, унификациялаш жараёни кетаётган бир вақтда мамлакатимизда фуқаролик ҳуқуқини иккига ажратиш дунё мамлакатларидаги фуқаролик қонунлари умумий ривожланиш йўналишига мос келмасди.

Қитъа ҳуқуқ тизимида ҳам ягоналик, бир хиллик мавжуд эмас. Унда икки асосий йўналиш Германия ва Франция фуқаролик қонунчилиги фарқланади. Европа давлатлари ўз фуқаролик қонунчилигини шакллантирганда ушбу давлатлар қонунчилигидан ўрнатилганлар. Фуқаролик ҳуқуқининг роман гуруҳи асосида 1804 йилда қабул қилинган Франция фуқаролик кодекси (у Наполеон фуқаролик кодекси деган ном

билан ҳам машхур), герман гуруҳи асосида эса 1896 йилда қабул қилинган Германия фуқаролик тузуклари ётади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси VI та бўлимдан ташкил топган (Умумий қоидалар, Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар, Мажбурият ҳуқуқи, Интеллектуал мулк ҳуқуқи, Ворислик ҳуқуқи, Халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини фуқаролик ҳуқуқий нормаларига нисбатан татбиқ қилиш) бўлиб, фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари сифатида иштирокчиларнинг тенглигини эътироф этиш, мулкнинг дахлсизлиги, шартноманинг эринлиги, хусусий ишларга бирон-бир кишининг ўз бошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги, фуқаролик ҳуқуқларининг тўсқинликларсиз амалга оширилиши, бузилган ҳуқуқлар тикланиши, уларнинг суд орқали ҳимоя этилишини таъминлаш, белгиланган ва амалда фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш мақсадида қабул қилинаётган барча қонун ҳужжатлари мазкур нкгизларга бўйсундирилган.

Шунингдек, “Мулкчилик тўғрисида”ги, “Ижара тўғрисида”ги, “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусилаштириш тўғриси да”ги, “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдор ҳуқуқларнинг кафолатлари тўғрисида”ги, “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги, “Муаллифлик ҳуқуқи ва бошқа турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонун ҳужжатлари ҳам фуқаролик ҳуқуқига оид муносабатларни тартибга солади.

Назорат саволлари:

1. Қитъа ҳуқуқ тизими ва англосаксон ҳуқуқ оиласи фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хослигидаги асосий жиҳатларни изоҳланг?
2. АҚШ фуқаролик ҳуқуқининг умумий тавсифини келтиринг?
3. Англияда мулк ҳуқуқининг ўзига хослиги нимада?
4. Франция интеллектуал мулк қонунчилигини тавсифланг?
5. Германия фуқаролик ҳуқуқида ашёвий ҳуқуқлар институти қандай ифодаланган?

5-мавзу: Тадбиркорлик фаолияти субъектлари ва улар фаолиятини ташкил этиш: миллий ва хориж тажрибаси

Режа:

- 5.1. Мамлакат иқтисодиётида тадбиркорлик фаолиятининг ўрни.
- 5.2. Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш.
- 5.3. Тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқи субъектларини тугатиш ва унинг усуллари.
- 5.4. Тадбиркорлик субъектларини тугатиш тартиби.

5.1. Мамлакат иқтисодиётида тадбиркорлик фаолиятининг ўрни

Мамлакатимизда бозор муносабатларининг жорий этилиши, унинг қонуниятларининг жамият ҳаётига кенг қўлланилиши республикамиз иқтисодиётининг ривожланишига замин яратди. Бунда иқтисодиётни ҳаракатлантирувчи куч сифатида тадбиркорлик (бизнес) фаолиятини амалга оширувчи тадбиркорлик субъектлари муҳим ўринга эга. Улар фаолиятини ташкил этиш ва ҳуқуқий тартибга солишда юртимизда бир қатор кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси бизнес фаолиятини олиб боришнинг қафолати сифатида муҳим аҳамиятга эга. Жумладан, Конституциянинг 53-моддасида “Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини барча мулк шаклларида тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баробар муҳофаза этилишини қафолатлайди” деб мустаҳкамлаб қўйилди.

Бозор муносабатларининг ривожланишида тадбиркорлик субъектларининг, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг роли ва ўрни тобора мустаҳкамланиб бораётганининг ўзи иқтисодиётимизнинг таркибида бўлаётган ижобий ўзгаришлардан далолат беради. Жумладан:

Соҳибқирон Амир Темур тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаб ва тадбиркорларни улуғлаб, уларнинг нафақат ўзи балки жамият учун ҳам катта нафи тегишини, ин-сондоимо фаол бўлишини таъкидлаб, ўз тузукларида “Ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиб, азми қатъий, тадбиркор ва ҳушёр бир киши, минг-минглаб, тадбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир”, деб кўрсатади.²⁸

5.2. Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш

Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асосда белгиланган тартибда амалга оширилади.

Тадбиркорлик фаолиятининг субъекти бўлиш учун улар белгиланган тартибда рўйхатдан ўтган бўлишлари керак. ФКнинг 24-моддасига мувофиқ жисмоний шахс, яъни “Фуқаро яқка тадбиркор сифатида давлат рўйхатидан ўтгазилган пайтдан бошлаб тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ҳақлидир”. Юридик шахс ҳам тадбиркорлик фаолияти субъекти бўлиши учун тегишли тартибда давлат рўйхатдан ўтган, бундай фаолиятнинг муайян тури

²⁸ Темур тузуклари. //Форсчадан А.Соғуний ва Х.Кароматов тарж.; Б.Ахмедов таҳрири остида. – Т.: Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. 15 бет.)

билан шуғулланиш учун рухсатнома (лицензия) олган бўлиши керак. Шунинг билан бирга тадбиркорлик фаолияти субъекти ҳисобланган корхона ёки фирма юридик шахс деб тан олинishi учун ФКнинг 44-моддасида назарда тутилган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилган бўлиши керак.

Англияда тадбиркорлик субъектлари фаолияти тижорат ва саноатни ўз ичига қамраб олувчи уч асосий турга бўлинади.

1. Якка тартибдаги тадбиркор.
2. Шерикчилик
3. Компания²⁹

Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказилган вақтдан бошлаб юридик шахс мақоми белгиланиб, бу юридик факт ҳуқуқий муносабатни белгиловчи аҳамиятга эгадир. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш керакки, тадбиркорлик субъектларини юридик шахс сифатида давлат рўйхатидан ўтказиш учун қуйидаги ҳужжатлар талаб этилади. Аввало, шахс ариза тақдим этиб, унда ташкил этилаётган тадбиркорлик субъекти тўғрисидаги асосий маълумотларни, чунончи, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи субъектнинг номи, юридик манзили, раҳбарнинг исми, шарифи, низом (устав) жамғармасининг миқдори, муассислар, уларнинг низом (устав) жамғармасидаги улуши, давлат рўйхатидан ўтказишни сўраб мурожаат этган шахснинг исми, шарифи ўз ифодасини топган бўлиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 20 августда қабул қилинган 357-сон қарорига асосан “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш, ҳисобга қўйиш ва рухсат берувчи ҳужжатларни расмийлаштириш тартиби тўғрисида Низом” билан тартибга солинади.

Тадбиркорлик фаолияти субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш тегишли давлат органи томонидан **“бир дарча” принципи** бўйича ва қоида тариқасида, хабардор қилиш асосида, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади. [*“Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги янги таҳрирдаги Қонуннинг 13-моддаси*]

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Интерактив давлат хизматлари кўрсатишни ҳисобга олган ҳолда Интернет тармоғида Ўзбекистон Республикасининг Ҳукумат портали фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2012 йил 30 декабрдаги 378-сон қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Ягона интерактив давлат хизматлари портали тўғрисидаги Низом тасдиқланган бўлиб, интернет тармоғида <https://my.gov.uz> манзилида Ягона портал давлат органлари томонидан кўрсатиладиган, шу жумладан пулли асосда кўрсатиладиган

---

²⁹ Keenan and Riches, Business Law, Eleventh edition, 2013, .p.75

интерактив давлат хизматларидан эркин фойдаланишнинг ягона нуқтаси жорий этилди.

Бугунги кунга келиб, ушбу Ягона портал орқали интерактив давлат хизматлари кўрсатиш қаторига юридик шахс, жисмоний шахслар учун тадбиркорлик субъектлари ташкил этиш учун онлайн тарзда ариза юбориш орқали рўйхатдан ўтиш тартиби ва хизматлари кенг йўлга қўйилган.

5.3. Тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқи субъектларини тугатиш ва унинг усуллари

Республикамизда бозор иқтисодиёти муносабатларининг шаклланиши даврида турли мулк шаклларининг мавжудлиги хўжалик юритишнинг ҳамхар хил кўринишларини вужудга келтириб, тадбиркорлик субъектлари фаолиятига алоҳида эътибор беришни тақозо этмоқда. Маълумки, тадбиркорлик субъектларининг самарасиз фаолият юритиши давлат ва жамият манфаатларига сезиларли зарар келтиради. Ҳар қандай давлат ва жамият ўз ҳудудида фаолият кўрсатаётган хўжалик субъектларининг яхши ишлаши тарафдоридир.

Тўғри, бундай ҳолат албатта ачинарли, лекин ундан кутилиб бўлмайди. Бир сўз билан айтганда, юридик шахсни тугатиш масаласи ҳақиқатдан долзарб мавзу бўлиб бормоқда Ушбу вазиятга мамлакатимизда тўғри баҳо берилиб, қонунда белгиланган тартиб асосида ҳал қилиш учун махсус қонун меъёрлари ва чора тадбирлар ишлаб чиқилган. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг нормалари юридик шахсларни тугатишнинг фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солинишини тўлиқ мужассамлаштирган асосий ҳуқуқий ҳужжат бўлса, шу сингари мустақилликка эришганимиздан буён қабул қилинган қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятини тартибга солувчи қонунларда эса юридик шахсни тугатишда мазкур соҳанинг ўзига хос хусусиятлари инобатга олиниб ҳуқуқ нормалари белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик қонунчилигида юридик шахсларни икки хил усулда тугатилишини кўришимиз мумкин.

Биринчиси ихтиёрий усул бўлиб, у қуйидаги асосларга кўра амалга оширилади:

- муассислар (иштирокчилари) ёки таъсис ҳужжатлари билан тугатишга ваколат берилган юридик шахс органининг қарорига мувофиқ;
- юридик шахснинг фаолият юритиш муддатининг тугаши билан;
- уни ташкил этишдан кўзланган мақсадга эришилганлиги муносабати билан;

- юридик шахсни ташкил этиш чоғида қонун ҳужжатлари бузилишига йўл қўйилганлиги сабабли, агар бу бузилишларни бартараф этиб бўлмаса, суд юридик шахсни рўйхатдан ўтказишни ҳақиқий эмас деб топганда;

- муассислар (иштирокчилар) ёки юридик шахс органи томонидан ташкилотни тугатиш учун етарли бўлган бошқа сабабларни тан олиши билан.

Иккинчиси-мажбурий усулда суд қарори бўйича қуйидагиларга кўра тугатиш амалга оширилади:

- фаолиятни тегишли рухсатномасиз (лицензиясиз) амалга ошириш;
- қонун томонидан таъқиқлаб қўйилган фаолиятни амалга оширган ёки қонун ёки ҳуқуқий актларни бир неча марта ва қўпол равишда бузиш ҳолатларида;

- Фуқаролик кодексида назарда тутилган бошқа ҳолларда суднинг қарорига мувофиқ.

Бозор муносабатлари мамлакат иқтисодиётига қанчалик чуқурроқ кириб келиши ўз фаолиятини самарасиз олиб бораётган юридик шахсларга жиддий таъсир кўрсатмоқда. Шу сабабли 6 ой мобайнида (савдо воситачилик корхонаси эса - уч ой мобайнида) банк ҳисобварақлари бўйича пул операцияларини ўтказиш билан боғлиқ молия-хўжалик фаолиятини амалга оширилмаган, (деҳқон ва фермер хўжаликлари бундан мустасно) ва (ёки) давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан бир йил ичида устав фонди таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорда шакллантирилмаган тақдирда ҳам унинг тугатилишига олиб келиши ҳақидаги норма Фуқаролик кодексида мустаҳкамлаб қўйилди.

5.4. Тадбиркорлик субъектларини тугатиш тартиби

“Юридик шахсни тугатиш – мураккаб ва кўп вақт талаб қилувчи иш” ҳисобланади. Шунинг учун юридик шахсни тугатиш жараёни бир неча босқични ўз ичига олади.

Хўш, савол тугилади. Юридик шахс ким томонидан ва қандай ҳужжатлар асосида тугатилади?

Юридик шахс унинг муассислари (иштирокчилари)нинг ёки таъсис ҳужжатлари билан тугатишга ваколат берилган юридик шахс органининг қарорига биноан тугатилиши мумкин. Одатда муассислар ҳам иштирокчилар ҳам ўз ихтиёрлари билан ҳар қандай вақтда тугатиш тўғрисидаги қарорни қабул қилишлари мумкин. Бу уларга берилган ҳуқуқдир. Лекин шу билан биргаликда тугатиш тўғрисидаги қарор қабул қилиш улар учун мажбуриятни ҳам келтириб чиқаради. Суд тартибида тугатиш икки асосда умумий ва махсус асосларда амалга оширилиши назарда тутилади. Умумий асос барча турдаги юридик шахсларга, махсус асос эса алоҳида турдаги юридик шахслар

учун тааллуқлидир. Умумий асосларга кўра ўз фаолиятини рухсатномасиз (лицензиясиз) амалга ошираётган ёки қонун томонидан тақиқланган фаолият билан шуғулланаётган юридик шахсларга нисбатан суднинг қарорига мувофиқ қўлланилади.

Махсус асосга кўра тугатиладиган алоҳида турдаги юридик шахслар қаторига ўз ҳуқуқий мақомини олиб, махсус ҳуқуқ лаёқатига эга бўлган кишлоқ хўжалик корхоналари киради. Одатда, ҳар бир кишлоқ хўжалик корхонасининг ҳуқуқий мақомини ўзига хос хусусиятлари инобатга олинади.

Масалан, фермер хўжалиги давлат рўйхатидан ўтказилган кундан эътиборан бир йил ичида ўз устав фондини уставда назарда тутилган миқдорда шакллантирмаганида, шу жумладан фермер хўжалигини юритиш учун ер участкаси бериш бўйича очиқ танловда фермер хўжалиги бошлиғи томонидан кўрсатиб ўтилган мол-мулк, техника ва пул маблағлари устав фондига киритилмаганида; ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқидан ихтиёрий воз кечилганида; фермер хўжалиги банкрот деб топилганда, шу жумладан моддий-техника ресурслари етказиб берувчилар, иш бажарувчилар ва хизмат кўрсатувчилар билан ҳисоб-китоб мунтазам равишда амалга оширилмаганида; фермер хўжалигининг бошлиғи вафот этиб, хўжалик фаолиятини давом эттиришни хоҳловчи меросхўр бўлмаса; давлат ва жамият эҳтиёжлари учун ёки ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун, шу жумладан фермер хўжалиги ер участкасидан белгиланган мақсадда фойдаланмаганида, хусусан контрактация шартномасида назарда тутилмаган кишлоқ хўжалиги экинларини экканида ер участкасини олиб қўйиш зарурати бўлган тақдирда, ер участкасини ижарага олиш шартномаси белгиланган тартибда бекор қилинган ҳоллар тугатилади.

Юридик шахсни тугатилишини ошкоралиқда амалга ошириш тугатиш жараёни ҳуқуқий жиҳатдан аниқ ва камчиликларсиз яқунлашда муҳим аҳамият касб этади. Юридик шахсни тугатиш тўғрисидаги қарор қабул қилган унинг муассислари ва иштирокчилари ёки ваколат берилган орган бу ҳақда юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи органга ёзма тартибда хабар беришлари лозим. Давлат рўйхатидан ўтказувчи орган мана шу хабарга асосан юридик шахс тугатилиш жараёнида эканлиги ҳақидаги маълумотларни ягона давлат реестрига киритади. Маълумотлар киритилгандан сўнг юридик шахснинг фирма номига албатта “тугатилишда” деган сўз қўшиб қўйилади.

Бундан ташқари, бу ҳақда солиқ органларини ҳам хабардор қилиб қўйиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, ҳар қандай тадбиркорлик субъекти ташкил этилган пайтда солиқ тўловчи сифатида давлат солиқ органларида рўйхатга олинади. Солиқ кодексининг 50-моддасига кўра юридик шахсни тугатиш тўғрисида қарор қабул қилинган тақдирда, (ихтиёрий тугатиш

ҳоллари бундан мустасно) тугатувчи беш кунлик муддат ичида бу ҳақда давлат солиқ хизмати органига ёзма шаклда маълум қилади.

Шу билан бирга юридик шахсни тугатилиши тўғрисида пенсия фондлари ҳамда суғурта жамғармаларини огоҳлантириб, ўзларининг ҳисоб рақамларини ёпиш чораларини кўриши лозим.

Тугатишда мазкур юридик шахс фаолияти тўлиқ бекор қилиниб, унинг иши тўхтатилади ва мол-мулки тугатилади. Бундай ҳолатда тугатиш комиссияси тузилади. Унинг фикрига қисман қўшилган ҳолда айтиш мумкинки, ҳозирги вақтда тугатиш тадбирларини амалга ошириш мақсадида тугатиш комиссияси тузилиши ёки шундай ҳаракатларни бажарувчи тугатувчи тайинланиши ўзининг қонуний асосига эга. Бу ҳатти-ҳаракатлар тугатиш тўғрисидаги қарор қабул қилган шахслар томонидан давлат рўйхатидан ўтказувчи орган билан келишилган ҳолда ҳал қилинади. Давлат корхоналарини тугатишда тугатиш комиссияси таркибини иқтисодий ночорлик бўйича бошқарма Ўзбекистон Республикаси тегишли вазирлик ва идоралари вакиллари, маҳаллий ижроия органлари мутахассислари ва бошқалар ташкил қилиши мумкин. Шундай қилиб, қоидага кўра, амалиётда тугатиш комиссияси таркибига муассислар (иштирокчилар) тугатилаётган ташкилот маъмурияти вакиллари киради.

Шунингдек, улар тугатиш комиссияси ёки тугатувчининг асосий вазифаларини аниқлаштириш билан бир вақтда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига мувофиқ тугатиш тартибини ҳамда муддатини белгилаб оладилар. Тугатиш комиссияси матбуот органларида юридик шахснинг тугатилиши ҳамда унинг кредиторлари томонидан талабларни баён этиш тартиби ва муддати ҳақида хабар эълон қилади. Кодекснинг 55-моддасига мувофиқ бу муддат тугатиш ҳақида хабар эълон қилинган пайтдан бошлаб *“икки ойдан кам бўлиши мумкин эмас”*. Ундан олдин қабул қилинган қонун ҳужжатларида эса бу муддат икки ойгача деб кўрсатилар эди. Лекин амалиётда бир ой кўрсатилиб эълон қилинар эди. Ҳозир ҳам баъзан матбуотда бир ой кўрсатилиб хабар қилинади. Шу билан кредиторлар томонидан ўз талабларини баён қилиш учун зарур бўлган имконият чекланади. *“Икки ойдан кам бўлиши мумкин эмас”* деб кўрсатилган кодексда ўрнатилган императив норма кредиторларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун тегишли кафолат яратишга қаратилган.

Тугатиш комиссияси тасдиқланган кундан бошлаб юридик шахснинг ишларини бошқариш соҳасидаги ваколатлари унинг ихтиёрига ўтади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, мазкур комиссия тугатувчи мустақил ҳуқуқ субъекти бўлиб ҳисобланмайди. У фақат тугатиш жараёнида кредиторлар, қарздорлар, давлат ҳокимияти органлари ва бошқа шахслар билан муносабатга киришиб, тугатилаётган юридик шахс номидан ҳаракат қилади.

Тугатиш комиссияси тугатилаётган юридик шахс номидан судда иштирок этади. Тугатиш комиссияси тугатилаётган юридик шахс ҳисоб варақлари очилган банкка тугатиш комиссиясининг рухсатисиз ҳисобдан фойдаланмаслик тўғрисида ариза юборади. Мана шу аризага кўра банк тугатилаётган корхона ҳисоби бўйича кейинчалик юборилаётган ижро ва бошқа ҳужжатларни қабул қилишни тўхтатади. Тугатиш комиссияси барча кредиторларни аниқлаш ва дебиторлик қарзларини ундириш, шунингдек, юридик шахс тугатилаётганлиги ҳақида кредиторларни ёзма хабардор қилиш чораларини кўриш лозим. Дебиторлик қарзларини ундириш мақсадида қарздорларга талаб қўйишлари зарур. Агар қарзларни қайтариш рад қилинса тегишли даъво билан судга мурожаат этиш керак. *Ўзбекистон Республикаси “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонуннинг 21-моддасига мувофиқ* юридик шахс тугатилаётган тақдирда якуний молиявий ҳисобот тузилади.

Агарда юридик шахс суд тартибида тугатилаётган бўлса, суд унинг муассислари ва иштирокчилари ёки ваколатли органга ўз бурчларини тўғри бажариш масъулиятини юклайди. Уларнинг бурчлари тугатишни суд қарорида белгиланган муддатда ва тартибда амалга ошириши лозим ҳолос. Лекин суд қарори тўғри ва лозим даражада бажарилмаган бўлса, суд тугатиш комиссиясини тузади ёки тугатувчини тайинлаб, унга тугатишни амалга ошириш вазифаларини юклайди.

Барча кредиторлар билан ҳисоб китоб ишлари ниҳоясига етказилгандан сўнг, тугатишнинг якунловчи босқичи бошланади.

Тугатиш комиссияси муассислар ва иштирокчилар билан келишиб, давлат рўйхатидан ўтказувчи орган томонидан тасдиқланган тугатиш балансини тузади. Юридик шахснинг кредиторлари талаблари қондирилгандан кейин қолган мол-мулк унинг шу мол-мулкка ашёвий ҳуқуқларга ёки ушбу юридик шахсга нисбатан мажбурий ҳуқуқларга эга бўлган муассисларига ва иштирокчиларига топширилади. Шундан сўнг юридик шахснинг тугатилиши ҳақидаги ёзув юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киритилиб юридик шахсни тугатиш тамомланган, юридик шахснинг махсус ҳуқуқ лаёқати эса тугаган ҳисобланади.

Давлат рўйхатидан ўтказувчи органга қуйидаги ҳужжатлар тўлиқ топширилган тақдирдагина юридик шахс ягона давлат реестридан ўчирилиши керак:

- тугатиш комиссиясининг юридик шахсни давлат реестридан чиқариш ҳақидаги аризаси.

- муассислар умумий йиғилиши баённомаси билан бирга юридик шахсни тугатиш ва тугатиш комиссиясини тузиш тўғрисидаги қарор ёки суднинг тугатиш тўғрисидаги қарори.

- юридик шахсни тугатиш тўғрисидаги матбуотда эълон берилган нашр.
- тасдиқланган тугатиш баланси;
- солиқ органлари ва пенсия, аҳолини иш билан таъминлаш фондлари ҳисобидан чиқилганлик ҳақида маълумот;
- қонунда белгиланган тартибда аудитор хулосаси;
- банклардан ҳисоб варақларини ёпилганлиги ҳақида маълумотнома;
- статистика идорасидан классификацион кодни бекор қилиш ҳақидаги хат;
- кредиторлар билан ҳисоблашгандан сўнг, қолган мол-мулкни иштирокчилар ўртасида тақсимланганлиги тўғрисидаги далолатнома
- ички ишлар бўлимидан юридик шахс муҳри ва штампини йўқ қилишга топширилганлиги ҳақида маълумотнома.

Юридик шахсни тугатишнинг юқорида санаб ўтилган босқичлари бири-бири билан чамбарчас боғлиқ, бири иккинчисини тўлдириб боради. Биронтасининг тўғри бажарилишига эътибор берилмаса, тугатиш жараёнининг аниқ ва изчил амалга оширилишига салбий таъсир этиши мумкин.

Назорат саволлари:

1. Англияда тадбиркорлик субъектлари фаолияти тижорат ва саноатни ўз ичига қамраб олувчи уч асосий турини сананг.
2. “Юридик шахсни тугатиш” тушунчасига изоҳ беринг.
3. Хусусий корхонанинг масъулияти чекланган жамият фарқли ва ўхшаш жиҳатларини таҳлил қилинг.
4. Тадбиркорлик фаолиятининг бошқа фаолият турларидан фарқли жиҳатларининг ҳуқуқий асосларини тушунтиринг.
5. Тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда ҳуқуқий манбалар ёки Олий ҳўжалик суди Пленуми қарорлари қўлланилишини тушунтиринг.

6-мавзу. Тадбиркорлик фаолиятида шартномалар

Режа:

- 6.1. Тадбиркорлик шартномалари тушунчаси ва турлари.
- 6.2. Тадбиркорлик шартномалари тарафлари, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.
- 6.3. Шартномаларни тузиш бўйича асосий қоидалар.
- 6.4. Тадбиркорлик шартномалари шартларини бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш.
- 6.5. Тадбиркорлик шартномаси мажбуриятлари юзасидан жавобгарлик.

Таянч иборалар: шартномома; тадбиркорлик шартномасининг мазмуни; тадбиркорлик шартномаси тарафлари; шартнома ўзгартириш; шартномани бекор қилиш; шартномани ҳақиқий эмас деб топиш; шартнома юзасидан мажбуриятларни амал қилиш муддати; мажбуриятларни амал қилиш муддатининг тугаши; шартномани жиддий (равишда) бузиш.

6.1. Тадбиркорлик шартномалари тушунчаси ва турлари

Тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда шартномалар тузиш, ўзгартириш ва бекор қилиш масалаларини чуқур билиш талаб қилинади. Сабаби тадбиркор иш фаолиятини бошлаш, юритиш ва тўхтатиш жараёнида шартномалар тузишга ҳар доим эҳтиёж сезади. Шартномаларга бериладиган илмий назарий таърифлар, шарнома ҳақидаги қоидаларни белгилашда концептуал ғоя бўлиб хизмат қилади. Шартномаларга таъриф беришда “тарафларнинг келишуви” деган ғоя етакчилик қилади. Ушбу келишувда тарафларнинг зиммаларига олган мажбуриятлари шартномадан кутилаётган натижаларга эришишнинг асосий воситаси ҳисобланади.

Буюк британиялик олим Сер Фредерик Поллокнинг таъбирича, шартнома бу – қонун кучи билан таъминланадиган ваъда ёки ваъдалардир.³⁰ Бундай шундай ғоя тушуниладики, шартномаларнинг тузилишида тарафларнинг хоҳиш истаги ҳал қилувчи ўрин эгаллайди.

Бизга маълумки, шартномаларнинг турлари жуда кўп. Уларни фуқаролик ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи ва бошқа фан – модуллари орқали ҳам танишгансиз. Бироқ, шундай шартномаларнинг бир кўриниши бўлган “тадбиркорлик шартномалари” ўзига хос хусусиятларга эга.

Тадбиркорлик шартномалари ўзининг ҳуқуқий табиатига кўра, хўжалик шартноманинг алоҳида кўринишидир. Олдинги чоп этилган адабиётларда тадбиркорлик фаолиятидаги шартномалар хўжалик ҳуқуқи фанининг “хўжалик шартномалари” мавзуси доирасида ўрганилган.

Ҳозирги иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши, ишлаб чиқаришда фуқаролар ташаббускорликка асосланган иштирокининг ортиши ва мамлакатимизда яратилаётган ялпи миллий маҳсулотларнинг катта улуши тадбиркорлик субъектлари иштирокида яратилаётганлиги хўжалик шартномаларидан “Тадбиркорлик шартномалари”ни ажратиб ўрганишни тақозо этмоқда.

- - *фуқаролик ҳуқуқий шартномалар*
- - *хўжалик шартномалари*
- - *тадбиркорлик шартномалари*

³⁰ Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2013. - p 214

Тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи субъектлар ўз фаолиятларида турли хил шартномаларни тузадилар: таъсис шартномалари, меҳнат шартномалари, тадбиркорлик шартномалари ва ҳ.к. Тадбиркорлик шартномалари дейилганда, бевосита тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда бошқа тадбиркорлик субъектлари (жумладан, якка тартибдаги тадбиркорлар) ва давлат органлари билан тузиладиган шартномалар тушунилади.

Тадбиркорлик шартномаси - тарафлардан бири шартлашилган муддатда тадбиркорлик фаолияти соҳасида товарларни бериш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш мажбуриятини оладиган, иккинчи тараф эса товарларни, ишларни, хизматларни қабул қилиб олиш ва уларнинг ҳақини тўлаш мажбуриятини оладиган келишув.

Хўжалик шартномалари ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти учраши ва ундан фойда олиш мақсад қилиб қўйилмаслиги мумкин. Тадбиркорлик фаолиятидаги шартномаларда эса албатта фойда олиш мақсади билан бирга ўзига хос иштирокчи – тадбиркорлик субъекти иштирок этиши шарт.

Хўжалик шартномалари каби, тадбиркорлик шартномаси ҳам фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш бўйича умумий тамойилларга бўйсинади.

Шартнома тарафларнинг битими (келишуви) сифатида қуйидаги белгиларга эга бўлиши керак:

- 1 • Тарафларнинг эркини эркин ифодаланиши
- 2 • Шартноманинг барча шартлар бўйича тарафларнинг келишганлиги
- 3 • Шартноманинг ҳақ эвазига тузулиши
- 4 • Шартнома муносабатларида тарафларнинг тенглиги
- 5 • Шартнома ёзма тарзда тузилиши
- 6 • Шартномани ижро қилишнинг юридик кафолати
- 7 • Шартнома мажбуриятларини бузганлик учун жавобгарликнинг мавжудлиги

Англиялик олимлар Kenaan and Richening фикрича, шартноманинг хусусиятлари қуйидагилар:³¹

1. Келишув (тарафлар орасида)
2. Инобатга олиш (ўз мажбуриятларини)
3. Мақсад (ҳуқуқий оқибат)
4. Шакл (га амал қил)
5. Қобилият (шартнома туза олиш)
6. Розилик (фикрлар тўқнашувида тенглик)
7. Қонунийлик (шартнома қонундан ташқарида бўла олмайди)

Тадбиркорлик фаолияти шартномаси тўрт қисмдан ташкил топади:

- 1) кириш;
- 2) шартнома предмети, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;
- 3) шартноманинг қўшимча шартлари;
- 4) шартноманинг бошқа шартларига ажратиш мумкин.

Тадбиркорлик шартномасининг **кириш** қисмида қуйидагилар: шартноманинг номи (маҳсулот етказиб бериш, кредит, транспорт воситалари ижараси, қурилиш пудрати ва ҳоказолар); шартномани имзолаш вақти ва жойи; шартнома тарафларининг тўлиқ номи, тарафларнинг шартнома бўйича номланиши (масалан, «лицензиат», «кредитор», ва шу кабилар); шартномани имзолаётган шахснинг тўлиқ номи ва мансаби, шунингдек, унга шартномани имзолаш ҳуқуқини берувчи ҳужжат (устав, низом ёки ишончнома) кўрсатилиши лозим.

Тадбиркорлик шартномасининг **иккинчи** қисмида шартнома предмети; тарафларнинг шартнома бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлари; тарафларнинг ўз мажбуриятларини бажариш муддатлари; тарафлар мажбуриятларини бажариш жойи; тарафлар мажбуриятларини бажариш усуллари (ҳаракатлар тартиби, кетма-кетлиги ва ҳ.к.) кўрсатилади.

Тадбиркорлик шартномасининг **учинчи** қисми барча шартномалар учун мажбурий эмас. Аммо, бундай шартлар мавжуд бўлган тақдирда тарафлар ҳуқуқ ва мажбуриятларига, шунингдек, уларни бажариш тартибига таъсир қилади.

Тадбиркорлик шартномасининг қўшимча шартларига шартноманинг амал қилиш муддати, тарафларнинг жавобгарлиги, мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари; шартномани бир тарафлама бекор

³¹ Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2013. - p 215

қилишнинг асослари ва оқибатлари, шартнома бўйича маълумотларни сир сақлаш, низоларни ҳал қилиш тартиби кабилар киради.

Тарафларнинг шартнома бўйича ўз мажбуриятларини бажариш муддатлари кўрсатилган тақдирда ҳам тадбиркорлик шартномасининг амал қилиш муддати кўрсатилиши мақсадга мувофиқдир. Бу ҳолат шартноманинг амал қилиш муддати қачон тугашини билиш ва тарафлар шартномани бажаришдан бош тортганлик учун талабнома ва даъво қилиш муддатининг бошланишини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.

Тадбиркорлик шартномасининг қўшимча шартларидан яна бири, бу — мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари дир. Амалдаги қонунчиликка мувофиқ, тадбиркорлик шартномасининг бажарилиши неустойка, гаров, қарздорнинг мол-мулкани ушлаб қолиш, кафиллик, кафолат, закат ҳамда қонун ҳужжатларида ёки шартномада назарда тутилган бошқача усуллар билан таъминланиши мумкин.

Одатда, тадбиркорлик шартномалари фақат тарафларнинг келишувига мувофиқ бекор қилиниши мумкин, аммо тарафлар шартномада уни бир тарафнинг ташаббуси билан ҳам бекор қилиш тўғрисидаги шартларни киритишларига йўл қўйилади. Шунингдек, шартномада унинг қайси шартлари сир сақланиши ва тарафлар томонидан ошкор қилиниши мумкин эмаслиги белгилаб қўйилиши мумкин.

Тадбиркорлик шартномасининг **тўртинчи** қисми ўз ичига тарафлар ўртасидаги муносабатлар шартномадан ташқари яна қандай меъёрлар билан тартибга солинишини; тарафлар ўртасидаги алоқаларни ўрнатиш ҳақидаги маълумотларни; шартнома тузишдан олдин олиб борилган ишлар ва уларнинг шартнома имзолангандан кейинги натижаларини; тарафларнинг реквизицларини; шартнома нусхалари сони ҳақидаги маълумотларни; шартнома матнига ўзгартиришлар киритиш тартибини; тарафлар вакилларининг имзоларини олади.

Тарафлар ўртасидаги алоқаларни ўрнатиш ҳақидаги шартларда ахборот бериш ва шартноманинг бажарилишига тааллуқли бўлган масалаларни ҳал қилишга ваколатли шахслар (номлари ёки мансаби), шунингдек, алоқа турлари (телефон, факс ва ҳ.к.) кўрсатилади.

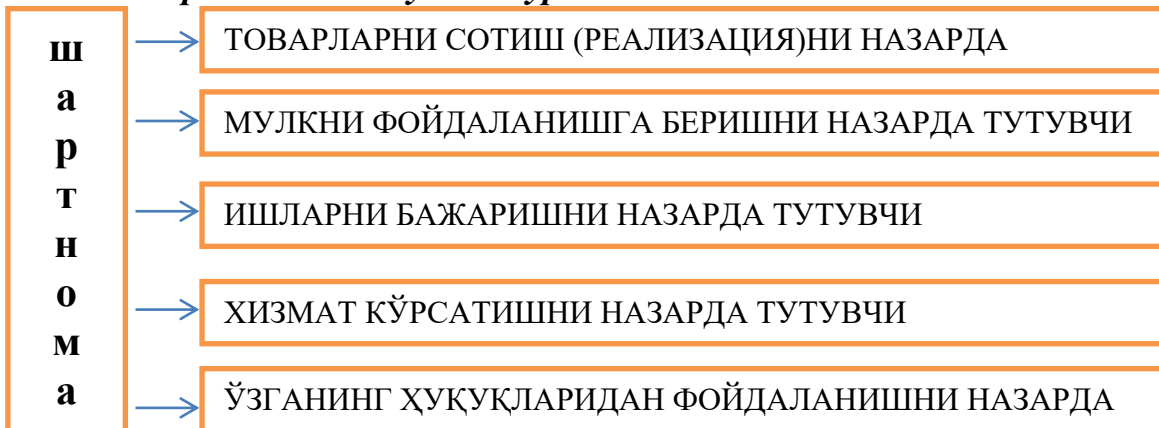
Тарафларнинг реквизицларига — почта индекси, манзили, ҳисоб-китоб рақами, банк муассасасининг номи, коди, МФО, солиқ тўловчининг идентификация рақами, юклаш реквизицлари киради ва улар тадбиркорлик шартномасида аниқ кўрсатилиши лозим. Шартномада унинг нусхалари сони ва уларнинг ҳақиқийлиги кўрсатилади. Шартнома матнига ўзгартиришлар киритиш тартибининг белгиланиши шартнома қалбакилаштирилишининг олдини олади.

Ҳар бир шартнома уни тузган тарафлар ёки уларнинг тўлиқ ваколатга эга бўлган вакили томонидан имзоланади, шунингдек, шартнома юридик хизмат ходими ёки адвокат томонидан ҳуқуқий экспертизадан ўтказилиши, муайян ҳолатларда шартнома юзасидан юридик хулоса берилиши талаб қилинади.

Тадбиркорлик фаолиятидаги шартномаларнинг турлари

Тадбиркорлик шартномалари турли мезонларга қуйидаги турларга ажратилади.

А. Шартнома мазмунига кўра:

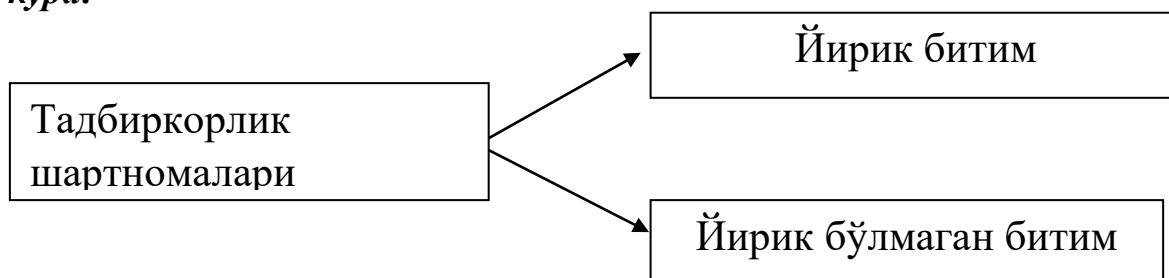
Б. Ҳуқуқий табиатига кўра: шартномалар консенсуал ва реал бўлиши мумкин.

1. Кўпгина шартномаларни тузиш учун тарафларнинг розилиги етарли, шунинг учун бундай шартномалар консенсуал шартномалар деб аталади.

2. Реал шартномаларни тузиш учун муайян ҳаракатлар, масалан, банк кафолати, кредит, мулк гарови, мулкдорнинг ёки таъсисчининг розилиги бўлиши лозим.

В. Шартнома тадбиркорлик субъектининг молиявий имкониятига кўра:

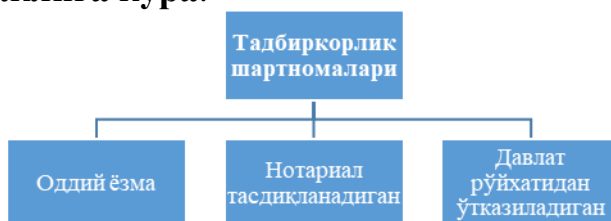
Қуйидагилар йирик битимлар (шартномалар) деб ҳисобланади:

➤ Акциядорлик жамиятлари учун жамият томонидан мол-мулкни олиш ёки уни бошқа шахсга бериш ёхуд мол-мулкни бошқа шахсга бериш эҳтимоли билан боғлиқ битим ёки ўзаро боғланган бир нечта битим, агар бошқа шахсга берилаётган мол-мулкнинг ёки олинаётган мол-мулкнинг баланс қиймати жамият соф активлари миқдорининг **ўн беш** фоизидан ортиғини ташкил этган битим.

➤ Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар учун жамият мол-мулки қийматининг **йигирма беш** фоизидан ортиқ қийматга эга бўлган мол-мулкни жамиятнинг олиши, тасарруфидан чиқариши ёки жамият бевосита ёхуд билвосита мол-мулкни тасарруфидан чиқариши эҳтимоли билан боғлиқ бўлган битим ёки ўзаро боғлиқ бир неча битим.

➤ Оилавий корхоналар йирик битимни ўз уставида белгилаб қўяди.

Г. Тузилиш шаклига кўра:

Тадбиркорлик шартномаси одатда ёзма шаклда тузилади. Амалиётда шартноманинг оддий ёзма шакли кенг тарқалган бўлиб, у тарафлар имзолаган битта ҳужжатни тузиш йўли билан расмийлаштирилади.

Тадбиркорлик шартномаси қонунда кўрсатилган ҳолларда ва тарафлардан бирининг талаби бўйича нотариал тасдиқланиши шарт. Шартномани нотариал тасдиқлаш нотариус ёки бундай нотариал ҳаракатни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлган бошқа мансабдор шахс томонидан шартномада тасдиқловчи устхат ёзиб қўйиш йўли билан амалга оширилади.

Keenan and Richesнинг фикрича, шартноманинг турлари 2 та³²:

1. МАХСУС ШАРТНОМАЛАР (SPECIALITY CONTRACTS)
Шарти: имзо, печать, гувоҳ, нотариус, регистрация.

2. ОДДИЙ ШАРТНОМАЛАР (SIMPLE CONTRACTS)
Белгиси: оғзаки, ёзма, ҳаракат.

³² Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2013. - p 214

Амалдаги қонун ҳужжатларида айрим тадбиркорлик шартномаларини давлат рўйхатидан ўтказиш белгилаб қўйилган. Масалан, ер участкалари ва бошқа кўчмас мол-мулк билан боғлиқ тадбиркорлик шартномалари (бошқа шахсга бериш, ипотека, узоқ муддатли ижара ва бошқ.) давлат рўйхатидан ўтказилиши керак. Шартноманинг нотариал шаклига ёки уни давлат рўйхатидан ўтказиш талабига риоя қилмаслик ҳужжалик шартномасининг ҳақиқий эмаслигини келтириб чиқаради. Бундай шартнома ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди.

6.2. Тадбиркорлик шартномалари тарафлари, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Юридик шахслар, шунингдек, юридик шахс ташкил этмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган жисмоний шахслар тадбиркорлик шартномаларининг субъект (тараф)лари бўлади. Тадбиркорлик шартномасида давлат манфаатларини кўзлаб, давлат органлари ёки у ваколат берган бошқа ташкилотлари иштирок этишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги 1998 йил 29 августдаги ЎРҚ-670-I-сонли Қонунига мувофиқ, ҳўжалик шартномалари қўйидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўладилар.

Тадбиркорлик шартномаси тарафининг ҳуқуқлари

- ✓ - шартномаларни тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш муносабати билан зарур бўлган маълумотномалар ва бошқа ҳужжатларни сўраш ва олиш;
- ✓ - шартномаларини тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш билан боғлиқ масалалар юзасидан экспертларнинг ёзма хулосаларини сўраш ва олиш, мутахассислар билан маслаҳатлашиш;
- ✓ - давлат органлари ва бошқа органларга, мансабдор шахсларга илтимосномалар билан мурожаат этиш ҳамда шикоятлар бериш ва улардан асослантирилган ёзма жавоблар олиш;
- ✓ - бошқа тарафнинг иқтисодий аҳволи, нуфузи ва ишчанлик жиҳатлари хусусидаги маълумотларни тўплаш;
- ✓ - ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг қонунда назарда тутилган воситалари ва усуллари қўллаш.

Тадбиркорлик шартномаси тарафининг мажбуриятлари

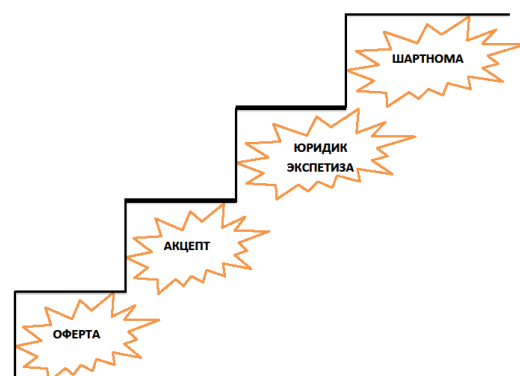
- ✓ - шартномалари тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг талабларига риоя этишлари;
- ✓ - қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда шартномаларининг ўз вақтида тузилишини таъминлаш;
- ✓ - тузилган шартномалар бўйича зиммаларига олинган мажбуриятларни ўз вақтида ва тегишли тартибда бажаришлари шарт.

Тадбиркорлик шартномасининг тарафларни шартномавий муносабатга киришаётганда шу соҳани тартибга солувчи қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятларга ҳам эга бўлади.

Булардан ташқари, тарафлар шартномавий муносабатга киришишда ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини қонун доирасида мустақил белгилашлари мумкин. Мисол учун шартнома юзасидан тўловларни олдиндан тўлиқ тўлаш мажбурияти белгиланиши мумкин.

6.3. Шартномаларни тузиш бўйича асосий қоидалар

Шартнома икки ва ундан ортиқ тарафлар ўртасида тузиладиган битим бўлганлиги сабабли у оферта, акцепт,

юримдик экспертизадан ўтказиши ва шартномани имзолаш босқичларидан. Таклиф **оферта**, таклифни киритган шахс эса **оферент** деб аталади. Таклифнинг қабул қилиниши **акцепт**, таклифни қабул қилган шахс эса **акцептант** деб аталади.

Шартномани тузиш офертадан бошланади. Оферталар икки турга бўлинади. Булар:

Акцептлаш муддати кўрсатилган оферта

Одатда, офертада унга берилиши керак бўлган жавоб муддати кўрсатилган бўлса, оферент шу муддат ичида ўз офертасига жавоб кутиши лозим. Акс ҳолда, агар у муддатнинг охиригача кутмай туриб, бошқа шахс билан шартнома тузса, офертани биринчи қабул қилган ва шу билан шартнома тузган деб ҳисобланган тарафга етказилган зарарни қоплашга мажбур бўлади.

Акцептлаш муддати кўрсатилмаган оферта

Офертада жавоб муддати кўрсатилмаган бўлса, у ҳолда музокаралар қандай усулда олиб борилаётганлиги муҳим аҳамият касб этади. Музокаралар орали шартноманинг шартлари шакллантирилиши мумкин.

Оғзаки берилган оферта, музокаралар юзма-юз мулоқот, телефон ёки радио орқали олиб борилаётганлигидан қатъи назар, агар у дарҳол акцептланса, оферентни «боғлаб» қўяди. Ёзма берилган оферта эса, аввал унинг матни билан танишиб чиқишни, жавоб матни тузишни ва уни оферентга топширишни талаб қилади. Шунинг учун оферент жавоб етиб келиши учун зарур бўлган муддат ичида оферта билан «боғланган» бўлади.

Офертада кўрсатилган ёки жавоб етиб келиши учун зарур бўлган муддат ичида акцепт етиб келганлиги шартнома тузилганлиги билан тенг. Аксинча, агар кўрсатилган муддат ичида акцепт келмаса, у ҳолда офертанинг оферентни «боғлаб» турган кучи йўқолади ва оферент аввал ўзи берган таклифдан келиб чиққан мажбуриятлардан озод бўлади.

Шартномани тузиш учун берилган таклифда қуйидагилар мавжуд бўлсагина **оферта** деб ҳисобланади:

1. Бўлғуси шартноманинг барча муҳим шартлари;
2. Оферта юборилаётган шахс аниқ кўрсатилганлиги.

Агар берилган таклифда бу бандлардан биттасига риоя қилинмаган бўлса ҳам, у оферта деб эмас, балки **офертага даъват** деб ҳисобланади ва уни берган шахсга ҳеч қандай мажбуриятларни юкламайди. Бундай даъватга турли жавоблар келиши мумкин. Балки улардан баъзиларида шартномани тузиш учун зарур бўлган барча шартлар санаб ўтилган ва офертага даъват

этган шахс номига юборилган бўлиши ҳам мумкин. Бундай жавоб оферта кучига эга бўлади, лекин уни шартноманинг тузилишига олиб келадиган акцепт деб бўлмайди, чунки у ҳуқуқий маънодаги шартнома тузиш ҳақидаги таклифга келган жавоб эмас.

Шартномавий муносабатларга киришиш учун оферта ва акцептнинг мавжудлиги мажбурий шарт эмас. Уларсиз ҳам шартнома тузиш мумкин.

Тадбиркорлик шартномаларини **ҳуқуқий (юридик) экспертизадан** ўтказиш шартнома тарафларининг юридик хизмати ёхуд шартнома асосида жалб этилган адвокатлар, адвокатлик тузулмалари томонидан амалга оширилади.

Англия қонунчилигига кўра, қуйидаги ҳолларда оферта тугаган (ўз кучини йўқотган) бўлади³³:

1. Қабул қилинганда
2. Рад рад қилинганда
3. Қабулдан олдин қайтариб олиш
4. Офертанинг вақтини тугаши (агар бўлса)
5. Офертачининг ўлими
6. Офертанинг шартларини бажара олмаслик

Тадбиркорлик шартномалари борасида юридик хизмат:

- тадбиркорлик шартномаларини тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилишнинг белгиланган тартибига риоя этилишини, шунингдек талабнома билдириш ва уни кўриб чиқиш тартибига риоя этилишини назорат қилади;

- шартномавий муносабатлардан келиб чиқадиган низолар юзасидан даъво ишларини олиб боради;

- шартномалари бажарилиш устидан ўзаро текширувлар ўтказилишини назорат қилади;

- тадбиркорлик субъекти раҳбарига имзолаш учун тақдим этилаётган тадбиркорлик шартномалари лойиҳаларининг ва улар билан боғлиқ ҳуқуқий тусдаги бошқа ҳужжатларнинг қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқлигини текширади;

- тайёрланган хўжалик шартномаси ва у билан боғлиқ ҳуқуқий тусдаги бошқа ҳужжат лойиҳаси қонун ҳужжатлари талабларига мос эмаслиги аниқланган тақдирда, ўз эътирозини асослаган ҳолда уни қўшимча равишда ишлаб чиқиш учун қайтаради;

³³ Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2013. - p 218

- шартномавий муносабатларни такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқишда бевосита иштирок этади.

Тадбиркорлик шартномалари уларни имзолашга тайёрлаш жараёнида қонун ҳужжатларига мувофиқлиги юзасидан текшириб кўрилиши керак. Шартномаларни ҳуқуқий эксперт имзосисиз тузишга йўл қўйилмайди.

Keenan and Richенинг фикрича, Англияда қуйидагиларга ҳам, ёзма расмий офертадан ташқари, оферта деб қаралади³⁴:

1. Товарларни нархи билан магазин деразасига қўйиш
2. Брошура, каталог, реклама
3. Компаниянинг ютуқларини кўрсатувчи таништирув китобчаси
4. Ким ошди савдоси
5. Тендер

Қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорининг икки юз бараваридан ортиқ суммадаги тадбиркорлик шартномалари тадбиркорлик субъектлари юридик хизматининг ёки жалб этилган адвокатларнинг ёзма хулосасидан кейингина тузилади.

Хулосада қуйидагилар кўрсатилади:

❖ тадбиркорлик шартномасида кўрсатилган муносабатлар қайси қонун ҳужжатлари билан тартибга солиниши;

❖ тадбиркорлик шартномаси шартларининг қонун ҳужжатлари талабларига мос келиш-келмаслиги;

❖ тарафларнинг жавобгарлиги меъёри ва низоларни ҳал этиш тартиби қонун ҳужжатлари талабларига мос келиш-келмаслиги.

6.4. Тадбиркорлик шартномалари шартларини бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш

Тадбиркорлик шартномаси тузилган пайтдан бошлаб кучга киради ва тарафлар учун мажбурий бўлиб қолади. Тарафлар ўзлари тузган тадбиркорлик шартномасининг шартларини уларнинг шартнома тузилишидан олдин вужудга келган муносабатларига нисбатан қўлланилади деб белгилаб қўйишга ҳақлидирлар.

Тадбиркорлик шартномасида унинг бажариш вақти назарда тутилган ёки уни аниқлаш имкони мавжуд бўлса, у ҳолда шартномавий мажбурият ўша вақтда бажарилиши керак. Умумий қоидага кўра, тараф шартномани

³⁴ Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2013. - p 216

муддатидан илгари бажариши мумкин эмас. Бирок, агар тарафлар учун бундай ҳолат шартномада назарда тутилган ва бунга иккинчи тараф розилик берган бўлса мажбуриятни муддатидан илгари бажариши мумкин. Шартномавий мажбуриятни бажариш муддати талаб қилиб олиш пайти билан белгилаб қўйилган бўлса, биринчи тараф (кредитор) ҳар қачон ижрони талаб қилишга, иккинчи тараф (қарздор) эса ижрони ҳар қачон амалга оширишга ҳақли бўлади.

Тадбиркорлик шартномаси бўйича мажбуриятни дарҳол бажариш вазифаси қонун ёки шартноманинг моҳиятидан англашилмаса, қарздор бундай мажбуриятни кредитор талаб қилган кундан бошлаб **етти кунлик муддат** ичида бажариши шарт.

Тадбиркорлик шартномалар шартларини бажаришда қуйидагиларга риоя қилинади: 1. Шартнома шартларига (қонунчиликка зид бўлмаган). 2. Қонун ҳужжатлари талаблари. 3. Иш муомаласи одатлари.

Тадбиркорлик шартномалари тузилган пайтдан ҳар хил сабабларга кўра уни ўзгартириш, ҳаттоки бекор қилиш зарурати пайдо бўлиши мумкин.

Тадбиркорлик шартномаларини ўзгартириш бу- тарафларнинг ихтиёрий келишувига мувофиқ ёки суднинг қарори билан шартнома шартларини ўзгача тарзда баён қилиш ёки тўлдириш.

Тадбиркорлик шартномаларини бекор қилиш бу- тарафларнинг ихтиёрий келишувига мувофиқ ёки суднинг қарори билан шартноманинг барча шартларини комплекс тарзда бекор қилиниши.

Тадбиркорлик шартномаларини ўзгартириш ва бекор қилишга сабаб бўладиган ҳолатлар иккига бўлинади. Булар: Бундай сабабларни объектив ва субъектив турларга бўлиш мумкин.

Объектив сабаблар

Шартномани ўзгартириш ва бекор қилишнинг объектив сабаблари тарафларнинг хоҳиши боғлиқ бўлмаган ҳолда юз берадиган воқеликлар тушунилади. Буларга қонунчиликка кирган янги ўзгаришлар, форс-мажор ҳолатлар, бир тарафнинг мажбурий тугатилиши ва ҳ.к.лар мисол бўлади.

Субъектив сабаблар

Шартномани ўзгартириш ва бекор қилишнинг субъектив сабаблари тарафларнинг ёки улардан бирининг ихтиёрий ҳатти ҳаракатида вужудга келади. Уларга мисол қилиб, шартномани ихтиёрий равишда ўзгартириш ва бекор қилишга тарафларнинг хоҳининг пайдо бўлиши, шартнома шартларини бузишларни келтириш мумкин.

Тадбиркорлик шартномалари икки усулда бекор қилиниши ва ўзгартирилиши мумкин:

1-усул. Тадбиркорлик шартномаларини тарафларнинг келишувига кўра ўзгартириш ва бекор қилиш.

Тадбиркорлик шартномаси қандай шаклда тузилган бўлса, тарафларнинг уни ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисидаги келишуви ҳам шундай шаклда амалга оширилади.

Тадбиркорлик шартномасини ўзгартириш ҳақидаги келишувда қуйидагиларнинг кўрсатилиши мақсадга мувофиқ бўлади, яъни ўзгартирилаётган шартноманинг рақами, санаси, номи; шартномани ўзгартириш сабаби; ўзгартирилаётган ёки қўшимчалар киритилаётган шартлар ва уларнинг янги таҳрири; ўзгартириш киритилгандан кейин аввалги шартларнинг юридик кучини йўқотиши ҳақидаги банд; ўзгартириш ёки қўшимча киритилишидан олдин мазкур шартлар бўйича юзага келган масалаларни ҳал қилиш тартиби.

Тарафларнинг шартномани бекор қилиш ҳақидаги келишувида эса қуйидаги маълумотлар киритилиши лозим: қандай шартнома бекор қилинаётганлиги; қайси вақтдан шартнома бекор қилинаётганлиги; шартнома бекор қилинишидан олдин мазкур шартнома юзасидан вужудга келган масалаларни ҳал қилиш тартиби; шартнома бекор қилингандан кейин тарафларнинг мазкур шартнома бўйича талаб қилиш ҳуқуқлари ўз кучини йўқотиши тўғрисидаги банд.

Тадбиркорлик шартномасини бажаришдан бир тарафлама бош тортишга ёки тадбиркорлик шартномасининг шартларини бир тарафлама ўзгартиришга йўл қўйилмайди.

2-усул. Тадбиркорлик шартномаларини суд тартибида ўзгартириш ва бекор қилиш.

Тарафлардан бирининг талаби билан тадбиркорлик шартномаси Иқтисодий суд нинг қарорига биноан фақат иккинчи тараф хўжалик шартномасини **жиддий равишда** бузган ёхуд қонунда, ёки шартномада назарда тутилган бошқа ҳолларда ўзгартирилиши, ёки бекор қилиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги 1998 йил 29 августдаги ЎРҚ-670-І-сонли қонунининг 15-моддасига мувофиқ тарафлардан бирининг хўжалик шартномасини бузиши иккинчи тарафга у хўжалик шартномаси тузишда умид қилишга ҳақли бўлган нарсадан кўп даражада маҳрум бўладиган қилиб зарар етказиши хўжалик шартномасини **жиддий бузиш** ҳисобланади.

Бир тараф шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги таклифга иккинчи тарафдан **рад жавоби олганидан кейингина** ёки таклифда кўрсатилган ёхуд қонунда ёки шартномада белгиланган муддатда, бундай муддат бўлмаганида эса **ўттиз кунлик муддатда жавоб олмаганидан кейин**, тадбиркорлик шартномасини ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисидаги талабни судга тақдим этиши мумкин. Демак, хўжалик шартномалари қонунчилик ҳужжатларида ёки шартномада белгиланган ҳолларда бир тарафлама, ёки Иқтисодий суд нинг ҳал қилув қарори билан бекор қилиниши мумкин.

6.5. Тадбиркорлик шартномаси мажбуриятлари юзасидан жавобгарлик

Шартнома мажбуриятларини тегишли тарзда бажармаслик қуйидаги жавобгарликларга сабаб бўлади:

Европанинг таниқли олимларидан бири **Geoff Monahan**нинг фикрига кўра, шартноманинг шартларини қисман бажариш

“умуман бажарилмаган”

деб топилишига сабаб бўлиши мумкин³⁵.

Фуқаровий (шартномавий) жавобгарлик. Шартноманинг муҳим шартларидан бири унда иштирок этувчи тарафлар мажбуриятларининг белгилади. Бундан ташқари, тарафлар қонун ҳужжатларида ва иш муомаласидан келиб чиқадиган мажбуриятларга ҳам эга бўладилар. Муайян тараф сифатида иштирок этувчи субъект томонидан ушбу мажбуриятларни

³⁵ Essential Contract Law, Cavendish Essential series, Geoff Monahan, Second edition, London. 2001. P.138.

базармаслик ёки лозим даражада базармаслик натижасида бошқа тарафга зарар етказилса, ушбу зарарни қоплаш мажбурияти вужудга келади.

Мисол учун, маҳсулот етказиб бериш шартномасига кўра, етказиб берувчи (сотувчи) шартномада назарда тутилган маҳсулотни ўз вақтида етказиб бермаган ҳолларда мазкур маҳсулот етказиб бериш мажбурияти билан бирга, кечиктирилганлик туфайли олинмасдан қолинган фойдани ҳам қоплаб беради.

Бундан ташқари, шартнома шартларини ўз вақтида лозим даража бажарилиши таъминлаш мақсадида тарафлар шартномада ҳар бир ҳолат юзасидан бошқа фуқаролик жавобгарлик чораларини белгилашлари мумкин.

Ёки бўлмаса, сифатсиз маҳсулотни етказиш эвазига етказилган зиённи қоплаш билан бир қаторда, кўшимча тўловларни амалга ошириш, харидорнинг бошқалар олдидаги нуфузини сақлаш мақсадида раддиялар бериш.

Шартномада назарда тутилмаган ҳолларда мажбуриятларни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик туфайли қўлланиладиган фуқаровий жавобгарлик чоралари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги 1998 йил 29 августдаги ЎРҚ-670-1-сонли қонунинида шартноманинг мажбуриятларининг бузилиш ҳолатларига қуйидагича жавобгарлик чоралари белгиланган.

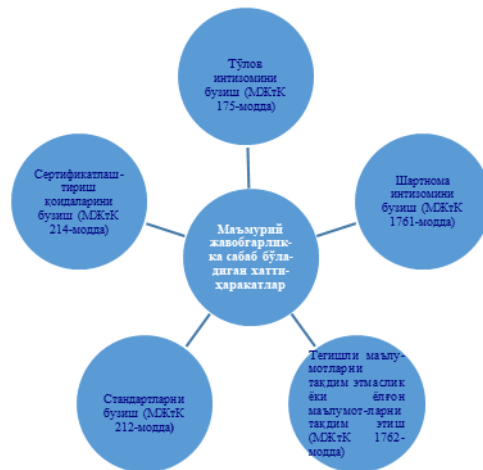
№	Ҳолат		Жавобгарлик чораси
1.	Товарларни етказиб бериш муддатлари кечиктириб юборилган, тўлиқ етказиб берилмаган, ишлар бажарилмаган ёки хизматлар кўрсатилмаган ҳолларда,	-	товар етказиб берувчи (пудратчи) сотиб олувчига (буюртмачига) кечиктирилган ҳар бир кун учун мажбурият бажарилмаган қисмининг 0,5 фоизи миқдорида пеня тўлайди, бироқ бунда пенянинг умумий суммаси етказиб берилмаган товарлар, бажарилмаган ишлар ёки кўрсатилмаган хизматлар баҳосининг 50 фоизидан ошиб кетмаслиги лозим.

2.	<p>Етказиб берилган товарлар, бажарилган ишлар ёки кўрсатилган хизматлар сифати, ассортимент ва нави бўйича стандартлар, техник шартлар, намуналарга (эталонларга) қонун ҳужжатларида ёки хўжалик шартномасида белгиланган бошқа мажбурий шартларга мос келмаса</p>	-	<p>сотиб олувчи (буюртмачи) товарларни (ишларни, хизматларни) қабул қилиш ҳамда уларнинг ҳақини тўлашни рад этиб, етказиб берувчидан (пудратчидан) сифати, ассортимент ва нави лозим даражада бўлмаган товарлар (ишлар ва хизматлар) қийматининг 20 фоизи миқдорида жарима ундириб олишга ҳақлидир.</p>
3.	<p>Бут бўлмаган товарлар етказиб берилган тақдирда</p>	-	<p>Сотиб олувчи (буюртмачи):</p> <ul style="list-style-type: none"> - товарларни бутлаб беришни талаб қилишга ҳақли; - бундан буён товарлар бутлаб берилгунга қадар уларнинг ҳақини тўлашдан бош тортишга, агар товарларнинг ҳақи тўлаб қўйилган бўлса, белгиланган тартибда тўланган суммалар қайтарилишини талаб қилишга ҳақли; - етишмаётган қисмлар қийматини кўшган ҳолда, етказиб берувчидан бут бўлмаган товарлар қийматининг 20 фоизи миқдорида жарима ундиришга ҳақли.
4.	<p>Марка белгиси қўйилмаган ёки лозим даражада маркировка қилинмаган товарларни, шунингдек идишсиз ёки ўралмаган товарларни ёхуд тегишли идишга жойланмаган ёки лозим даражада ўралмаган товарларни етказиб берганлик учун</p>	-	<p>етказиб берувчи сотиб олувчига(буюртмачига) бундай товарлар қийматининг 5 фоизи миқдорида жарима тўлайди.</p>
5.	<p>Товар етказиб берувчи (пудратчи) талабига биноан қўйилган аккредитив у амал қиладиган муддат ичида фойдаланилмаса</p>	-	<p>етказиб берувчи (пудратчи) сотиб олувчига (буюртмачига) аккредитивнинг фойдаланилмаган суммасининг 5 фоизи миқдорида жарима тўлайди.</p>

6.	Жўнатилган товарларга оид тўлов ёки товар-транспорт ҳужжатларининг нусхасини белгиланган муддатда юбормаганлик ёки товарлар жўнатилганлиги тўғрисидаги бошқа ахборотни тақдим этмаганлик учун	-	етказиб берувчи сотиб олувчига ахборот тақдим этилмаган ҳар бир ҳолат учун етказиб берилаётган товар қийматининг 1 фоизи миқдорида жарима тўлайди.
7.	Товарларни танлаб олмаслик, шунингдек етказиб берувчи шартномада белгиланган муддатда (даврда) уларни етказиб берганда товарларни олишни асоссиз равишда рад этганлик учун	-	сотиб олувчи етказиб берувчига танлаб олинмаган (ўз муддатида олинмаган) товарлар қийматининг 5 фоизи миқдорида , тез бузиладиган товарлар бўйича эса — 10 фоиз миқдорида жарима тўлайди.
8.	Тўлов талабномаси акцептини асоссиз равишда бутунлай ёки қисман рад этганлик, шунингдек ҳисоб-китобнинг бошқа шаклларида товарлар (ишлар, хизматлар) ҳақини тўлашдан бош тортганлик (банк муассасасига тўлов топшириқномасини тақдим этмаганлик, чек бермаганлик, аккредитивни тақдим этмаганлик ва ҳоказо) учун	-	сотиб олувчи (буюртмачи) маҳсулот етказиб берувчига ўзи тўлашни рад этган ёки бош тортган сумманинг 15 фоизи миқдорида жарима тўлайди.
9.	Етказиб берилган товарлар (ишлар, хизматлар) ҳақини ўз вақтида тўламаганлик учун	-	сотиб олувчи (буюртмачи) етказиб берувчига ўтказиб юборилган ҳар бир кун учун кечиктирилган тўлов суммасининг 0,4 фоизи миқдорида , аммо кечиктирилган тўлов суммасининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорида пеня тўлайди.
10.	Ҳисобварақдан маблағларни асоссиз равишда акцептсиз ҳисобдан чиқарганлик учун	-	айбдор тараф иккинчи тарафга асоссиз равишда акцептсиз ҳисобидан чиқарилган сумманинг 10 фоизи миқдорида жарима тўлайди.

Шартнома мажбуриятларини бузганлик учун мансабдор шахснинг маъмурий жавобгарлиги. Тарафларнинг шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятларини бузганлик учун мансабдор **маъмурий жавобгарликка** ҳам тортиладилар.

Шартнома мажбуриятларини бузганлик учун мансабдор шахснинг жиной жавобгарлиги. Тарафларнинг шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятларини бузганлик учун мансабдор **жиной жавобгарликка** ҳам тортилишлари мумкин.

7-мавзу: Ташқи иқтисодий фаолиятнинг ҳуқуқий тартибга солиниши

Режа:

- 7.1. Ташқи иқтисодий фаолият тушунчаси.
- 7.2. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг асосий йўналишлари.
- 7.3. Инвестиция фаолиятининг ҳуқуқий асослари.

Таянч иборалар: Ташқи иқтисодий фаолият, ташқи савдо, импорт, экспорт, ташқи иқтисодий шартнома, ИНКОТЕРМС, форс-мажор

7.1. Ташқи иқтисодий фаолият тушунчаси

Ташқи савдо фаолияти товарларни, ишларни (хизматларни) экспорт ва импорт қилиш йўли билан амалга оширилади.

Экспорт – бу мураккаб жараён бўлиб, муайян назарий билимларга эга бўласдан туриб унинг барча тартиб-қоидаларини ўрганиб бўлмайди.

Экспорт – товарлар, ишлар, хизматлар, интеллектуал фаолият натижалари, шуниндек, уларга нисбатан мутлақ ҳуқуқларни ҳам қайтариб олиб кириш мажбуриятини олмаган ҳолда мамлакат божхона ҳудудидан олиб чиқиб кетишидир.³⁶

“Экспорт” атамаси лотинча “exporto” сўзидан келиб чиққан бўлиб, сўзма-сўз таржима қилганда товарлар ва хизматларни мамлакат портларидан ташқарига олиб чиқиб кетиш мазмунини англатади. Бундай товарлар ва хизматларни сотиб олувчи мамлакатларни эса — “импортёр”, мамлакатнинг маҳсулотини ундан ташқарига сотувчини эса— “экспортёр” деб аташ қабул қилинган.

Шу билан биргаликда “экспорт” ва “экспорт режими” тушунчаларини фарқлаб олиш мақсадга мувофиқдир. Экспорт товарлар, ишлар, хизматлар ва интеллектуал фаолият натижаларини хорижга ёки хорижий субъектга сотилиши ёки айирбошланишида ифодаланади, божхонанинг экспорт режими эса шундай режимки, бунда товарлар божхона ҳудудидан ташқарига уларни ушбу ҳудудга қайтариб олиб кириш мажбуриятисиз олиб чиқилади. Экспорт режимига жойлаштирилган товарлар Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудида Божхона кодексида назарда тутилган ҳолларда бу ҳудуддан ташқарига амалда олиб чиқиб кетилмаган ҳолда туриши мумкин.

Экспорт соҳасида тартиб-қоидалар экспортни ривожлантиришга хизмат қилади, бунда айрим маҳсулотларни мамлакатда сақлаб қолиш ва хорижий рақобатчилардан стратегик маҳсулотларни асраш учун тақиқловчи ёки чекловчи қоидалар ўрнатилади. Экспортни тартибга солишда шуни доим эътиборда сақлаш лозимки, бу борадаги қоидалар ҳам рағбатлантирувчи, ҳам чекловчи характерга эга бўлади³⁷.

---

³⁶Г.А.Корнийчук, А.А.Пелишенко, “Экспортные контракты”- royalib.ru

³⁷ Weiss, Kenneth D. (Kenneth Duane). Building an import / export business. John Wiley & Sons, Inc. 2007, page 191

7.2 Ташқи иқтисодий фаолиятнинг асосий йўналишлари

Миллий қонунчилигимизда “ташқи иқтисодий битимлар” термини учрасада (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1181-моддаси 2-қисмида “Лоақал иштирокчиларидан биттаси Ўзбекистон Республикасининг юридик шахси ёки Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлган ташқи иқтисодий битим, қаерда тузилаётганидан қатъи назар, ёзма шаклда тузилади” дейилган), бу тушунчага легал таъриф берилмаган.

Халқаро савдо ўзига хос расмийлаштирувни талаб этади, буни рад этишининг эса иложи йўқ. Расмийлаштирув юклар юкланганлигини, барча қонуний талаблар бажарилганлиги, маҳсулотлар тўғри таърифланганлигини ўзида акс эттиради³⁸.

Бундан ташқари Б.Самархўжаев “ташқи савдо-сотик битими” ва “ташқи иқтисодий битим” тушунчалари хусусида фикр юритар экан, уларни ҳам синоним тушунчалар эканлигини таъкидлаш билан бирга, фарқларини ҳам кўрсатиб беради. Унинг фикрича “ташқи савдо-сотик битимлари”(инглизча foreign trade deals) шундай битимларки, уларнинг қатнашчиларидан бири чет эллик жисмоний ёки юридик шахс бўлади, ушбу битимларнинг мазмунини эса товарлар, хизматлар, шунингдек ижодий фаолият натижаларини экспорт ёки импорт қилиш билан боғлиқ бўлган операциялар ёки улардан фойдаланиш ҳуқуқи ташкил қилади. Ташқи иқтисодий битим янада кенгрок маънога эга бўлиб, чет элименти иштирокидаги хоҳлаган иқтисодий характердаги битим сифатида намоён бўлади (таъсис шартномаси, хизмат кўрсатиш, лойиҳаларни амалга ошириш, лицензия шартномалари, лизинг шартномалари ва ҳоказо)³⁹.

Мамлакатнинг халқаро олди-сотди жараёнларидаги иштироки давлатга валюта тушумининг келиб тушишига хизмат қилиши билан аҳамиятлидир.

Бунда 1980 йилги Вена Конвенциясини таъкидлаб ўтиш аҳамиятга моликдир. Мазкур Конвенцияда халқаро олди-сотди муносабатларининг ўзига хос хусусиятлари акс эттирилган.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг яна бир йўналиши сифатида инвестиция фаолияти назарда тутилади.

Ўзбекистон Республикасида инвестицион иқлимни шакллантиришда инвестицион муносабатларни тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ўрни беқиёсдир. Миллий қонунчилигимизни таҳлил этадиган бўлсак, бу борадаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг салмоқли эканлигининг гувоҳи бўламиз.

³⁸ Guide to importing and exporting. International banking. May 2015 – Version 4.0. page 15. http://www.boq.com.au/uploadedFiles/Guide_importing_exporting_v1.0.pdf

Шунингдек, 2014 йил 9 декабрда Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция ва пай фондлари тўғрисида”ги Қонун қабул қилиниб, мазкур Қонуннинг мақсади инвестиция ва пай фондлари фаолияти соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборатлиги назарда тутилди.

Мамлакатимизда чет эл инвестицияларини жалб этишга катта эътибор қаратилиши ва рағбатлантирилишини 1998 йил 30 апрелдаги “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги ҳамда “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги қонунларнинг моҳиятидан ҳам англаш мумкин.

Мамлакатимиз иқтисодий таркибий ўзгартириш, тармоқларни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашга доир лойиҳаларни амалга ошириш учун инвестицияларни жалб қилиш борасида бажарилаётган ишлар алоҳида эътиборга лойиқ.

Ўзбекистон Республикасида инвестициявий муносабатларни тартибга солувчи қонунчилик нисбатан ривожланганлиги, мустақилликка эришилгандан сўнг қисқа муддатларда бу соҳадаги қонунчиликнинг шакллантирилганлиги таҳсинга сазовордир.

Шу билан биргаликда, миллий иқтисодийимизга хорижий инвестицияларни жалб этишда хорижий давлатлар тажрибасини ўрганиб, миллий манфаатларни кўзлаган ҳолда қонунчилигимизга имплементация қилиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

7.3 Инвестиция фаолиятининг ҳуқуқий асослари

Мамлакатимизнинг иқтисодий ҳамкорларидан бири ҳисобланган Япония бугунги кунда нафақат хорижга капитал киритувчи давлат, балки хорижий инвестицияларни ўз ҳудудига қабул қилувчи мамлакат сифатида ҳам дунёда ўз ўрнига эга.

Дунё жамоатчилиги томонидан Япониянинг инвестицион сиёсатида эътироф этилган хусусиятларидан бири бу ушбу мамлакатда Савдо ва инвестиция соҳасида омбудсман институтининг ташкил этилганлигидир. Савдо ва инвестиция соҳасида омбудсман ҳукумат томонидан савдо ва инвестиция соҳасида тадбиркорларнинг, айниқса, хорижий инвесторларнинг манфаатларини ҳимоя қилишда катта аҳамиятга эга⁴⁰.

Худди шунга ўхшаш институтни Корея Республикасида ҳам учратиш мумкин бўлиб, у Хорижий инвестициялар бўйича омбудсман институти деб

---

⁴⁰Қаранг: Терехова Ю.А., Олиферчик Т.М. Оценка привлекательности японской экономики для прямых иностранных инвестиций // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 1-2. – С. 245-250

номланиб, Корея Республикасининг 1998 йил 16 сентябрда қабул қилинган “Хорижий инвестициялар билан ҳамкорлик тўғрисида”ги қонун (*Foreign Investment Promotion Act*⁴¹) да ўз ифодасини топган. Мазкур қонуннинг 15-2 моддасида Хорижий инвестициялар омбудсмани (*Foreign Investment Ombudsmen*)га бағишланган бўлиб, Хорижий инвестициялар бўйича омбудсман Иқтисодиёт вазирининг тавсиясига кўра Президент томонидан тайинланади. Хорижий инвестициялар бўйича омбудсман хорижий инвесторларнинг барча шикоятларини кўриб чиқади ҳамда бу борада исталган маъмурий органлардан тушунтириш олиш ваколатига эга.

Бундан ташқари Қозоғистон Республикасининг 2003 йил 8 январда қабул қилинган “Инвестиция тўғрисида”ги Қонунида ҳам инвестиция бўйича Омбудсман институти мавжуд. Хусусан, ушбу қонуннинг 12¹-моддасида Қозоғистон Республикасида инвесторларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида инвестиция бўйича омбудсман фаолият юритиши белгиланган.

Мамлакатимизда мазкур институтга ўхшаш институтнинг жорий этилиши хорижий инвесторларнинг манфаатларининг таъминланиши ҳамда уларнинг мамлакатимиз иқтисодиётига инвестиция олиб киришларига муҳим туртки бўлар эди.

Давлат Ўзбекистон Республикаси ҳудудида инвестиция фаолиятини амалга оширувчи чет эллик инвесторларнинг ҳуқуқларини кафолатлайди ва ҳимоя қилади.

М.Ю. Тулаева таъкидлаб ўтганидек, “чет эл капитал қўйилмаларини миллий иқтисодиётга жалб қилишдан манфаатдор бўлган ҳар бир давлат инвестиция фаолиятини амалга ошириш учун энг қулай шароитларни яратишга ҳаракат қилади. Бунга асосан, чет эл инвестицияларининг миллий иқтисодиёт шариоитида чет эллик тадбиркорлар фаолиятининг асосини белгиловчи ҳуқуқий режимини ўрнатиш йўли билан эришилади. Бу эса, ўз навбатида, ўзга давлат ҳудудида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи ва унинг юрисдикциясига бўйсунувчи чет эллик инвестор мавқеининг заифлигини белгилайди. Айнан шундай заифликнинг мавжудлиги туфайли, чет эллик инвесторни миллий иқтисодиётга инвестиция қўйиш механизмига доир аниқ ва равшан қоидаларни, инвестицияларни амалга ошириш ташкилий-ҳуқуқий шаклларини, шунингдек, чет эл мулкни ҳимоя қилиш кафолатларини белгилаш - инвестицияга доир қонунчиликнинг муҳим вазифаси ҳисобланиши лозим⁴²”.

А.Г.Богатирев инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари деганда, субъектив омиллардан қатъи назар инвестицияга доир муносабатларнинг

⁴¹https://elaw.klri.re.kr/kor_service/law

⁴² Тулаева М.Ю., Правовой режим иностранных инвестиций в Российской Федерации. -Дисс.канд.юрид. наук. - М., 2005. - 3-б.

иштирокчиларига инвестиция фаолиятини ҳар доим амалга ошириш имкониятини таъминлайдиган муайян шароитлар яратишни тушунади⁴³.

Инвестицияга доир муносабатларда кафолатлар институти деганда, амал қилиш мақсадларига кўра бир неча гуруҳга бўлинадиган нормалар йиғиндисини ҳам тушунадилар. Чунончи:

-инвесторларга имтиёзлар бериш масалаларига бағишланган нормалар;

-инвестицияларни суғурта қилиш масалаларини тартибга солувчи нормалар;

-инвестор ва давлат ўртасидаги инвестицияларга доир низоларни тартибга солишга бағишланган нормалар⁴⁴.

С.С.Бровкина таъкидлаб ўтганидек, “чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари тизимида икки кичик тизим: давлат даражасида ва халқаро-ҳуқуқий даражада мустаҳкамланган кафолатлар фарқланади.

Биринчи кичик тизим Конституцияда ва амалдаги қонун ҳужжатларининг нормаларида, иккинчи кичик тизим эса, халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларида, шу жумладан, чет эллик инвесторлар иқтисодий ва ҳуқуқий ҳимоя оладиган халқаро ташкилотлар фаолиятини тартибга солувчи халқаро конвенцияларда мустаҳкамланган”⁴⁵.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг ривожланиши мамлакатнинг нафақат иқтисодий салоҳиятига ижобий таъсир кўрсатади, балки давлатнинг жаҳондаги сиёсий обрў-эътиборига ҳам таъсир этади.

М.Ю.Тулаева таъкидлаб ўтганидек, “чет эл капитал қуйилмаларини миллий иқтисодиётга жалб қилишдан манфаатдор бўлган ҳар бир давлат инвестиция фаолиятини амалга ошириш учун энг қулай шароитларни

⁴³ Богатырев А.Г. Инвестиционное право. - М.: Российское право, 1992. - С. 22

⁴⁴ Лебединец И.Н. Международно-правовые гарантии иностранных инвестиций. - Автореф. дисс... канд. юрид. наук. - М., 1997. - С. 23-24.

⁴⁵ Бровкина С.С. Правовое обеспечение гарантий иностранных инвесторов в национальном законодательстве Российской Федерации и международном частном праве. —Дисс...канд.ю рид.наук. - М . , 2004. - С. 8-6.

яратишга ҳаракат қилади. Бунга асосан, чет эл инвестицияларининг миллий иқтисодиёт ш ароитида чет эллик тадбиркорлар фаолиятининг асосини белгиловчи ҳуқуқий режимини ўрнатиш йўли билан эришилади. Бу эса, ўз навбатида, ўзга давлат ҳудудида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи ва унинг юрисдикциясига бўйсунувчи чет эллик инвестор мавқеининг заифлигини белгилайди. Айнан шундай заифликнинг мавжудлиги туфайли, чет эллик инвесторни миллий иқтисодиётга инвестиция қўйиш механизмига доир аниқ ва равшан қоидаларни, инвестицияларни амалга ошириш ташкилий-ҳуқуқий шакллари, шунингдек, чет эл мулкани ҳимоя қилиш кафолатларини белгилаш - инвестицияга доир қонунчиликнинг муҳим вазифаси ҳисобланиши лозим⁴⁶’.

А.Г.Богатирев инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари деганда, субъектив омиллардан қатъи назар инвестицияга доир муносабатларнинг иштирокчиларига инвестиция фаолиятини ҳар доим амалга ошириш имкониятини таъминлайдиган муайян шароитлар яратишни тушунади⁴⁷.

Инвестицияга доир муносабатларда кафолатлар институти деганда, амал қилиш мақсадларига кўра бир неча гуруҳга бўлинадиган нормалар йиғиндисини ҳам тушунадилар. Чунончи:

-инвесторларга имтиёзлар бериш масалаларига бағишланган нормалар;

-инвестицияларни суғурта қилиш масалаларини тартибга солувчи нормалар;

-инвестор ва давлат ўртасидаги инвестицияларга доир низоларни тартибга солишга бағишланган нормалар⁴⁸.

С.С.Бровкина таъкидлаб ўтганидек, “чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари тизимида икки кичик тизим: давлат даражасида ва халқаро-ҳуқуқий даражада мустаҳкамланган кафолатлар фарқланади.

Биринчи кичик тизим Конституцияда ва амалдаги қонун ҳужжатларининг нормаларида, иккинчи кичик тизим эса, халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларида, шу жумладан, чет эллик инвесторлар иқтисодий ва ҳуқуқий ҳимоя оладиган халқаро ташкилотлар фаолиятини тартибга солувчи халқаро конвенцияларда мустаҳкамланган”⁴⁹.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг ривожланиши мамлакатнинг нафақат иқтисодий салоҳиятига ижобий таъсир кўрсатади, балки давлатнинг жаҳондаги сиёсий обрў-эътиборига ҳам таъсир этади.

---

⁴⁶ Тулаева М.Ю., Правовой режим иностранных инвестиций в Российской Федерации. -Дисс.канд.юрид. наук. - М., 2005. - 3-б.

⁴⁷ Богатирев А.Г. Инвестиционное право. - М.: Российское право, 1992. - С. 22

⁴⁸ Лебединец И.Н. Международно-правовые гарантии иностранных инвестиций. - Автореф. дисс... канд. юрид. наук. - М., 1997. - С. 23-24.

⁴⁹ Бровкина С.С. Правовое обеспечение гарантий иностранных инвесторов в национальном законодательстве Российской Федерации и международном частном праве. —Дисс...канд.юрид.наук. - М., 2004. - С. 8-6.

8-мавзу: Тадбиркорлик фаолияти устидан давлат назорати. Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш

Тадабиркорлик фаолияти устидан давлат назорати

Режа:

8.1. Тадабиркорлик фаолияти устидан давлат назорати тушунчаси ва аҳамияти.

8.2. Тадабиркорлик фаолияти устидан давлат назоратини амалга оширишда давлат органларининг асосий вазифалари.

8.3. Тадабиркорлик фаолияти устидан давлат назоратини амалга ошириш учун асос ва уни ўтказиш тартиби.

8.4. Давлат назорати субъектларининг ҳуқуқ ва мажбурияти.

Таянч сўзлар: назорат қилиш, текшириш, муқобил текшириш, давлат органи, хўжалик юритувчи субъект.

8.1. Тадабиркорлик фаолияти устидан давлат назорати тушунчаси ва аҳамияти

Мамлакатимизда мустақилликнинг илк кунларидан бошлаб тадабиркорликни ривожлантириш, ишбилармонлар ва хорижий инвесторлар фаолияти эркинлигини таъминлашга қаратилган зарур норматив-ҳуқуқий база яратилиб, замон талабларидан келиб чиққан ҳолда мунтазам равишда такомиллаштириб борилмоқда.

Тадабиркорлик фаолияти субъектлари устидан давлат назоратини амалга ошириш айрим давлатлар қонунчилигида кўпроқ либерал ёндошилади. Бу кўпроқ Европа Америка давлатлари қонунчилигига хосдир. Ушбу давлатларда давлат тадабиркорлик фаолияти субъектларини бевосита эмас балки билвосита яъни электрон тизим орқали олиб борилади⁵⁰. Тўғри ушбу ҳолат тадабиркорлик субъектларининг қонунга риоя қилаётган ёки қилмаётганлигини аниқлаш имконияти чекланиши мумкин. Лекин одатда электрон тартибда риоя қилган ҳолда текшириш натижасида тадабиркорлик субъекти нотўғри маълумот берган тақдирда қонунда нисбатан ўзида қаттиқ жазолаш турини намоён этади⁵¹.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш қуйидаги йўллар билан амалга оширилади:

текшириш, шу жумладан тафтиш, муқобил текшириш, назорат тартибида текшириш;

⁵⁰ United States v. Frezzo Brothers. Inc .• 461 F. Supp. 266 (1978), n. 4.

⁵¹ Quoted in The Louisville Courier Journal, Sept. 15, 1979, at 7.

статистика ахборотларини ва бошқа ахборотларни таҳлил қилиш;
идора қармоғидаги органларни текширишдан ўтказиш.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини статистика ахборотларини ва бошқа ахборотларни таҳлил қилиш орқали давлат томонидан назорат қилиш, шунингдек идора қармоғидаги органларни текширишдан ўтказиш қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилишнинг асосий принциплари қуйидагилардан иборат

назорат қилувчи органлар фаолиятида қонунийлик, холислик ва ошкоралик

юримдик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш

хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятига аралашмаслик

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текшириш назорат қилувчи органларнинг мансабдор шахслари томонидан амалга оширилади. Назорат қилувчи органларнинг мансабдор шахслари Қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аттестациядан ўтказилишлари лозим.

Назорат қилувчи органлар мансабдор шахсларининг хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текширишига текширишларни ўтказишга рухсат берилганлиги тўғрисидаги махсус гувоҳнома, шахсий гувоҳнома ва ушбу Қонуннинг 9 ва 12-моддаларида назарда тутилган асослар мавжуд бўлгани тақдирда йўл қўйилади.

Текширувга аудиторлик ташкилотлари ва (ёки) экспертлар жалб этилгани тақдирда, назорат қилувчи органнинг мансабдор шахси томонидан назорат қилувчи орган ва аудиторлик ташкилоти ва (ёки) эксперт ўртасидаги шартноманинг кўчирма нусхаси албатта тақдим этилади. Шартномада аудитор ва (ёки) экспертнинг фамилияси, исми, отасининг исми, иш жойи ва лавозими кўрсатилган бўлиши керак. Аудитор ва (ёки) эксперт хулосасининг тўғрилиги ва унинг Қонун ҳужжатларига мувофиқлиги учун аудиторлик ташкилоти ва (ёки) экспертнинг жавобгарлиги тузиладиган шартноманинг зарурий шарти ҳисобланади. Аудиторлик текширувлари ва экспертизаларни ўтказиш харажатлари назорат қилувчи органлар ҳисобига амалга оширилади.

Назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштириш махсус ваколатли орган томонидан амалга оширилади ва у чиқарган қарорларнинг хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текширишга доир қисми назорат қилувчи органлар учун мажбурий ҳисобланади.

8.2. Тадбиркорлик фаолияти устидан давлат назоратини амалга оширишда давлат органларининг асосий вазифалари

Жамиятимизда тадбиркорлик муҳити тобора мустаҳкамланиб бораётгани юқори иқтисодий ўсишни таъминлаш, аҳоли бандлиги ва фаровонлигини оширишга замин яратмоқда.

Тадбиркорлик фаолияти субъектларини назорат қилишда тегишли давлат органларининг вазифаси улар фаолиятига тўсиқ бўлиш уларнинг у ёки бу имкониятини асоссиз тўхтатиб қўйишга қаратилмаган бўлиши лозим⁵². Бундан асосий мақсад тадбиркорлик субъектларининг фаолиятини қўллаб – қувватлаш тегишли ҳуқуқий-амалий ёрдам беришдан иборат бўлиши лозим. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, бугунги кунда тадбиркорлик фаолияти субъектларини текшириш ва уларни назорат қилиш билан боғлиқ қонун ва қонуности ҳужжатларининг ҳаддан ташқари кўплиги шу билан бирга уларда белгиланган қоидаларнинг бир-бирига зид келиш ҳолатларининг мавжудлиги ҳамда ушбу қонунчиликни қўлловчи тегишли давлат орган вакилларининг тегишли билим ва кўникмага эга бўлмаганлиги сабабли тадбиркорлик фаолияти субъектларига зарар етишига сабаб бўлмоқда.

Махсус ваколатли давлат органнинг асосий
вазифалари қуйидагилардан иборат:

⁵² In the Matter of Chrysler Corporation, United States Environmental Protection Agency, Before the Administrator, pp. 99-100

хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текшириш масалалари бўйича назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштириш

хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текширишнинг, шу жумладан комплекс текширувлар ҳамда тафтишларнинг назорат қилувчи органлар бир-бирининг ишини такрорлашига йўл қўймайдиган мувофиқлаштирувчи режаларини ишлаб чиқиш

назорат қилувчи органларнинг текширувлар ўтказишнинг мувофиқлаштирувчи режаларига риоя қилишини назорат қилиш ҳамда режадан ташқари текширувлар махсус ваколатли орган билан келишмай ўтказилишига йўл қўймаслик

8.3. Тадбиркорлик фаолияти устидан давлат назоратини амалга ошириш учун асос ва уни ўтказиш тартиби

Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини текшириш тегишли қонун ҳужжатларига мувофиқ режали ва режали текширишларга бўлинади. Мазкур ҳолатда таснифлаган ҳолда белгилаш тадбиркорлик субъектларининг тегишли тартибда белгиланган муддатда текширишни ўтказиш ва тегишли ҳолатда тадбиркорлик субъектларининг амалдаги қонун ҳужжатларини бузган ҳолда фаолияти олиб боришни ҳисобга олган ҳолда таснифланади. Мазкур тартиб аксарият давлатлар қонунчилигида белгиланган. Масалан Германия, Англия, Швеция давлатларида режали ва режадан ташқари текшириш тартибида амалга оширилади⁵³. Лекин юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, режали текшириш тегишли тартибда электрон тизим орқали амалга оширилади. Режадан ташқари текшириш эса тегишля давлат органи томонидан тадбиркорнинг қайси қонун ҳужжатини бузган бўлса шу нуктаи назардан текширилади. Бошқа фаолият тури текшириш объекти ҳисобланмайди⁵⁴.

Назорат қилувчи органлар томонидан юридик шахс бўлган хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини режали текшириш, шу жумладан молия-хўжалик фаолиятини текширишлар учун қуйидагилар асос бўлади:

махсус ваколатли орган ёки унинг тегишли ҳудудий бўлинмаси томонидан берилган, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текширишни ўтказишнинг мувофиқлаштирувчи режасидан кўчирма;

⁵³ The Wall Street Journal, Dec. 13, 1976, A-4, col. 2

⁵⁴ Inside EPA, Apr. 8, 2014, at 14.

назорат қилувчи органнинг мувофиқлаштирувчи режа асосида чиқарилган, текшириш мақсади, текширувчи мансабдор шахсларнинг таркиби ва текширишни ўтказиш муддатлари кўрсатилган буйруғи.

Прокуратура, ички ишлар ва миллий хавфсизлик хизмати органлари томонидан хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текшириш учун кўзғатилган жиноий иш мавжудлиги асос бўлади. Бунда текширувга хўжалик юритувчи субъектнинг фақат кўзғатилган жиноят иши билан боғлиқ фаолияти қамраб олиниши мумкин бўлиб, бу ҳақда текширувни тайинлаш тўғрисидаги қарорда кўрсатилган бўлиши лозим

Хўжалик юритувчи субъектларнинг молия-хўжалик фаолиятини текширишлар белгиланган тартибда фақат давлат солиқ хизмати органлари томонидан, мазкур органлар текширишлар давомида солиқ ва валютага оид жиноятлар аломатларини аниқлаганида эса Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Солиқ ва валютага оид жиноятларга қарши курашиш департаменти томонидан амалга оширилади.

Тадбиркорлик субъекти томонидан белгиланган тартибда тақдим этилган молия ва солиқ ҳисоботини, шунингдек тадбиркорлик субъектининг фаолияти тўғрисида давлат солиқ хизмати органида мавжуд бўлган бошқа ҳужжатларни ўрганиш ҳамда таҳлил этиш асосида ўтказиладиган камерал назорат натижалари бўйича қоидабузарликлар аниқланган ҳоллардагина давлат солиқ хизмати органлари тадбиркорлик субъектларининг молия-хўжалик фаолиятини текшириш ташаббуси билан чиқиши мумкин. Лекин, бундай ҳолатда айрим давлатлар қонунчилигида агар солиқ тўловчи солиқ тўлаш билан боғлиқ қонун ҳужжатларини бузган ва ҳуқуқни бузган шахс ушбу ҳуқуқбузарликни тегишли давлат органи томонидан текшириш ўтказилмасдан тан олган ва етказилган зарарни қоплаган ҳолда режадан ташқари текшириш ўтказилмайди⁵⁵.

Ихтиёрий тугатилаётган тадбиркорлик субъектларининг-юридик шахсларнинг молия-хўжалик фаолиятини текшириш юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи органнинг юридик шахс тугатилиш жараёнида эканлиги тўғрисидаги билдириши асосида давлат солиқ хизмати органлари томонидан амалга оширилади, текшириш муддати ўттиз календарь кунидан ошмаслиги керак.

Бозорлар, савдо комплекслари ҳудудларида ва уларга туташ бўлган автотранспорт воситаларини вақтинча сақлаш жойларида бир марталик йиғимлар, ижара ҳақи тўлиқ тушиши ва уларнинг топширилиши ҳисобга олинишига, фискал хотирали назорат-касса машиналаридан, тўловларни пластик карточкалар асосида қабул қилиш бўйича ҳисоб-китоб терминалларида фойдаланилишига, шунингдек савдо ва хизмат кўрсатиш

⁵⁵ The New York Times, Dec. 2, 2010, at 1, col. 3.

қоидаларига риоя этилишига оид қисқа муддатли текширувлар давлат солиқ хизмати органларининг фақат қонун ҳужжатларида ваколат берилган бўлинмалари томонидан мазкур бўлинмалар бошлиқларининг буйруқлари асосида ўтказилиб, кейинчалик бу ҳақда махсус ваколатли орган ёки унинг тегишли ҳудудий бўлинмаси қисқа муддатли текширув ўтказилган кундан эътиборан бир иш куни ичида хабардор қилинади.

Текширишлар даврийлиги. Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини текширишлар махсус ваколатли органнинг қарорига биноан режали тартибда кўпи билан йилига бир марта амалга оширилиши мумкин, хусусий корхоналар ва Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат тўғрисида”ги Қонуннинг 10¹-моддасида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Белгиланган нормалар ва қоидаларга ўз вақтида ҳамда тўла ҳажмда риоя этувчи хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини текширишлар назорат қилувчи органлар томонидан кўпи билан икки йилда бир марта амалга оширилади, Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат тўғрисида”ги Қонуннинг 10¹-моддасида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Хусусий корхоналар фаолиятини текширишлар назорат қилувчи органлар томонидан кўпи билан икки йилда бир марта, белгиланган тартибда амалга оширилиши мумкин.

Текширувлар муддатлари. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текширишни ўтказиш муддатлари ўттиз календарь кундан ошмаслиги лозим. Алоҳида ҳолларда махсус ваколатли органнинг қарорига биноан бу муддат узайтирилиши мумкин, бунда ушбу қоида кичик тадбиркорлик субъектларига нисбатан татбиқ этилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат тўғрисида”ги Қонуннинг 9 ва 12-моддаларида назарда тутилган текширишни ўтказиш учун асос бўладиган ҳужжатлар текширилаётган хўжалик юритувчи субъектга тилхат олинган ҳолда топширилган пайт текширишни ўтказиш бошланган пайт ҳисобланади. Текширилаётган хўжалик юритувчи субъектнинг мазкур ҳужжатларни олишдан бош тортганлиги текширишни бекор қилиш учун асос бўлмайди. Текширилаётган хўжалик юритувчи субъект мазкур ҳужжатларни олишдан бош тортган тақдирда, назорат қилувчи органнинг мансабдор шахси томонидан унинг ўзи ва текширилаётган хўжалик юритувчи субъект имзолайдиган далолатнома тузилади. Текширилаётган хўжалик юритувчи субъект мазкур далолатномани имзолашдан бош тортганда, далолатномага тегишли ёзув киритилади. Бу ҳолда далолатнома имзоланган пайт текширишни ўтказиш бошланган пайт ҳисобланади.

Текшириш натижалари тўғрисидаги далолатнома (маълумотнома) текширилаётган хўжалик юритувчи субъектга топширилган кун текширишни ўтказиш тугаган кун ҳисобланади. Текширилаётган хўжалик юритувчи субъект текшириш натижалари тўғрисидаги далолатномани (маълумотномани) олишдан бош тортганда, назорат қилувчи органнинг мансабдор шахси бу ҳақда текшириш натижалари тўғрисидаги далолатномага (маълумотномага) тегишли ёзув киритади ва шу пайтдан эътиборан текшириш тугаган ҳисобланади. Бу ҳолда текшириш натижалари тўғрисидаги далолатноманинг (маълумотноманинг) бир нусхаси хўжалик юритувчи субъектга почта орқали буюртма хат билан юборилади.

8.4. Давлат назорати субъектларининг ҳуқуқ ва мажбурияти

Тадбиркорлик фаолияти субъектларини текшириш ва улар фаолиятини назорат қилиш билан боғлиқ ваколатли давлат органларининг тегишли қонун ва қонуности ҳужжатларида муайян ҳуқуқ ва мажбурияти кўрсатиб ўтилади. Тадбиркорлик фаолиятини текшириш ва назорат қилиш билан боғлиқ назорат органларининг энг муҳим вазифаси ўз ваколати доирасидан кетга қилмаслик ва уларнинг фаолиятини уларга тўсиқ бўлмайдиган ҳолда текширилиши лозим бўлади. Айрим ҳолатларда тегишли давлат органларининг тадбиркорлик фаолияти тўсиқ бўладиган тарзда аралашини ҳолатлари улар фаолиятига ҳалақит берадиган қонуности ҳужжатларини қабул қилиш ҳолатлари ҳам бўлиб туради. Айрим давлатларда ушбу ҳолатга йўл қўйганлик учун ушбу мансабдор шахсининг ўз лавозимидан озод қилиш билан чекланмасдан уларга етказилган зарар учун уни қоплаш мажбурияти юкланади⁵⁶.

Текширилаётган хўжалик юритувчи субъектлар қуйидаги ҳуқуқларга эга:

ўз фаолиятлари текширилиши тўғрисидаги тегишли ахборотга эга бўлиш;

назорат қилувчи органларнинг текширувчи мансабдор шахсларидан махсус ваколатли орган ёки унинг ҳудудий бўлинмалари қарорини, текшириш ўтказиш учун асос ҳисобланувчи бошқа ҳужжатларни талаб қилиш, текширувчиларнинг шахсини тасдиқловчи ҳужжатлар билан танишиш;

текшириш ўтказиш учун асосга эга бўлмаган шахсларнинг текшириш ўтказишига йўл қўймаслик;

---

⁵⁶Inside EPA, May 7, 2011, at II. See also Reed, "New BAT Standards: Lowering The Ceiling or Raising the Floor?" Environmental Law Reporter 13 (January, 2010), 10002.

назорат қилувчи органларнинг текширувчи мансабдор шахсларининг ваколатига кирмайдиган масалаларга оид талабларни бажармаслик ва текшириш предметига тааллуқли бўлмаган материаллар билан уларни таништирмаслик;

назорат қилувчи органларнинг текширувчи мансабдор шахсларидан текшириш тугаган куни текшириш натижалари тўғрисидаги далолатноманинг (маълумотноманинг) бир нусхасини олиш.

қонунда белгиланган тартибда текшириш натижалари устидан шикоят қилиш.

Хўжалик юритувчи субъектлар текширувчиларнинг қонуний талабига биноан текшириш ўтказиш учун зарур бўлган материаллар ва ҳужжатларни тақдим этишга, уларни текшириш объектларига киритишга, текширувчиларга ўз вазифаларини бажаришлари учун кўмаклашишга мажбурдирлар.

Назорат қилувчи органларнинг мансабдор шахслари хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текшириш чоғида ўз ваколатлари доирасида қуйидаги ҳуқуқларга эга:

текширилаётган хўжалик юритувчи субъектлардан текшириш ўтказиш билан бевосита боғлиқ бўлган зарур ҳужжатлар ва бошқа ахборотларни талаб қилиш;

текширилаётган хўжалик юритувчи субъектларга аниқланган қоидабузарликларни бартараф этиш тўғрисида бажарилиши мажбурий бўлган кўрсатмалар бериш;

тегишли давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, хўжалик юритувчи субъектлар мулкдорлари олдига айбдор шахсларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги масалани қўйиш;

текширувга аудиторлик ташкилотларини ва (ёки) экспертларни белгиланган тартибда шартнома асосида жалб этиш;

қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда молиявий ёки маъмурий жазо чораларини қўллаш;

режали текширишларни ўтказиш муддатини кўчириш тўғрисида, башарти бунга объектив асослар бўлса, махсус ваколатли органга тақдимнома киритиш.

Назорат қилувчи органлар мансабдор шахсларининг қонуний талаблари текширилаётган хўжалик юритувчи субъектлар томонидан бажариш учун мажбурийдир.

Назорат қилувчи органларнинг мансабдор шахслари хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текшириш чоғида ўз ваколатлари доирасида қуйидагиларни бажаришга мажбурдирлар:

текширилаётган хўжалик юритувчи субъектларга текшириш ўтказиш ҳуқуқини берувчи зарур ҳужжатларни кўрсатиш;
хўжалик юритувчи субъектлар ишлашига ҳалал бермаслик;
текширишларни қайд этиш дафтарига қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ёзиб қўйиш;
давлат сири, тижорат ёки бошқа сирлар сақланишини таъминлаш;
текширишлар натижаларини далолатнома (маълумотнома) билан расмийлаштириб, унинг бир нусхасини текшириш тугаган куни текширилаётган хўжалик юритувчи субъектда қолдириш;
ҳуқуқбузарлик ҳоллари аниқланган тақдирда қонун ҳужжатларида назарда тутилган чораларни кўриш.

Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш

РЕЖА:

8.5. Тадбиркорлик субъектларини ҳимоя қилиш тизимини ташкил этишнинг зарурияти.

8.6. Тадбиркорлик субъектларини ҳимоя қилишнинг ташкилий-ҳуқуқий тизими.

8.7. Тадбиркорлик фаолиятини ҳуқуқий ҳимоя тизимини ҳуқуқий таъминлаш.

8.8. Хўжалик (тадбиркорлик) субъектларини назорат қилишда ҳуқуқий ҳимоя тизимининг амал қилишининг ўзига хос хусусиятлари.

Таянч сўзлар: Тадбиркорлик субъектларини ҳимоя қилиш тизимини ташкил этишнинг зарурати. Тадбиркорлик субъектларини ҳимоя қилишнинг ташкилий-ҳуқуқий тизими. Тадбиркорлик фаолиятини ҳуқуқий ҳимоя тизимини ҳуқуқий таъминлаш. Тадбиркорлик субъектларини назорат қилишда ҳуқуқий ҳимоя тизимининг амал қилишининг ўзига хос хусусиятлари.

8.5. Тадбиркорлик субъектларини ҳимоя қилиш тизимини ташкил этишнинг зарурияти

Тадбиркорлик мамлакатимиз иқтисодиётини ҳаракатга келтирувчи, уни ривожлантирувчи асосий куч ҳисобланади. Шу сабабли, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган масалалардан биридир.

Тадбиркорларнинг ҳуқуқий ҳимоя тизими кенг қамровлик асосида амалга оширилади. Ушбу тизим тадбиркорлик қўлланиладиган барча соҳаларда беистисно тарзда амалда бўлади.

Ҳуқуқий ҳимоя юксак даражада юридик таъминланган. Бошқача айтганда, ҳуқуқий ҳимоянинг усуллари, воситалари, шакллари, уни амалга ошириш жараёни қонун нормаларида батафсил тартибга солинган. Бу эса ҳуқуқий ҳимоянинг қонунийлигини таъминлайди.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, тадбиркорларнинг ҳуқуқий ҳимоя тизими энг аввало тадбиркорларни фаоллигига таянади. Ҳар бир тадбиркорлик субъекти ўз ҳуқуқ ва манфаатларини ҳар қандай бузилишлардан энг аввало ўзлари фаол ҳимоя қиладилар ва қонунда йўл қўйилган барча воситалардан (ўзини–ўзи ҳимоя, суд орқали ҳимояланиш, оператив таъсир усуллари қўллаш ва ш.к.) фойдаланишга ҳақли. Агар тадбиркор ўз бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ўзи хоҳламаса (агар бунда учинчи шахслар ёки давлат манфатларига путур етказилган ёки тадбиркор ҳимояланиши лаёқатига эга бўлмаган ҳоллар мустасно) ҳеч ким унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида талаб қўя олмайди. Қонунларда тадбиркорларни ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг юридик имкониятлари белгилаб қўйилади, бу имкониятдан фойдаланиш, уларни амалга ошириш тадбиркорнинг ўзига боғлиқ.

Тадбиркорларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизими ўзининг яққол ифодаланган ташкилий – ҳуқуқий тузилмаларига эга. Бу тузилмалар ичида адлия идоралари ўзига хос ўрин эгаллайди. Бу ҳолат фақат мамлакатимиз ҳуқуқ тизими учунгина хос ҳолатдир. Хорижий мамлакатларда ҳам тадбиркорларнинг ҳуқуқий ҳимоя механизми яратилган, бироқ алоҳида, махсус ваколатли ташкилий тузилмалар мавжуд эмас.

Адлия органлари текширишлар давомида тадбиркорларни қонуний ҳуқуқ ва манфаатлари бузилган фактлари аниқланган ҳолларда судларга ва хўжалик судларига тегишли даъво аризалари билан чиқадилар ва айблардан етказилган моддий ва маънавий зарарни ундириш талабини қўядилар.

Англияда тадбиркорларни ҳимоя қилишнинг бир неча усуллари мавжуд. Бу усуллар тадбиркорларни давлат томонидан, нодавлат ташкилотлар ва ўз-ўзлари томонидан ҳимоя қилишни назарда тутди.⁵⁷

Англияда тадбиркорларнинг ҳуқуқлари 1990 йилдаги Судлар ва ҳуқуқий хизмат ҳақидаги қонун ва 2007 йилдаги Ҳуқуқий ёрдам ҳақидаги қонун билан тартибга солинади.⁵⁸

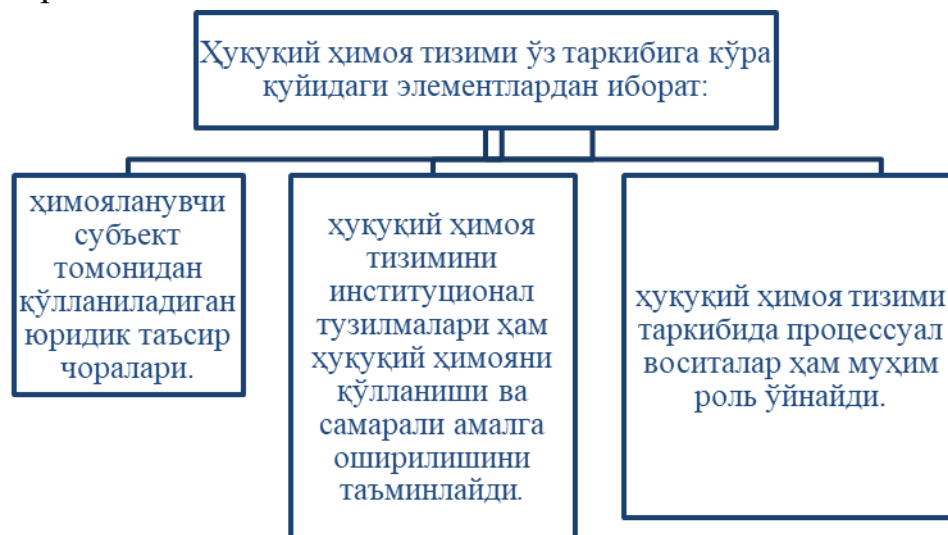
---

⁵⁷ Keenan and Riches, Business Law, Eleventh edition, 2013, 330 p

⁵⁸ Keenan and Riches, Business Law, Eleventh edition, 2013, 45 p.

8.6. Тадбиркорлик субъектларини ҳимоя қилишнинг ташкилий-ҳуқуқий тизими

Давлат ва ҳуқуқ мавжуд бўлган ҳар қандай жамиятда ҳуқуқий ҳимоя тизими ҳам мавжуд бўлади. Ҳуқуқий ҳимоя тизими ҳуқуқни қўллаш амалиётининг таркибий қисмидир. Ҳуқуқни қўллаш амалиётида, ижтимоий ҳаётда турли субъектларни манфаати тўкнашуви, улар ўртасида баҳс-мунозаралар ва низолар келиб чиқиши мумкин. Бироқ бу ўринда ҳуқуқий ҳимоя тизими ҳуқуқий низоларни ҳал этиш тизими билан бир хил, айний деган тасаввур туғилмаслиги лозим. Ҳуқуқий ҳимоя тизими гарчи муайян ҳолатларда ҳуқуқий низоларни ҳал этиш тизими билан туташса ҳам ҳуқуқий майдонда ўзига хос нисбий мустақил сегмент сифатида намоён бўлади. Ҳуқуқий ҳимоя тизими ҳуқуқ субъектларини ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини нормал амалга оширишини таъминлаш, уларни ҳар қандай бузилишлардан ва тажовузлардан сақлаш мақсадида қўлланиладиган, ҳуқуқ нормаларида белгилаб қўйилган юридик таъсир чораларини ва уларнинг амал қилишини таъминловчи институционал, процессуал нормалар мажмуидан иборат.

Ҳуқуқий ҳимоя тизими ўз таркибига кўра қуйидаги элементлардан иборат:

а) ҳимояланувчи субъект томонидан қўлланиладиган юридик таъсир чоралари;

б) ҳуқуқий ҳимоя тизимини институционал тузилмалари ҳам ҳуқуқий ҳимояни қўлланиши ва самарали амалга оширилишини таъминлайди;

в) ҳуқуқий ҳимоя тизими таркибида процессуал воситалар ҳам муҳим роль ўйнайди.

Ҳуқуқий ҳимоя тизими ҳар қандай ҳуқуқ тизими – оиласида (англо-саксон, қитъа, мусулмон ва ҳатто патриархал ҳуқуқ оиласида ҳам) мавжуд. Ҳуқуқий ҳимоя тизими кенг маънода ҳуқуқ-тартибот ва одил судлов

тизимига таянади. Ҳуқуқий ҳимоя тизими ундан фойдаланувчи субъектлар доирасига қараб умумий ва махсус ҳуқуқий ҳимоя тизимларига табақаланади.

Ушбу субъектларни барчаси ўзларининг бузилган ҳуқуқларини ҳуқуқий ҳимоя тизимидан фойдаланган ҳолда ҳимоя қилиш имкониятларига эга бўладилар. Албатта, амалда кўпроқ ундан фуқаролар ва юридик шахслар доимий равишда фойдаланадилар.

Умумий ҳуқуқий ҳимоя тизимининг асосий жиҳатлари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида муайян даражада ўз ифодасини топган деб айтиш мумкин. Жумладан, Конституциянинг 13-моддаси (демократик ҳуқуқ ва эркинликлар қонун билан қўриқланиши), 8-моддаси (тенг ҳуқуқлилиқ), 19-моддаси (ҳуқуқ ва эркинликлар дахлсизлиги), 20-моддаси (ҳуқуқ ва эркинликларни амалга ошириш шартлари), X-боби (ҳуқуқ ва эркинликлар кафолатлари) шулар жумласидандир. Умуман олганда, Конституциянинг жуда кўп нормаларида субъектларни муайян ҳуқуқлари ва эркинликлари ёки уларни таъминлаш кафолатлари мужассамланган.

Давлат кучли ҳуқуқ-тартибот ва одил судлов тизимини яратиш, уни ташкилий – ҳуқуқий ва норматив таъминлаш орқали умумий ҳуқуқий ҳимоя тизимини доимий ва узлуксиз ишлаши учун зарур шарт-шароитлар яратади. Барча субъектлар ҳеч қандай тўсиқларсиз ва истисноларсиз ушбу тизим имкониятларидан фойдаланишга ҳақлидирлар.

Алоҳида ҳуқуқий ҳимоя тизимидан фойдаланувчилар аҳолини элита қисми сифатида баҳоланмайди. Улар аҳолини бошқа қатламларига мансуб кишиларни ҳуқуқларини камситилиш, ерга уриш эвазига қўшимча имтиёзларга эга бўлмайдилар. Аксинча, масалан, вояга етмаганлар ва ногиронларга алоҳида ҳуқуқий ҳимоя тизими жорий этилмаса, у ҳолда улар бошқа кишиларга нисбатан имкониятлари чекланганлиги сабабли ноқулай аҳволга тушиб қолган булур эди.

Шу маънода махсус ҳуқуқий ҳимоя тизими ҳуқуқ тартиботнинг зарурий таркибий қисми ҳисобланади.

Шуни ишонч билан таъкидлаш мумкинки, бугунги кунда мамлакатимизда тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизими шакллантирилди ва унинг ташкилий механизми яратилди.

Бу тизимда *тадбиркорнинг шахси* ҳам муҳим ўрин тутаети. Биринчи галда тадбиркор ўз ҳуқуқларини, қонуний манфаатларини англаб етган бўлиши ва ҳуқуқий саводхон бўлиши лозим. Акс ҳолда унинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоя қилиниши учун қандай тизим яратилмасин, у самарали фаолият кўрсата олмайди. Аслини олганда, тадбиркор ўз ҳуқуқ ва бурчларини билмаса ундан қандай фойдаланишни ҳам, уни қандай ҳимоя қилишни ҳам, ва ҳатто, ҳуқуқи бузилган ҳолларда ўз ҳуқуқлари бузилганлигини ҳам англаб

етмайди. Ҳар бир тадбиркорлик субъекти ўз ҳуқуқ ва манфаатларини ҳар қандай бузилишлардан, энг аввало, ўзлари фаол ҳимоя қиладилар ва қонунда йўл қўйилган барча воситалардан (ўзини-ўзи ҳимоя, суд орқали ҳимояланиш, оператив таъсир усуллари кўллаш ва ш.к.) фойдаланишга ҳақли. Агар тадбиркор ўз бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ўзи хоҳламаса (агар бунда учинчи шахслар ёки давлат манфаатларига путур етказилган ёки тадбиркор ҳимояланиши лаёқатига эга бўлмаган ҳоллар мустасно) ҳеч ким унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида талаб қўя олмайди. Қонунларда тадбиркорларни ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг юридик имкониятлари белгилаб қўйилади, бу имкониятдан фойдаланиш, уларни амалга ошириш тадбиркорнинг ўзига боғлиқ. Англияда ҳам тадбиркорлик субъектларининг ўзини-ўзи ҳимоя қилиш механизми ривожланган.⁵⁹

Сўнгги йилларда тадбиркорларнинг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш учун бир қатор ишлар амалга оширилди: матбуотда мақолалар чоп этилмоқда, рисодалар, дарсликлар, ўқув қўлланмалари, кўргазмали ташвиқот воситалари тайёрланди ва аҳоли ўртасида тарқатилмоқда. Улардан тадбиркорлар ўзлари учун зарур барча фойдали маълумотларни олишлари мумкин.

Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизими **кенг қамровлилик** асосида амалга оширилади. Ушбу тизим тадбиркорликда қўлланиладиган барча соҳаларда беистисно тарзда амалда бўлади. Бошқача айтганда, ҳуқуқий ҳимоя тизими нафақат ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан ёки суд орқали ҳимояланиш ҳуқуқи орқали, балки давлат ва нодавлат, суд ва носуд тузилмалар орқали ҳам амалга оширилади.

Ҳуқуқий ҳимоя **юксак даражада юридик таъминланган**. Бошқача айтганда, ҳуқуқий ҳимоянинг усуллари, воситалари, шакллари, уни амалга ошириш жараёни қонун нормаларида батафсил тартибга солинган. Бу эса ҳуқуқий ҳимоянинг қонунийлигини таъминлайди.

⁵⁹ Keenan and Riches, Business Law, Eleventh edition, 2013, p.330.

Бунинг маъноси шундаки, тадбиркорлик субъектларини вужудга келиш, фаолиятини амалга ошириш ва бекор бўлиш жараёнларининг ҳамма босқичида ҳуқуқий ҳимоя мавжуд бўлади, масалан, тадбиркорлик субъектини рўйхатга олишни рад этганлик учун судга шикоят қилиш ҳуқуқи, тадбиркорлар фаолиятига ўзбошимчалик билан аралашувлардан ҳимоя қилиш тартиби ва ниҳоят, тадбиркорлик субъектларини банкрот деб топиш асослари ва тартиби (аслини олганда банкротлик ҳам ҳимоя тизимига киради, яъни якка тартибдаги тадбиркорни муайян асосларга кўра кредиторлар олдида жавобгарлигини бекор бўлишига олиб келади ва ҳ.к.).

Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизими ўзининг яққол ифодаланган *ташкилий – ҳуқуқий тузилмаларига* эга. Бу тузилмалар ичида адлия органлари ўзига хос ўрин эгаллайди. Бу ҳолат фақат мамлакатимиз ҳуқуқ тизими учунгина хос ҳолатдир. Хорижий мамлакатларда ҳам тадбиркорларнинг ҳуқуқий ҳимоя механизми яратилган, бироқ алоҳида, махсус ваколатли ташкилий тузилмалар мавжуд эмас.

Тадбиркорларни ҳуқуқий ҳимоя қилишда давлат органлари (суд, прокуратура, адлия, туманлар ва вилоятлар ҳокимликлари) ва нодавлат тизимлари (савдо-саноат палатаси, фермер хўжаликлари уюшмаси) баб-баравар фаолият кўрсатадилар.

Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимининг яна бир таркибий қисми бўлиб *тадбиркорлик, хўжалик юртишни ҳуқуқий таъминлаш* ҳисобланади. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, хўжалик юртиш, тадбиркорлик фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш даражаси бошқа фаолият турларига нисбатан анча юқори даражада йўлга қўйилган. Тадбиркорлик субъектларини вужудга келиш, рўйхатга олиш, фаолиятни амалга ошириш, қайта ташкил этиш, тугатиш жараёнлари тўла ҳуқуқий тартибга солинган. Тадбиркорлик субъектларининг деярли барча турлари ўзининг қонуний ҳуқуқий мақомига эга (масалан, тўлиқ ширкат, коммандит ширкати, маъсулияти чекланган жамият, кўшимча маъсулиятли жамият, акциядорлик жамияти, ишлаб чиқариш кооперативлари, фермер хўжаликлари ва ш.к.). Иқтисодиётнинг айрим тармоқларида тадбиркорликни амалга ошириш ҳам ўз норматив-ҳуқуқий асосларига эга. Низоларни ҳал этишнинг давлат тизимида хўжалик низолари муайян ваколатли давлат идоралари томонидан ҳал этилади. Тадбиркорлик субъектлари даъво аризаси беришда ўз пул маблағларига эга бўлмасалар, давлат божи тўлашни ҳал қилув қарори чиқарилгунга қадар кечиктиришга йўл қўйилади. Хўжалик низоларини ҳал этиш учун алоҳида суд тизимининг мавжудлиги тадбиркорларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя қилишни осонлаштиради ва реал амалга оширилишни ўзига хос кафолати бўлиб ҳисобланади. Бугунги кунда хўжалик судлари фаолиятида замонавий ахборот технологиялари изчиллик

билан жорий этилмоқда. Бу эса тадбиркорлик субъектлари учун ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишни масофавий амалга ошириш имконини бермоқда. Шу билан бирга уларниг вақтини ва маблағларини тежаш натижада тадбиркор ўз фаолиятини тўлақонли шуғулланиши учун шарт-шароит яратилади. Англияда тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан нодавлат-нотижорат ташкилотлар ҳам шуғулланиши мумкин.⁶⁰

Конституция ишлаб чиқилган ва қабул қилинган шарт-шароитларда мамлакат иқтисодий ривожининг стратегик мақсади, яъни бозор муносабатлари тизимини шакллантириш ва мустаҳкамлаш аниқ ва равшан белгилаб қўйилган эди. Бироқ ушбу иқтисодий тизимни барпо этиш йўллари, давлат ва иқтисодиёт ўртасидаги ўзаро муносабатлар, давлатни иқтисодиётга ҳуқуқий таъсир кўрсатиш шакллари ва воситалари ҳали мукамал ишлаб чиқилмаган эди. Мана шундай шароитда Конституциянинг XII-боби жамиятни иқтисодий негизи тўғрисида конституциявий нормаларни ўзида мужассам этди. Бугунги кунда ушбу нормалар мазмунини таҳлил этар эканмиз, уларни ниҳоятда заргарона аниқлик билан белгиланганлигини эътироф этиш лозим.

Мулкчилик муносабатлари ҳар қандай жамият иқтисодий негизининг асосида ётади. Худди шу сабабли ҳам Асосий Қонунимизда мулкый муносабатларни тартибга солишга қаратилган қатор *конституциявий принциплар* белгилаб қўйилган. Биринчи галда *Ўзбекистон иқтисодиёти негизини хилма хил шакллардаги мулк ташкил этиши* белгилаб қўйилган. Демак, бундан мамлакатимизда қандайдир мулк шаклини танҳо ҳукмрон мавқега эга бўлмаслиги тўғрисида хулоса чиқариш мумкин. Бу ўринда Конституцияда мулк шакллари санаб чиқилмайди, уларнинг рўйхати белгилаб қўйилмайди. Бу эса келгусида истиқболда вужудга келиши мумкин бўлган у ёки бу мулк шаклларига тўсиқлар қўйишни истисно этилишини англатади. Конституцияда шунингдек, *барча мулк шаклларининг тенглиги ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар ҳимоя этилиши кафолатланиши тўғрисида конституциявий принцип* ўз ифодасини топган. Ушбу принцип шунчаки декларатив характерга эга бўлмасдан, кейинчалик фуқаролик қонунларида янада ривожлантирилди ва муайянлаштирилди. Давлат – мулкдор, давлат мулки яъни оммавий мулк мулкнинг алоҳида шакли ҳисобланади. Бироқ давлат на сиёсий ҳокимият субъекти сифатида, на қонун чиқариш ҳокимиятини соҳиби сифатида ўз мавқеидан фойдаланган ҳолда оммавий мулк учун алоҳида имтиёзли ҳолатни белгилаб бермайди. Аксинча барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлиги ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолати сифатида намоён бўлади.

---

⁶⁰ Keenan and Riches, Business Law, Eleventh edition, 2013, p.345..

Иқтисодиётда хусусий сектор субъектлари тадбиркорликни асосий субъектлари сифатида намоён бўлиши табиий. Бундан эса, хусусий мулкни жамият иқтисодий негизини ривожлантиришда, бозор тизими ва тадбиркорликни тараққий этишида асосий моддий-мулкый манба бўлиши тўғрисида хулоса келиб чиқади. Демак, қонун чиқарувчи томонидан Конституциянинг 53-моддаси иккинчи қисмида хусусий мулкка урғу берилиши ҳар жиҳатдан ўринли ва мақсадга мувофиқ бўлган. Навбатдаги **конституциявий принцип** мулк дахлсизлиги билан боғлиқ.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида ва бошқа қатор қонунларда мулк ҳуқуқини бекор бўлиш асослари ва тартиби батафсил белгилаб қўйилган. Мулкдор ҳар қандай ҳолатда эмас, балки ўзининг ғайри-ҳуқуқий ҳаракатлари ёки жамият манфаатлари тақозосига кўра, муайян чекланган ҳолатлардагина ўз мол-мулкидан маҳрум этилиши мумкин.

Асосий қонунимизда мулк ҳуқуқини мазмуни ва мулкдор ваколатларини амалга ошириш чегараси белгилаб қўйилган. Мулкдор ваколатлари, энг аввало, ўз мол - мулкига ўз хоҳишига кўра эгалик қилиш, фойдаланиш, тасарруф қилишда намоён бўлади. Бироқ, мулкдор ваколатлари мутлақо чегарасиз эмас. Мулкдор ўз мол -мулкидан фойдаланиш жараёнида экологик муҳитга зарар етказмаслиги, бошқа субъектларни ҳуқуқлари ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Англияда тадбиркорларга етказилган моддий зарар жиноий жавобгарликни истисно этади.⁶¹

Конституцияда жамият иқтисодий негизлари билан боғлиқ яна бир **конституциявий принцип бу - иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги принципи** ҳисобланади. Иқтисодий фаолият эркинлигининг моҳияти шундан иборатки, фуқаролар ва юридик шахслар қонунларда таъқиқланмаган ҳар қандай иқтисодий фаолият билан шуғулланишлари мумкин. Ушбу иқтисодий фаолиятни амалга оширувчиси томонидан фойда олиш мақсади кўзда тутилса тадбиркорлик фаолияти ҳисобланади. Агарда бундай мақсадни кўзламаса ҳайрия, биргаликдаги фаолият ва шу каби кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Тадбиркорлик фаолияти эркинлиги фуқаро ёки тижоратчи юридик шахсга қонунда таъқиқланмаган ҳар қандай фаолият соҳаси бўйича тадбиркорликни амалга ошириш имконини беради. Бироқ ҳар қандай иқтисодий фаолиятни, тадбиркорликни ва меҳнат фаолиятини амалга оширувчи ҳар бир субъект ўз фаолияти натижаларидан баҳраманд бўлувчи **истеъмолчилар ҳуқуқи устунлигини** унутмасликлари лозим. Бозор шароитида ҳар қандай меҳнат фаолияти, тадбиркорлик фаолияти ва иқтисодий фаолият пировард натижаси истеъмолчиларнинг муайян эҳтиёжларини қаноатлантириш ҳисобланди.

---

⁶¹ Keenan and Riches, Business Law, Eleventh edition, 2013, p.331.

Бинобарин, ушбу тамойилни давлатнинг иқтисодий тартибга солишда қатъий амалга ошириши шарт бўлган ўзига хос *конституциявий принцип* сифатида эътироф этиш ўринли бўлур эди. Юқоридаги *конституциявий принциплар* иқтисодий тартибга солувчи ҳар қандай қонунлар ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мазмунида ётувчи асосий раҳбарий қоида бўлиб қолиши, уларни Конституцияга тўлиқ мувофиқлигини таъминловчи асосий юридик шарт ҳисобланади.

8.7. Тадбиркорлик фаолиятини ҳуқуқий ҳимоя тизимини ҳуқуқий таъминлаш

Тадбиркорларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимининг яна бир таркибий қисми бўлиб тадбиркорлик, хўжалик юритиш фаолиятини ҳуқуқий ҳимоя тизимини ҳуқуқий таъминлаш ҳисобланади. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, хўжалик юритиш, тадбиркорлик фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш даражаси бошқа фаолият турларига нисбатан анча юқори даражада йўлга қўйилган. Тадбиркорлик субъектларини вужудга келиш, рўйхатга олиш, фаолиятни амалга ошириш, тугатиш, қайта ташкил этиш жараёнлари тўла ҳуқуқий тартибга солинган. Тадбиркорлик субъектларининг деярли барча турлари ўзининг қонуний ҳуқуқий мақомига эга (масалан, тўлиқ ширкат, коммандит ширкати, маъсулияти чекланган жамият, қўшимча маъсулиятли жамият, акциядорлик жамияти, ишлаб чиқариш кооперативлари, фермер хўжаликлари ва ш.к.).

Иқтисодийнинг айрим тармоқларида тадбиркорликни амалга ошириш ҳам ўз норматив-ҳуқуқий асосларига эга.

Албатта, тадбиркорлик фаолиятини батафсил ҳуқуқий тартибга солинганлиги жуда муҳим ижобий ҳолат ҳисобланади. Айни вақтда бу борада барча муаммолар ҳал этилган деб айтиш қийин. Афсуски, тадбиркорликнинг ҳуқуқий асосларини ташкил этувчи норматив массивда аксарият кўпчилик турли идоралар меъёрий ҳужжатлари ташкил этади. Одатда қонунларда мустаҳкамланган норматив умумий йўналиш билан идоравий манфаатлар мустаҳкамлаб қўйилади, бу эса холислик, адолат, оқилоналик, инсофлилик каби умумий тамойиллар мазмунига ҳар доим ҳам тўла мувофиқ келавермайди.

Шу сабабли ҳам келгусида хўжалик-тадбиркорлик фаолиятини тартибга солишда идоравий меъёрий ҳужжатлар (Марказий Банк, Молия, Иқтисодий вазирликлари, Давлат божхона қўмитаси, Солиқ қўмитаси каби идоралар чиқарган ҳужжатлар) ўрнига қонунлар билан тартибга солишга кенг ўрин бериш лозим.

Низоларни ҳал этиш давлат тизимида хўжалик-тадбиркорлик низолари муайян ваколатли давлат идоралари томонидан ҳал этилади. Кўп ҳолларда давлат идораси қарори устидан судга шикоят қилиш мумкин.

Хўжалик–тадбиркорлик низоларини суд орқали ҳал этиш тизими ҳам пухта ишлаб чиқилган. Конституциянинг 111-моддасига асосан мулкчиликнинг турли шаклларига асосланган корхоналар, муасасалар, ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек тадбиркорлар ўртасидаги, иқтисодиёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган хўжалик низоларини ҳал этиш Олий Иқтисодий суд ва хўжалик судлари томонидан уларнинг ваколатлари доирасида амалга оширилади. Хўжалик судларида низоларни кўриб чиқиш ва ҳал этиш тартиби Хўжалик процессуал кодекси билан тартибга солинади. Хўжалик судларини иш юритиш тартиби умумий судларни иш юритиш тартибидан нисбатан соддалиги, тезкорлиги билан ажралиб туради (масалан, суд буйруғи тартибининг мавжудлиги). Хўжалик юритувчи субъектлар даъво аризаси беришда ўз пул маблағларига эга бўлмасалар, давлат божи тўлашни ҳал қилув қарори чиқарилгунга қадар кечиктиришга йўл қўйилади. Хўжалик низоларини ҳал этиш учун алоҳида суд тизимининг мавжудлиги хўжалик қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя қилишни осонлаштиради ва реал амалга оширилишни ўзига хос кафолати бўлиб ҳисобланади.

Масалан, талабнома билдириш тартибида низоларни ҳал этишга йўл қўйилади. «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Қонуннинг 17-18-моддаларида талабнома билдириш орқали хўжалик низоларини ҳал этиш асослари ва тартиби белгилаб қўйилган.

Бундан ташқари тарафлар келишув битими тузиш, низони ҳакамлар судига бериш орқали ҳам ҳал этишлари мумкин. Ҳакамлар судининг қарори давлатнинг мажбурлов кучи билан таъминланади, шунингдек муайян асослар мавжуд бўлган тақдирда ушбу қарор устидан судга (Иқтисодий суд га) шикоят қилиш мумкин. Англияда низоларни муқобил усулларда ҳал қилиш усуллари жуда ривожланган.⁶²

Бунда албатта ҳар қандай низолар эмас, балки Ўзбекистон Республикаси Конституциясида йўл қўйилган низолар хорижий давлатлар судларида ёки халқаро арбитражида кўриб ҳал этилиши мумкин (масалан, банкротлик бўйича ишлар, давлат бюджет олдидаги мажбуриятлар билан боғлиқ низолар, хорижий юрисдикция бўла олмайди.)

Хўжалик юритувчи субъектлар ва тадбиркорларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимида Савдо-саноат палатаси муҳим ўрин эгаллайди. Савдо-саноат палатаси тармоқ хўжалик бирлашмалари таркибига кирмайдиган кичик ва

---

⁶² Keenan and Riches, Business Law, Eleventh edition, 2013, p.64.

хусусий тадбиркорлик субъектларини аъзолик шарт бўлган ҳолда шартнома асосида бирлаштирувчи давлатга қарашли бўлмаган нотижорат ташкилотидир. Палата Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини ривожлантиришга, унинг жаҳон иқтисодий тизимига қўшилишига кўмаклашиб, бозор инфраструктурасини яхлит тизимини шакллантириш, тадбиркорнинг фаолияти учун қулай шароит яратиш, тадбиркорликнинг барча турларини, Ўзбекистон тадбиркорларининг бошқа мамлакатлар тадбиркорлари билан савдо иқтисодий ва илмий-техникавий алоқаларини ривожлантириш мақсадида тузилади. Палата ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2004 йил 3 декабрдаги 713-II-сонли «*Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси тўғрисида*»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунини асосида амалга оширади.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги тадбиркорлик тузилмалари хусусан фермер хўжалик ҳуқуқий ҳимоя тизимида Фемер хўжаликлари кенгашлари мурим ўрин эгаллайди. Улар ўз фаолиятларини «*Фермерлар кенгаши тўғрисида*»ги Уставга мувофиқ амалга оширади.

8.8. Хўжалик (тадбиркорлик) субъектларини назорат қилишда ҳуқуқий ҳимоя тизимининг амал қилишининг ўзига хос хусусиятлари

Тадбиркорларнинг ҳуқуқий ҳимоя тизимининг марказида тадбиркор билан унинг фаолияти устидан назоратни амалга оширувчи давлат хизматчиси ўртасида ўзаро ҳурмат, ишонч ва инсофга асосланган қонуний муносабатларни вужудга келтириш ва уни доимий барқарор равишда сақлаб туриш ётади. Бу вазифа анча мураккаб ҳисобланади.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текшириш муддатлари ўттиз календар кунидан ошмаслиги лозим. Алоҳида ҳолларда махсус ваколатли органнинг қарорига биноан бу муддат узайтирилиши мумкин.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини режадан ташқари текшириш учун махсус ваколатли органнинг текширилаётган объект номини, текширув ўтказиш мақсади, муддатлари ҳамда уни ўтказиш сабабларининг асослилиги кўрсатилган ҳолда режадан ташқари текшириш ўтказиш тўғрисида чиқарган қарори, шунингдек текширишни амалга оширувчи тегишли назорат қилувчи органнинг буйруғи асос бўлиб хизмат қилади.

Хўжалик юритувчи субъектларни уларнинг хўжалик фаолиятини тафтиш қилиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда текшириш тегишли назорат қилувчи (ёнғинга қарши, энергетика назорати ва бошқа) органлар томонидан, қоида тариқасида, бир марта ўтказиладиган комплекс текширув давомида амалга оширилади.

Хўжалик юритувчи субъектлар текширувчиларнинг қонуний талабига биноан текшириш ўтказиш учун зарур бўлган материаллар ва ҳужжатларни тақдим этишга, уларни текшириш объектларига киритишга, текширувчиларга ўз вазифаларини бажаришлари учун кўмаклашишга мажбурдирлар.

Назорат қилувчи органларнинг мансабдор шахслари хўжалик юритувчи субъектларнинг қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган фаолиятига аралаштишга ҳақли эмас.

Агар назорат қилувчи органларнинг мансабдор шахслари хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятида қонун ҳужжатлари бузилганлигини аниқласалар, улар ўзларига берилган ваколат доирасида ва муайян қоидабузарликни бартараф этиш билан бевосита боғлиқ чора-тадбирларни кўришлари мумкин. Назорат қилувчи органларнинг мансабдор шахслари қоидабузарлик ҳолати мавжудлигидан хўжалик юритувчи субъектларнинг бошқа қонуний фаолиятига аралаштиш ёки уни чеклаш учун асос сифатида фойдаланишга ҳақли эмас. Англияда Омбудсман тадбиркорлар ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш билан ҳам шуғулланади.⁶³

Хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқий ҳимоя тизимини яна бир бўғини – бу хўжалик юритувчи субъектлар юридик хизмат бўлинмалари ҳисобланади. Айниқса хўжалик шартномалари тузишда юридик хизмат бўлинмалари фаол иштирок этади. Агар тадбиркорлик субъекти ўз юридик хизматига эга бўлмаса (масалан, якка тадбиркор, фермер хўжалиги ва х.к.), у ҳолда улар ҳақ эвазига юридик хизмат кўрсатиш шартномалари орқали адвокатлар хизматидан фойдаланишлари шарт.

Ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг ўз юридик хизмати бўлиши унинг ҳуқуқий ҳимоясини ташкилий таъминловчи кафолат ҳисобланади. Юридик хизмат бўлинмалари хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг барча йўналишларида ва саналарида, барча босқичлар узлуксиз ва доимий равишда, биринчидан хўжалик юритувчи субъект фаолиятини қонунийлигини, ўз манфаатларига мослигини таъминласа, иккинчидан, бошқа ҳар қандай субъектларни хатти-ҳаракатлари унинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларига хилоф бўлмаслигини кузатиб боради ва зарур ҳолларда тегишли ҳуқуқий ҳимояни ташкил этади.

Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда тадбиркорларни ҳуқуқий ҳимоя тизими миллий қонунчилигимизнинг алоҳида комплекс институти бўлиб, у тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда уларга берилган имтиёзлар, енгилликлар, афзалликлар, алоҳида кафолатлар, тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мажбурияти юклатилган давлат ва нодавлат органларининг

---

⁶³ Keenan and Riches, Business Law, Eleventh edition, 2013, p.66.

махсус ваколатларини, хўжалик – тадбиркорлик соҳасида вужудга келган низоларни кўриб чиқиш ва ҳал этишнинг алоҳида тартибини ўз ичига олади.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

2-амалий машғулот. Мамлакатимизда иқтисодий-ижтимоий ислохотлар шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишни такомиллаштириш

Ишдан мақсад: тингловчиларда фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишни такомиллаштириш масалаларини ўзлаштиришга кўмаклашиш ҳамда уларда назария ва амалиёт бирлигига риоя қилиш малакаларини шакллантиришдан иборат.

Масаланинг қўйилиши: фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишда интерфаол усулларни амалий мисоллар ёрдамида қўллашдан ҳамда фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишда кейс-стади дарс ўтиш методининг моҳияти ва афзалликларини кўрсатишдан иборат.

Ишни бажариш учун намуна: “Кейс-стади” топшириғини бажаришда тингловчи муайян масала, ҳуқуқий низо, муаммоли ҳуқуқий вазиятни қонун нормалари асосида ечишга, унинг тўғри ва асосли жавобини топишга ҳаракат қилади. Дарс ўтишнинг бундай усули замонавий ҳуқуқий таълимдаги энг самарали усуллардан бири бўлиб, бу орқали тингловчиларни қонун нормаларини амалиётга тўғри қўллай олиш, ностандарт вазиятларда қонун талабларини ўринли татбиқ этиш кўникмаларини шакллантиришга ва яқунда тингловчининг қонун нормалари қўллаш кўникмалари ошишига хизмат қилади.

“Кейс-стади методи”ни амалга ошириш босқичлари қуйидагилар ҳисобланади:

- *кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш.*

Бешкент туманида жойлашган катта сув дамбасининг бўзилиши натижасида шу туманда жойлашган фермерларга тегишли бўлган 500 гектар ерга экилган кишлоқ хўжалик экинлари нобуд бўлди. Туман ҳокими ушбу воқеа сабабчиларидан фермерларга етган зарарнигина қоплаб бериш ҳақида бўйруқ чиқарди. Фермерлардан бири эса ҳақиқий зарар билан бирга олинмаган фойдани ҳам ундириб беришни суддан талаб қилди. Суд ҳоким қарорини асос қилиб кўрсатиб фермернинг талабини рад этди.

- *кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғини белгилаш.*

Мазкур кейс бевосита фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларини тартибга солишга қаратилган ҳисобланади. Бунда биз қуйидагича ўқув топшириқларини аниқлаштириб олишимиз лозим ҳисобланади:

- ❖ зарар ва зарар тўғрисидаги умумий қоидаларни билиш;
- ❖ фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини вужудга келтирувчи асослар ҳақидаги қоидаларни таҳлил қилиш.

- кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топширигининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш.

- ❖ суднинг ҳаракатига баҳо бериш;
- ❖ суднинг қарорига ҳокимнинг бўйруғи асос бўлиши мумкин ёки мумкин бўлмаслигини таҳлил қилиш;

- ❖ ҳокимнинг бўйруғи фуқаролик ҳуқуқий муносабатни тартибга сола олдиши ёки олмаслигини аниқлаш.

- кейс ечимини шакллантириш ва асослаш.

Сўнги тўртинчи босқичда муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш, якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш каби топшириқларга жавоб топиш лозим.

3-амалий машғулот. Фуқаролик қонун ҳужжатларини ҳуқуқни қўллаш амалиётида намоён бўлиш хусусиятлари

Ишдан мақсад: тингловчиларда фуқаролик ҳуқуқига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларга киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларни чуқур ўзлаштиришга ёрдамлашишдан иборат.

Масаланинг қўйилиши: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик қонунчилигига киритилган сўнгги ўзгартиш ва қўшимчаларни тавсифлаш. (Масалани жадвал асосида таҳлил қилиш).

Ишни бажариш учун намуна: 2016 йил 25 апрелда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги № ЎРҚ—405-сонли Қонунига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган 163–I-сонли ва 1996 йил 29 августда қабул қилинган 256–I-сонли қонунлари билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексининг 191, 605, 615, 626-моддаларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди.

№	Модда	Янги ҳолати	Эски ҳолати
1.	191-модда. Эгасиз ашё	Эгаси бўлмаган ёки эгаси номаълум бўлган ашё эгасиз ашё ҳисобланади. Агар бу ҳол топилма тўғрисидаги, қаровсиз ҳайвонлар ва хазина тўғрисидаги қоидаларда рад этилмаган бўлса, эгасиз кўчар ашёларга эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат асосида қўлга киритилиши мумкин.	Эгаси бўлмаган ёки эгаси номаълум бўлган ашё эгасиз ашё ҳисобланади. Агар бу ҳол топилма тўғрисидаги, қаровсиз ҳайвонлар ва хазина тўғрисидаги қоидаларда рад этилмаган бўлса, эгасиз кўчар ашёларга эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат асосида қўлга киритилиши мумкин.

		<p>Эгасиз кўчмас ашёлар тегишли давлат органининг ёки фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг аризасига мувофиқ кўчмас мол-мулкни давлат рўйхатига олувчи орган томонидан ҳисобга олинади.</p> <p>Эгасиз кўчмас ашё ҳисобга олинганидан кейин бир йил муддат ўтгач, давлат мол-мулкни бошқаришга ваколати бўлган орган ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи бу ашёни давлат мулкига ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи мулкига кирган деб ҳисоблаш тўғрисидаги талаб билан судга мурожаат этиши мумкин.</p> <p>Суднинг ҳал қилув қарорига биноан давлат мулкига ўтмаган деб ҳисобланган эгасиз кўчмас ашё уни ташлаб кетган мулкдорнинг эгалигига, фойдаланишига ва тасарруфига яна қабул қилиниши ёки эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат асосида қўлга киритилиши мумкин.</p> <p>Эгасиз ашёларни аниқлаш ва ҳисобга олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгиланади.</p>	<p>Эгасиз кўчмас ашёлар тегишли давлат органининг ёки фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг аризасига мувофиқ кўчмас мол-мулкни давлат рўйхатига олувчи орган томонидан ҳисобга олинади.</p> <p>Эгасиз кўчмас ашё ҳисобга олинганидан кейин уч йил муддат ўтгач, давлат мол-мулкни бошқаришга ваколати бўлган орган ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи бу ашёни давлат мулкига ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи мулкига кирган деб ҳисоблаш тўғрисидаги талаб билан судга мурожаат этиши мумкин.</p> <p>Суднинг ҳал қилув қарорига биноан давлат мулкига ўтмаган деб ҳисобланган эгасиз кўчмас ашё уни ташлаб кетган мулкдорнинг эгалигига, фойдаланишига ва тасарруфига яна қабул қилиниши ёки эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат асосида қўлга киритилиши мумкин.</p> <p>Эгасиз ашёларни аниқлаш ва ҳисобга олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгиланади.</p>
2.	...	...	...

4-амалий машғулот. Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиш тенденциялари: миллий ва хорижий тажриба

Ишдан мақсад: тингловчиларда фуқаролик ҳуқуқига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ривожланиш жараёнларини миллий қонунчилигимиз, шунингдек ривожланган мамлакатлар қонунчилигини ўрганиш асосида таҳлил қилиш.

Масаланинг қўйилиши: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик қонунчилигидаги бирор нормани бошқа ривожланган давлат фуқаролик қонунчилигидаги айни шундай нормаси билан солиштирма жадвал шаклда қиёслаш.

Ишни бажариш учун намуна: Ривожланган давлатлар қонунчилигини ўрганиш орқали уларнинг фуқаролик қонунчилиги нормаларидаги миллий қонунчилигимизга мос келувчи, шунингдек қонунчилигимизни такомиллаштиришга хизмат қилувчи нормаларни таклиф сифатида тайёрланг. Бунда асосан МДХ давлатларидан ва Роман-герман ҳуқуқ тизими амал қилувчи давлатлар қонунчилигига эътибор қаратинг.

№	Амалдаги таҳрир	Таклиф этилаётган таҳрир	Асослантириш
1.	<p>10-модда. Фуқаролик ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиш</p> <p>Фуқаролик ҳуқуқлари процессуал қонунлар ёки шартномада белгилаб қўйилганидек, ишлар қайси судга тааллуқли бўлишига қараб, суд, иқтисодий суд ёки ҳакамлик суди (бундан кейин — суд) томонидан ҳимоя қилинади.</p> <p>Қонунда назарда тутилган ҳоллардагина фуқаролик ҳуқуқлари маъмурий тартибда ҳимоя қилинади. Маъмурий тартибда қабул қилинган қарор устидан судга шикоят қилиш мумкин.</p>	<p>10-модда. Фуқаролик ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиш</p> <p><i>Ҳар бир шахс ўзининг шахсий номулкий ёки мулкый ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилишга ҳақли.</i></p> <p>Фуқаролик ҳуқуқлари процессуал қонунлар ёки шартномада белгилаб қўйилганидек, ишлар қайси судга тааллуқли бўлишига қараб, суд, иқтисодий суд ёки ҳакамлик суди (бундан кейин — суд) томонидан ҳимоя қилинади.</p> <p>Қонунда назарда тутилган ҳоллардагина фуқаролик ҳуқуқлари маъмурий тартибда ҳимоя қилинади. Маъмурий тартибда қабул қилинган қарор устидан судга шикоят қилиш мумкин.</p>	<p>Фуқаролик ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилиш ҳуқуқи ҳар бир шахснинг субъектив ҳуқуқи ҳисобланади. Шу сабабли шахснинг ўзига тегишли фуқаролик ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилишни сўраб судга мурожаат қилишга ҳақлилиги ФҚда ўз ифодасини топиши асослидир.</p>
2.	....	....	....

5- амалий машғулот. Тадбиркорлик фаолияти субъектлари ва улар фаолиятини ташкил этиш: миллий ва хориж тажрибаси

Ишдан мақсад: тингловчиларда тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи норматив ҳуқуқий ҳужжатларни туркум ва тизимлаштириш малакасини шакллантиришдан иборат.

Масаланинг қўйилиши: Мамлакатимизда қабул қилинган қонунлар орасидан тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчиларини ажратинг. (Масалани жадвал асосида тўлдириш: фаолиятни бевосита тартибга солади (*), фаолиятни қисман тартибга солади (+), фаолиятни тартибга солмайди (-)).

Ишни бажариш учун намуна

Қонун номланиши	Қилинган сана	Рақам	Тааллуқлиги
Инвестиция ва пай фондлари тўғрисида	25.08.2015	ЎРҚ-392-сон	*
Ташувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида	26.05.2015	ЎРҚ-386-сон	+
Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида	03.12.2014	ЎРҚ-378-сон	+
Ижтимоий шериклик тўғрисида	25.09.2014	ЎРҚ-376-сон	-
Тижорат сири тўғрисида	11.09.2014	ЎРҚ-374-сон	*

6-амалий машғулот. Тадбиркорлик фаолиятида шартномалар

Ишдан мақсад: тингловчиларда тадбиркорлик-ҳуқуқий фанларни ўқитишни такомиллаштириш масалаларини ўзлаштиришга кўмаклашиш ҳамда уларда назария ва амалиёт бирлигига риоя қилиш малакаларини шакллантиришдан иборат.

Масаланинг қўйилиши: тадбиркорлик-ҳуқуқий фанларни ўқитишда интерфаол усулларни амалий мисоллар ёрдамида қўллашдан ҳамда тадбиркорлик-ҳуқуқий фанларни ўқитишда кейс-стади дарс ўтиш методининг моҳияти ва афзалликларини кўрсатишдан иборат.

Ишни бажариш учун намуна: тингловчидан тадбиркорлик соҳасида қўлланиладиган шарномалардан бири ўқитувчи томонидан танланади ва куйидаги андозада тузиб берилиши сўралади.

1-топшириқ: Шартнома бўш қолдирилган қаторларни тўлдириг.

_____ -СОҢЛИ _____ ШАРТНОМАСИ

20__ йил «__» _____

_____ шаҳри

---

1. ШАРТНОМА ПРЕДМЕТИ

---

2. ТОВАР БАҲОСИ

---

3. ТЎЛОВ ШАКЛИ ВА ТАРТИБИ

---

4. ТАРАФЛАРНИНГ ХУҚУҚ ВА МАЖБУРИЯТЛАРИ

---

5. МАЖБУРИЯТЛАРНИ БАЖАРИШ МУДДАРЛАРИ ВА ТАРТИБИ

---

6. ТАРАФЛАР МУЛКИЙ ЖАВОБГАРЛИГИ

---

7. ШАРТНОМАНИ ЎЗГАРТИРИШ ВА БЕКОР ҚИЛИШ ТАРТИБИ

---

8. НИЗОЛАРНИ ҲАЛ ҚИЛИШ ТАРТИБИ

---

9. БОШҚА ШАРТЛАР *(тўлдириши ихтиёрий)*

---

9. ШАРТНОМАНИНГ АМАЛ ҚИЛИШ МУДДАТИ

---

10. ТАРАФЛАРНИНГ ЮРИДИК МАНЗИЛИ ВА РЕКВИЗИТЛАРИ (тўлдирманг)

ХУҚУҚИЙ ХУЛОСА

20__ йил «__» _____

_____ шаҳри

_____ : _____

2-топшириқ. Ушбу топшириқда исталган бир шартнома қисм ва бандларининг номерлари ўчирилади ва қоғозда 4 нухсада чоп этиталади. Сўнг энг кичкина бўлақларга, албатта қонданинг жумла сифатида маъносини сақлаган ҳолда бўлинади (қайчида кесилади). Ва тўртта кичик гуруҳга уларни бирлаштириш учун тақдим қилинади. Кичик гуруҳлар томонидан скотчда бирлаштирилади. Шартноманинг оригинал варианты эталон қилиб олиб (проектор воситасида) муайян гуруҳ ишлари бошқаси томонидан текширилади.

7-амалий машғулот. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг ҳуқуқий тартибга солиниши

Ишдан мақсад: тингловчиларда тадбиркорлик-ҳуқуқий фанларни ўқитишни такомиллаштириш масалаларини ўзлаштиришга кўмаклашиш ҳамда уларда назария ва амалиёт бирлигига риоя қилиш малакаларини шакллантиришдан иборат.

Масаланинг қўйилиши: тадбиркорлик-ҳуқуқий фанларни ўқитишда интерфаол усулларни амалий мисоллар ёрдамида қўллашдан ҳамда тадбиркорлик-ҳуқуқий фанларни ўқитишда глоссарий методининг моҳияти ва афзалликларини кўрсатишдан иборат.

Ишни бажариш учун намуна: тингловчидан ташқи иқтисодий фаолиятда ишлатиладиган атамаларнинг мазмунини ёритиб бериш учун глоссарий тузиш сўралади.

Экспорт — Товарларнинг Ўзбекистон Республикаси божхона худудидан уларни қайта олиб кириш тўғрисидаги мажбуриятни олмасдан олиб чиқиб кетилиши, агар қонун ҳужжатларида бошқача қоида белгиланмаган бўлса, товарлар экспортдир.

Импорт — Товарларнинг Ўзбекистон Республикаси божхона худудига уларни қайта олиб чиқиб кетиш тўғрисидаги мажбуриятни олмасдан олиб кирилиши товарлар импортидир.

8-амалий машғулот. Тадбиркорлик субъектлари фаолияти устидан давлат назорати. Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш

Ишдан мақсад: Тингловчиларнинг тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилувчи органлар ваколатларини аниқ билиш ва бир-биридан фарқлаш малакасини шакллантириш.

Масаланинг қўйилиши: Қуйидаги жадвалда тадбиркорлар ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилувчи органлар номи келтирилган бўлиб, номи тагига уларнинг ваколатлари ёзилиши керак.

Ишни бажариш учун намуна

Адлия органлари	Адвокатура	Суд
Шарномавий муносабатларда тадбиркорлик субъектини қўллаб-қувватлайди		

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

1-казус

“Қосимбой” МЧЖ “Робита” супермаркети билан тузилган шартнома асосида Супермаркетга 200 тонна (100 тоннаси 50 килограммлик қопларда, қолган 50 тоннаси 5 кг идишларда, 30 тоннаси 3 кг идишларда ва 20 тоннаси 1 кг идишларда) турли навларда ун етказиб бериш мажбуриятини олди. МЧЖ шартномада келишилган уннинг ярмини 100 тоннасини етказиб берганда, Супермаркет унни қабул қилишни рад этиб, уннинг барчасини топширишни, шартномада маҳсулотни қисмларга бўлиб етказиб бериш назарда тутилмаганлигини, етказиб берилган ун маҳсулотини у ўзининг филиалларига тарқатиши лозимлигини, буюртманинг тўлиқ бажарилмаслиги эса, маҳсулот етказиб беришдаги узилишлар юзага келишини билдирди. МЧЖ эса уннинг қолган 100 тоннасини бир ойдан сўнг етказиб беришини, ҳозирда тайёр бўлган 100 тонна унни сақлаб туришга эса ўзининг имконияти йўқлигини, шартномада уннинг барчасини бир партиядан етказиб бериш назарда тутилган бўлсада, бундай катта ҳажмдаги буюртмани тайёрлаб, тегишли идишларга жойлаш етказиб бериш кўп вақт ва катта меҳнат сарф қилишини, супермаркет етказиб берилган 100 тонна унни сотиб тургунича, қолган 100 тонна унни ҳам етказиб беришини билдирди.

Бироқ супермаркет Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 239-моддаси талабларидан келиб чиқиб, МЧЖнинг талабларини рад этди ва етказиб берилган ун маҳсулотларини қабул қилишдан бош тортди. МЧЖ эса суд мурожаат қилди ва ўзига етказилган зарарни қоплашни ҳамда етказиб берилган маҳсулотни қабул қилиш мажбуриятини Супермаркетга юклашни талабни қилди.

Вазиятга талбиркорликнинг мазкур соҳасида шаклланган иш муомаласи одатларидан келиб чиқиб, ҳуқуқий баҳо беринг?

2-казус

Комилов Омилжон Ипотека банкнинг Тошкент шаҳар Юнусобод туманидаги филиалидан 150 миллион сўмлик ипотека кредити олган эди. Кредит шартномасининг муддати 15 йил бўлиб, ойлик фоиз тўловлари ва ҳар ойда банкка қайтарилиши керак бўлган сумма миқдори белгиланган эди. Кредит шартномаси тузилиб у амал қилаётганининг 9 йилида Комилов Омилжон кредит суммасини тўлиқ тўлаб ундан тезроқ “қутилмоқчи” бўлди ва банкка тўлаши керак бўлган барча суммани ҳисоблаб, банк маъмуриятига мурожаат қилди. Бироқ банк ундан қолган олти йил учун фоизларни тўлиқ тўласагина ижрони муддатидан олдин қабул қилиб олиши мумкинлигини билдирди. Бу вазиятда Қобилов Омилжон ФКнинг 243-моддаси талабларига

кўра, банк ижрони муддатидан олдин қабул қилиши шартлигини ва бу ҳолатда у пулни қайтаргач ўзи фойдаланмайдиган 6 йил учун қўшимча фоиз тўлаш истаги йўқлигини билдирди.

Банк эса банкда шаклланган иш муомаласи одатларига кўра, кредит шартномалари бўйича қарздор кредит суммасини қайтариш мажбуриятини муддатидан олдин бажарганда у шартнома амал қилишининг барча муддати учун фоизларни тўлаши лозимлигини билдирди ва Комилов Омилжондан ижрони муддатидан олдин қабул қилишни рад этди.

Комилов Омилжон бу вазиятда қандай йўл тутиши бўйича адвокатга муурожаат қилди. Унга ҳуқуқий маслаҳат беринг?

3-казус

Фарғона шаҳар Маҳмуд Қосимов кўчаси 3-уйида жойлашган “Лочин” хусусий корхонаси унинг мулкдори Жумабоев Сайёд Адаҳамович (“сотувчи”) томонидан хусусий тадбиркор Азимов Мурод Мамуровичга (“харидор”) олди-сотди шартномаси асосида сотилишга келишиб қўйилди. Шартномага мувофиқ сотувчи шу корхона жойлашган ер участкасига мулкдорлик ҳуқуқига эга бўлмайди. Сотувчи ушбу шартномага илова тарзда 2000 йил 5 январида ўтказилган инвентаризация далолатномасини, бухгалтерия балансини, аудиторнинг корхона таркиби ва қиймати бўйича хулосасини тақдим этди. Ушбу шартноманинг объекти сифатида мол-мулк мажмуи сифатидаги корхона белгилаб олинди (мулкӣ ҳуқуқлар-бино, мол-мулк, ускуналар ва номулкӣ ҳуқуқлар: - фирма номи, товар белгиси, хизмат кўрсатиш белгиси, муаллифлик ҳуқуқи, талаб қилиш ҳуқуқи, патент ва қарзлар).

Шартнома нотариал гувоҳлантирилиши учун нотариусга тақдим этилганда, нотариус шартнома матнини тўлиқсиз деган важ билан шартномани рўйхатдан ўтказишдан бош тортди.

Сизнинг фикрингизча нотариус тўғри ҳаракат қилганми? Сотиб олувчи ушбу мол-мулкни қўлга киритганида, у жойлашган ер участкасидан фойдаланиш тартиби қандай?

Сотувчи кредиторларни хабардор этмагани ҳолати аниқланса, буни сотиб олган олувчи билган ёки билмаган бўлса, кредиторларнинг талабларини қондириш тартиби кимнинг зиммасида бўлади?

Корхона мол-мулки нобуд бўлиши юзасидан жавобгарлик қайси ҳолларда сотувчининг зиммасида бўлади?

4-казус

Тошкент шаҳар Чилонзор туманида фаолият юритувчи “Турон” ОАЖ 1998 йил 14 май куни Чилонзор туманида жойлашган Чилонзор туман

соғлиқни сақлаш бўлимига қарашли 14-поликлиникага 14 миллион сўмлик касалхона мебел жиҳозларини хайр-эҳсон тарзида берди.

Томонлар ўртасида хайр-эҳсон шартномаси тузилиб, шартнома қонун ҳужжатларига асосан расмийлаштирилган эди. Шартноманинг асосий шarti сифатида мазкур жиҳозлар фақат 14-поликлиника эҳтиёжларига ишлатилиши лозимлиги кўзда тутилган эди.

1999 йил 7 августда 14-поликлиника бош врачлари ва поликлиника ҳисобчиси томонидан такдим этилган жиҳозларни ўрнатиш ва фойдаланиш тўғрисидаги рўйхатда мазкур шартноманинг шартлари бажарилмаганлиги кўзга ташланди. Чунки бу рўйхатда турган “Турон” ОАЖ хайр-эҳсон қилган касалхона мебел жиҳозлари йуқ эди.

Бироқ 1999 йил сентябр ойида поликлиника бош врачлари пора олиш ва мол-мулкни талон – тарож қилиш билан айбланиб жиноий жавобгарликка тортилди. Тергов давомида аниқланиши бош врач юқоридаги хайр-эҳсон қилинган мебел жиҳозларни ҳам ўзининг шахсий манфаатлари юзасидан тасарруф қилиб юборилганлиги аниқланди.

Ушбу ҳолат юзасидан “Турон” ОАЖ хайр-эҳсон шартномасини бекор қилишни сўраб судга даъво аризасини билан муурожаат қилиши мумкинми?

Хайр-эҳсон шартномаси юзасидан унинг ижроси ҳисобот териши шартми?

5-казус

Икки дуродгор Бокиев билан унинг дачасида 1 июнга қадар ёғоч гараж қуриб беришга келишишди. Бажариладиган ишлар ҳақи томонлар тузган меҳнат шартномаси деб аталган ёзма ҳужжатда акс эттирилди. Унда шунингдек бажариладиган қурилишнинг ўзига хос хусусиятларига оид ҳамма шартлари (гараж катталиги, фундаментал материал, металл том ва бошқалар) киритилди. Қурилиш учун материалларни Бокиев 10 майгача топиб бериши керак эди. Дуродгорлар ишни ўз вақтида бажаришга киришдилар. 28 майда ҳамма ишлар тугатилиш арафасида эди, дуродгорлар Бокиевдан 30 май куни ишларни қабул қилиб олиш учун келишини сўрадилар. 29 май куни фақат дарвозани ўрнатиш керак эди. 28 майдан 29 майга ўтар кечаси чакмоқ чақиб, гараж тўлалигича ёниб кетди. 2 июн куни ишларни қабул қилиб олиш учун келган Бокиев ёнғиндан сақланиб қолган фундамент ва ўрнатилмаган дарвозаларнигина кўрди. Ўзи билан дуродгорлар ўртасида пудрат шартномаси тузилган деб ҳисоблаган Бокиев бажарилган ишлар учун ҳақ тўлашдан бош тортди, дуродгорлардан ўз материаллари ҳисобига янги гараж қуриб беришни талаб қилди.

Дуродгорлар Бокиевнинг талабларини рад қилишди. Уларнинг фикрича, дарвозалар ўрнатилишидан бошқа ҳамма ишлар учун улар ҳақ

олишлари кераклигини ва уларни қандай шартнома тузганлиги қизиқтирмаслигини, уларни фақатгина олишлари лозим бўлган ҳақ миқдори қизиқтиришлигини айтишди.

Томонлар даъвосини ҳал қилинг. Агар ёнғин 1 июндан 2-июнга ўтар кечаси содир бўлганда масала қандай ҳал қилинган бўларди?

6-казус

Автомобиль транспорти йиллик юк ташиш шартномасини тузиш пайтида автотранспорт корхонаси билан юк жўнатувчи ўртасида шартнома шартлари юзасидан келишмовчиликлар вужудга келди. Автотранспорт ташкилоти шартнома лойиҳасига қуйидаги шартларни киритди:

1.Юк жўнатувчи юк нотўғри ортилишининг барча оқибатлари учун жавобгарликни шу жумладан ташиш воситаларининг шикастланишини ва ташишнинг хавфсизлигини бўйнига олади. Юк жўнатувчи бу шартлар билан келишмади. Унинг фикрича, юк ташиш қондасига кўра, юкни автомашинага ортиш автокорхона шофёрининг кузатуви асосида амалга оширилади.

2.Агар раҳбар органларининг қарори билан автотраспорт воситалари давлат вазифаларини бажаришга жалб қилинса, автотранспорт корхонаси юк ташиш воситаларини бермаган холлар учун жавобгарликдан озод қилинади. Юк жўнатувчи бу шартни ноқонунийлигини айтади.

Ўз навбатида юк жўнатувчи шартномага қуйидаги шартларни киритишни талаб қилди:

1.Автотранспорт корхонаси юк жўнатувчига, юкни олувчига кечиктириб етказиб берилганда тўланадиган ҳақ миқдоридаги зарарни қопланишини.

2.Юк жўнатувчи агар ташиш воситасини жўнатилишидан икки соатдан олдин автотранспорт корхонасини буюртма бекор бўлиши тўғрисида огоҳлантирмаса, транспорт воситаларининг бекор туриб қолганлиги учун жавобгар бўлади.

Бу низо қандай ҳал қилинади?

7-казус

Chevrolet компанияси ЎзДЭУавто компанияси билан комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг) шартномасини тузди. Шартнома шартларига кўра, ЎзДЭУавто компанияси комплекс лицензиат сифатида лицензиар томонидан етказиб берилган маҳсулотлар савдосини ҳам ташкил қилиши лозим эди. Лицензиат томонидан сотиб олувчиларга лицензиарнинг маҳсулотини (товарларини) тайёрловчи сифатида сотган товарларида камчилик бўлганлиги сабабли сотиб олувчилар ЎзДЭУавто компанияси билан бирга, Chevrolet компаниясини ҳам судга беришди.

Chevrolet компанияси адвокати эса суд мажлисида мазкур жараёнга Chevrolet компаниясининг умуман алоқаси йўқлиги, бу ўринда маҳсулотларни сотувчи ЎзДЭУавто компаниясининг ўзи эканилигини ва бунинг учун унинг ўзи жавобгарлигини, шу сабабли Chevrolet компаниясини ишга алоқадор бўлмаган тараф сифатида эътироф этиш зарурлигини билдирди.

Суд бу вазиятда қандай қарор қабул қилиши лозим?

8-казус

Суғурта ташкилоти банкка қарзни ва тўловни қайтара олмаслик хавфини суғурталади. Банк билан қарздор ўртасида тузилган шартномага кўра, банкка тўланиши лозим бўлган тўловнинг ҳар бир кечиккан куни учун тўлов умумий миқдорининг 2 фоизи миқдорида, лекин умумий миқдорнинг 2 баробаридан кўп бўлмаган миқдорда неустойка белгиланди. Баъзи бир тўловлар банкка ўз вақтида қайтарилмади ва қарздорлар суғурта ташкилотига суғурта тўловини, яъни нафақат тўловнинг умумий миқдорини, балки фоизлар ва юқорида қайд этилган неустойка тўлашни талаб қилишди. Суғурта ташкилоти фоизлар ва неустойка миқдорини тўлашни рад қилди ва бундай тўлов суғурта шартномасида кўзда тутилмаганлигини билдирди. Баъзи қарздорлар судга суғурталовчидан фоизлар ва неустойка миқдорини ундириб бериш тўғрисида даъво қўзғатди. Ўз талабларини асослаб, улар газетадаги ушбу рекламани судга тақдим этишди.

Банкка тўловларни қайтариш ва фоизларни тўлаш мажбуриятини ижро этилишини суғурта ташкилоти кафолатлайди.

Ишни ҳал қилинг.

9-казус

Шахсий машинада кетаётган Баратов тезликни ошириши натижасида машинани бошқара олмай йўл четида турган Очиловнинг машинасига урилиб, уни ҳаракатга келтирди, Очиловнинг машинаси эса олдида турган автопаркга тегишли машинасини тиклаш - 300.000 сўмни ташкил қилди. Баратовнинг машинаси ҳам шикастланиб, уни таъмирлашга 500.000 сўм кетарди. Автопарк Очилов ва Баратов устидан судга шикоят қилиб, биргаликда келтирилган зарарни тўлашни талаб қилди. Очилов Баратов устидан судга шикоят қилиб, таъмирлашга кетадиган маблағни тўлашни талаб қилди ва автопарк машинасига келтирган зарарни тўлашдан ўзини озод қилишни сўради. Чунки, унинг машинаси Баратовнинг айби билан шикастланганлигини айтади.

Баратов ўзига қўйилган талабларни рад этиб, биринчидан, автопарк машинасига унинг машинаси томонидан эмас, балки Очиловнинг машинаси

томонидан шикаст етказилганлигини ва иккинчидан, Очиловнинг ўзи айбдор эканлигини айтади. Сабаби Очилов машинасини машина қўйиш мумкин бўлмаган жойга қўйганлигини таъкидлади. Очилов, эса Баратовнинг шикоятларини ноўрин эканлигини айтади.

Ишни ҳал қилинг.

10-казус

Шартнома бўйича муаллиф 30 босма табоқда тарихий роман ёзиб бериши лозим эди. Шунга қарамай, муаллиф 51 босма табоқ қўлёзма тайёрлади. Шу сабабли нашриёт шартномани бекор қилди ва жавобгар томонидан олинган 2.225.000 сўм аванс пулини ундириб беришни сўраб судга даъво аризаси билан мурожаат қилди.

Жавобгар даъвога қарши чиқиб, қўлёзма нашриёт томонидан кўриб чиқиш учун қабул қилинганлиги, шу сабабли шартномани китобнинг ҳажми кўпайиб кетганлиги асосида бекор қилиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмаслигини билдирди.

Суд муаллиф қўлёзма ҳажмини қасддан кўпайтирган, яъни буюртирилган ишларни шартнома шартларига мувофиқ бўлмаган шаклда бажарган деб топди.

Суд шунингдек, жавобгар кейинчалик қўлёзмани 30 босма табоққа қисқартириб, бошқа нашриёт билан уни нашр қилиш ҳақида шартнома тузганлигини у ердан ҳам 2.225.000 сўм миқдорда аванс олганлигини, яъни бир иш учун амалда икки марта пулли мукофот олганлигини ҳам ҳисобга олиб, нашриёт даъвосини қондирди.

Суднинг ҳаракатлари қонунийми?

11-казус

Чустлик усталар ўзлари тайёрлаётган пичоқларга “Чуст пичоғи” ёзувини киритиш ва шу орқали уни қаерда тайёрланаётганлигини белгилаб қўйишмоқчи бўлишди. Шу билан бирга айнан шу ёзувни киритиш орқали харидорларни жалб этиш ва маҳсулотнинг сифатлилига ишора қилишни мақсад қилишди. Бироқ усталар ўзлари ясаётган пичоқларга айнан шундай ёзув киритишга ҳақлари бор ёки йўқлигига иккиланиб қолишди ва маслаҳат сўраб адвокатурага мурожаат қилишди.

Усталарга маслаҳат беринг?

12-казус

Беш кишидан иборат Давроновлар оиласи, Давроновларнинг никоҳ тўйидан сўнг сотиб олинган хусусий уйда яшашарди. Давроновлар билан биргаликда унинг қизи, қизининг эри ҳамда уларнинг ўғли ҳам яшашарди. Ўлимидан бир неча ой илгари Давронов ўзининг барча мулкини неварасига

мерос этиб қолдирганлиги тўғрисида васиятнома тузиб қолдиради. Давроновнинг ўлиmidан сўнг 21 ёшли набираси меросни рад қилади ва бувиси фойдасига воз кечади. Отасининг ўлиmidан уч йил ўтгач қизи вафот этади. Қизининг ўлиmidан беш ой ўтгач онаси Давронова вафот этади. Она ва буви ўлиmidан сўнг ота ва ўғил мол-мулкни бўлишда келиша олишмайди. Ота фирича бир пайтлар ўғлига тегишли бўлган уй ва бошқа мулк энди унга тегишли эмас, сабаби ўғил меросни бир пайтлар рад этган. Ўғилнинг фикрича, меросда унинг улуши отасиникига нисбатан кўпроқ бўлиши керак.

Ота ва ўғил мулкни бўлиш тўғрисидаги қонун-қоидаларни тушунтириш учун юристга мурожаат қилишади.

Маслаҳат беринг.

13-казус

Фуқаро Қодировдан Мақсудов 900.000 сўм миқдорида 10 кунлик муддат ичида қайтариш шарти билан қарз олди. Умумий қоида бўйича Қодиров Мақсудовга шартномани ёзма равишда ифодалаб қўйишларини таклиф қилди. Шу ондаёқ Мақсудов: “эй, оғайни, сен нима деб ўйляяпсан, мен айтилган кундаёқ пулни қўлингга тутқазаман”, деб оғзаки розилигини олиб, тарафлар бунга келишгандек бўлдилар. Белгиланган кун ўтди, омма пулдан дарак бўлмади. Қодиров Мақсудовдан пулни талаб қилганида, у бунга ўтакетган эътиборсизлик билан қаради. Қодиров ушбу масала юзасидан судга мурожаат қилди. Суд терговида Мақсудов шартнома тузилаётганида оғзаки келишишга Қодировнинг ўзи рози бўлганлигини хаспўшлашга уринди.

Иш бўйича фикрингиз қандай? Сукут сақлаш акцепт бўла оладими? Шартноманинг ёзма шакли унинг оғзаки шаклидан қандай афзалликларга эга? Агар келишув ёзма шаклда ифодаланганда жараён қандай кечарди?

14-казус

Кичик 10 ёшдаги Фурқат исмли бола дўкон сотувчиси Н. Турдиевнинг ташаббуси билан дўкондан 2. 000 сўмлик ўйинчоқ сотиб олди. Уйга қайтгач, унинг онаси қайси дўкондан ушбу ўйинчоқни харид қилганини сўраб, сотувчи Н. Турдиевнинг олдига боради ва ўйинчоқни топшириб, пулни қайтариб беришни сўрайди.

Фурқатни онасининг ҳаракатлари тўғрими? Фурқат шартнома тузишда мустақил ҳаракат қила оладими? Бу ҳолат бўйича қандай жавобгарлик қўлланилади

15-казус

Хусаинов Жабборов билан шартнома тузади. Унга кўра Хусаинов Жабборовга уйдан ташқарида жойлашган гаражни сотиши, Жабборов эса Хусаиновга гаражнинг белгиланган баҳосини тўлаши ва битимни

расмийлаштириш харажатларини ўз зиммасига олиши керак эди. Бир неча кундан сўнг томонлар шартномани расмийлаштиришди ва ҳисоб-китобларни амалга оширишди. Бир қанча вақт Жабборов гараждан фойдаланди. Орадан бир оз вақт ўтгач, у ерга мулк ҳуқуқи тўғрисида гувоҳнома олгач, қурилишга рухсат олди ва ўз гаражини қурди.

Учрашганида Жабборов Хусаиновга унинг гаражидан фойдаланмаётганини гапириб берди. Хусаинов эса ҳозир гаражга муҳтожлиги, ўшанда гаражни сотганлигидан афсусланди. Жабборов Хусаиновга олди-сотди шартномасини бекор қилишни таклиф қилди, бунга кўра Хусаинов Жабборовга олган пулни қайтаришга ваъда берди. Хусаинов ва Жабборов келишилган вақтда учрашиб, нотариусга гаражни олди-сотди шартномасини бекор қилиш тўғрисида мурожаат қилишди, бироқ нотариус улардан бўлиб ўтган воқеани тинглаб, битимни бекор қилишдан бош тортди.

Нотариус тўғри йўл тутдимиз? Мажбуриятнинг бекор қилинишига нима асос бўлади? Мажбуриятнинг бекор бўлиши унинг ўзгаришидан нима билан фарқ қилади?

16-казус

Фуқаро Қодировдан Мақсудов 900.000 сўм миқдорида 10 кунлик муддат ичида қайтариш шарти билан қарз олди. Умумий қоида бўйича Қодиров Мақсудовга шартномани ёзма равишда ифодалаб қўйишларини таклиф қилди. Шу ондаёқ Мақсудов: “эй, оғайни, сен нима деб ўйляяпсан, мен айтилган кундаёқ пулни қўлингга тутқазаман”, деб оғзаки розилигини олиб, тарафлар бунга келишгандек бўлдилар. Белгиланган кун ўтди, омма пулдан дарак бўлмади. Қодиров Мақсудовдан пулни талаб қилганида, у бунга ўтакетган эътиборсизлик билан қаради. Қодиров ушбу масала юзасидан судга мурожаат қилди. Суд терговда Мақсудов шартнома тузилаётганида оғзаки келишишга Қодировнинг ўзи рози бўлганлигини хаспўшлагани уринди.

Иш бўйича фикрингиз қандай? Сукут сақлаш акцепт бўла оладими? Шартноманинг ёзма шакли унинг оғзаки шаклидан қандай афзалликларга эга? Агар келишув ёзма шаклда ифодаланганда жараён қандай кечарди?

17-казус

Даъвогар Х.Х.Алимов жавобгар Махмудова Ю.С. устидан судга мурожаат этиб, 2008 йил 03 июнь кунидаги ҳады шартномасига асосан Тошкент шаҳар, Учтепа тумани, Муқимий кўчаси, 27-уй унга тегишли эканлигини, ҳозирги кунда жавобгар Махмудова Ю.С. низоли уйда доимий рўйхатда турсада, лекин 2012 йилнинг 12 декабрь кундан буён яшамаслигини, даъвогар эса жавобгар учун ҳам коммунал тўловларни тўлаш

оғирлик қилаётганлигини, шу сабабли судга мазкур даъво аризаси билан муурожаат қилишга мажбур бўлганлигини, бу каби ишлар бундан олдин фуқаролик ишлари бўйича Мирзо Улуғбек туманлараро судида кўрилганлигини таъкидлаб, мазкур суднинг ҳал қилув қарорини намуна қилиб, юқоридагиларни инобатга олган ҳолда суддан жавобгарни низоли хонадондан фойдаланиш ҳуқуқини йўқотган деб топишини сўраган.

Савол: Ушбу вазиятда суд қандай йўл тутати? Бир суднинг қарори Ўзбекистон ҳудудида иккинчиси учун манба бўладими? Суд прецеденти манба бўладиган давлатлар қайси ҳуқуқ тизимига мансуб?

18-казус

Бешкент туманида жойлашган катта сув дамбасининг бўзилиши натижасида шу туманда жойлашган фермерларга тегишли бўлган 500 гектар ерга экилган кишлок хўжалик экинлари нобуд бўлди. Туман ҳокими ушбу воқеа сабабчиларидан фермерларга етган зарарнигина қоплаб бериш ҳақида бўйруқ чиқарди. Фермерлардан бири эса ҳақиқий зарар билан бирга олинмаган фойдани ҳам ундириб беришни суддан талаб қилди. Суд ҳоким қарорини асос қилиб кўрсатиб фермернинг талабини рад этди.

Савол: Суднинг ҳаракатига баҳо беринг. Суднинг қарорига ҳокимнинг бўйруғи асос бўлиши мумкинми? Ушбу ҳолатда ҳокимнинг бўйруғи фуқаролик ҳуқуқий муносабатни тартибга сола олдими?

19-казус

Даъвогар «Ўзмевасабзавотимпекс» Самарқанд вилоят филиали «Ноёб А» АТ «Тадбиркорбанк» Самарқанд вилоят бошқармасига нисбатан кредит шартномаси ва қафолат хати асосида кредит ва фоиз тўловлари бўйича қарзни солидар тартибда ундиришни сўраган. Биринчи инстанция суди даъвони тўлиқ қаноатлантирган. Қафолат хатига асосланган киредит мажбуриятида суд ФКнинг қайси нормалари талабларини инобатга олган. Бундай ҳолда суд томонидан қарзни субсидиар тартибда ундиришга йўл қўйилиши мумкинми. Фикрингизни моддий ва процессуал ҳуқуқ нормалари асосида изоҳлаб беринг.

20-казус

Тошкентдаги уйлардан бирида квартира бўшади. Тошкент шаҳар ҳокимиятининг уй-жой бошқармаси ва Яшнобод тумани ҳокимияти ўртасида бўш квартирани ким банд қилиши ва бунинг учун ордер бериш тўғрисида низо келиб чиқди. Уй-жой бошқармасининг фикрига кўра, уй шаҳар мулки бўлиб, фақар шу бошқарма уни тасарруф эта олади.

Яшнобод тумани ҳокимияти эса, уйни маҳаллий ҳокимият мулки деб ҳисоблади, уни бериш туман ҳокимияти томонидан бериладиган ордер орқали амалга оширилиши ва уй туман уй-жой ташкилоти балансида турганлигини билдирди.

Иш қандай ҳал қилинади? Давлат ва маҳаллий ҳокимият мулки асосларга кўра бир-биридан фарқланадими?

21-казус

Давъогар “Барака”ХК судга мурожаат қилиб, жавобгар “Фаравон” ХКдан 4.000.000 сўм ундиришни сўраган. “Барака” ХК ва “Фаравон” ХК ўртасида маҳсулот етказиб бериш шартномаси тузилган, унга кўра “Фаравон” ХК “Барака” ХКга 10 тона қулупнай маҳсулотини музлатгич мосламасига эга бўлган юк машинасида етказиб бериш, “Барака” ХК эса етказиб берилган маҳсулотнинг ҳар бир килограммига 2.0000 сўмдан жами 20.000.000 сўм тўлаб бериш мажбуриятини олган. “Барака” ХК шартноманинг 4.2. бандига асосан маҳсулот учун олдиндан 20 фоиз, яъни 400.000 сўм тўловни амалга оширган, шартномага кўра, маҳсулот Тошкент вилоятидан бир кунлик муддатда Хорамз вилоятига етказиб бериши лозим бўлган. Маҳсулот жўнатилган куни ҳавонинг салқинлиги важи қилиниб, “Фаравон” ХК маҳсулотни музлатгич мосламасига эга бўлмаган юк машинасида жўнатган. Маҳсулот шартномада кўрсатилган муддатда етказилган бўлса-да, унинг сифати пасайган. Натижада тегишли даражада сифатли бўлмаган маҳсулот етказиб берилиши натижасида тарафлар ўртасида низо келиб чиқди.

Вазиятга ҳуқуқий баҳо беринг? Фуқаролик қонун ҳужжатларида ушбу ҳолатни тартибга соладиган нормалар билан масаланинг ечимини изоҳлаб беринг. Бундай ҳолда суд қандай ҳал қилув қарорини қабул қилиши лозим?

22-казус

Давъогар “ELITA” МЧЖ судга мурожаат этиб, жавобгар “SUPER” ХКдан масулот етказиб бериш шартномасига кўра маҳсулот етказиб берилган 20 та “SAMSUNG” маркасидаги компьютерларни 20 та “LG” русумидаги компьютерларга алмаштириб бериш мажбуриятини юклаб беришни сўраган. “ELITA” МЧЖ ва “SUPER” ХК ўртасида маҳсулот етказиб бериш шартномаси тузилган. Унга кўра “SUPER” ХК ва “ELITA” МЧЖга Корея давлатида ишлаб чиқарилган 100 дона “LG” маркасидаги компьютерларни етказиб бериш, “ELITA” МЧЖ эса етказиб бериладиган маҳсулот учун олдиндан етказиб бериладиган маҳсулот учун олдиндан 100 фоиз тўловни амалга ошириш мажбуриятини олган. Кейинчалик тарафлар

Ўртасида кўшимча келишув тузилиб, дастлабки шартномадаги 100 та “LG” маркасидаги компьютерларни тўла етказиб бериш имкониятига эга бўлмаганлиги сабабли 80 та “LG” ва 20 та SAMSUNG“ маркасидаги компьютерларнинг ҳар бирини 1.100.000 сўмдан етказиб беришга келишилган. “ELITA” МЧЖ товар учун тўловларни тўлиқ амалга оширган. “SUPER” ХК “ELITA” МЧЖга 100 та компьютер етказиб берган бўлса-да, уларнинг 60 таси “LG” маркасидаги, қолган 40 таси “SAMSUNG” маркасидаги компьютерлар бўлган. Бундан норози бўлган “ELITA” МЧЖ “SUPER” ХКга талабнома билан мурожаат этиб, кўшимча келишувга мувофиқ, яна 20 та “LG” русумидаги компьютерларни етказиб беришни сўраган. Аммо даъвогарнинг талабномаси жавобгар томонидан оқибатсиз қолдирилган, шу сабабли “ELITA” МЧЖ судга даъво аризаси билан мурожаат қилган.

Вазиятга ҳуқуқий баҳо беринг? Фикрингизни фуқаролик қонун ҳужжатлари асосида асослаб беринг? Бундай ҳолда суд қандай ҳал қилув қарорини қабул қилади.

23-казус

Даъвогар ХФ судга жавобгарлар Банк, АЖ, МЧЖ, ҚК, 5сонли ДНИ, муниципал бирлашма маркази, туман ижро департаменти, кадастр бошқармасига нисбатан даъво аризаси билан мурожаат этиб, гаров шартномасини ҳақиқий эмас деб топишни сўраган. Кредитор Банк қарздор АЖга 2010 йил 4 февралга қадар қайтариш шarti билан 189.500.000 сўм кредит берган, кредит шартномасини таъминлаш мақсадида Банк ХФ га тегишли бўлган умумий майдони 2.275 кв.м бўлган 3.711 кв.м ер майдонида жойлашган бир қаватли ишлаб чиқариш биносини ҳамда ҚКга тегишли ускуналарни гаров шартномаси асосида гаров сифатида қабул қилинган. Гаров шартномасини 5-сонли ДНИнинг нотариуси томонидан давлат рўхатига олинган, қарздор кредит шартномаси бўйича ўз мажбуриятини бажармаганлиги учун банк судга мурожаат қилган ва суднинг ҳал қилув қарори билан ундирув гаровга олинган мол-мулкка қаратилган, суднинг ҳал қилув қарорига асосан, гаровга қўйилган мол-мулклар жамланиб, аукцион савдосига қўйилган ва МЧЖга сотилган.

Вазиятга ҳуқуқий баҳо беринг? Суд томонидан чиқарилган ҳал қилув қарори асослантирилган ҳолда қабул қилинганми? Фикрингизни асосланг.

24-казус

Даъвогар МЧЖ жавобгар АЖга нисбатан судга даъво аризаси била мурожаат қилиб, кўчмас мулкнинг олди-сотди шартномасини ҳақиқий эмас

деб топишни сўраган, томонлар ўртасида кўчмас мулкнинг олди-сотди шартномаси тузилган, унга асосан МЧЖ ўзининг балансида бўлган маъмурий бинони 13.629.818 сўмга сотишни АЖ эса ушбу кўчмас мулк учун олдиндан 10 кун муддат ичида бўнак тўлаши, қолган суммани бир йил ичида бўлиб – бўлиб тўлаш мажбуриятини олган. АЖ тўловни қисман амалга оширгандан сўнг, қабул қилиш далолатномасига асосан бино АЖга топширилган, бино мазкур шартнома нотариал тасдиқланмаган, ҳамда белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилмаган, АЖ тўловни тўлиқ амалга оширмасдан бинодан фойдаланиб келган.

Вазиятга ҳуқуқий баҳо беринг? Низо бўйича суд қандай ҳал қилув қарорини қабул қилиши лозим, ўз хулосалангизни фуқаролик қонун ҳужжатлари асосида ҳал этинг.

25-казус

Даъвогар МЧЖ судга мурожаат этиб, жавобгар суғурта агентлигидан 10.013.20 сўм ундиришни сўраган, МЧЖга тегишли “Nexia” автомашинаси МЧЖ ва суғурта агентлиги ўртасида тузилган суғурта шартномасига кўра, МЧЖ суғурта мукофоти сифатида суғурта агентлигига 458.468 сўм тўлаган. МЧЖ раҳбари 2010 йил 13 январда Қарши-Қасби йўлининг 22-километрида “Нексия” автомашинасини бошқариб келаётган вақтда автомашинанинг шинасига номаълум жисм кириши натижасида бошқарувни йўқотган. Автомашина йўл чети устинига урилган. Натижада автомашинага 10.013.200 сўм миқдорида зарар етган. МЧЖ суғурта ходисаси содир бўлган кундан 1 ой ўтгач, суғурта агентлигига мурожаат қилиб, суғурта пулини тўлиб беришни сўраган. Бироқ суғурта агентлиги МЧЖга суғурта пулини тўлаб беришдан бош тортган. Шу сабабли МЧЖ судга мурожаат қилиб, суғурта агентлигидан 10.013.200 сўм суғурта пулини ундиришни сўраган. Томонлар ўртасида тузилган суғурта шартномасининг 5.2 бандида суғурта қилдирувчи суғурта ходисаси содир бўлганда 3 кундан кечиктириб суғурталовчини хабардор қилиши белгиланган.

Вазиятга ҳуқуқий баҳо беринг? Низо бўйича суднинг хулосаларингизни фуқаролик қонун ҳужжатлари асосида баён этинг.

26-казус

“Юлдуз” МЧЖ Ипотека АТИБ Миробод филиалидан 95 млн сўмлик кредит олиш учун гаров сифатида ўзига тегишли бўлган теннис корти биносини гаровга қўйди. Орадан бир ой ўтгач МЧЖ да улушга эга бўлган Ғаниев МЧЖ нинг теннис корти биносини гаровга қўйиш масаласи муҳокама қилинган умумий йиғилиши мажлисида қатнашмаганлиги ҳамда юқорида назарда тутилган суммадаги кредит шартномаси йирик битим

ҳисобланганлиги туфайли мазкур шартномани ҳақиқий эмас деб топиш ҳақида Тошкент шаҳар Хўжалик судига даъво юилан чиқди. Тошкент шаҳар Хўжалик суди томонидан Юлдуз МЧЖ нинг теннис корти биносини гаровга қўйиш масаласи муҳокама қилинган умумий йиғилиши мажлиси баённомаси ҳақиқий эмас деб топилиб, мазкур теннис корти биносини гаровга қўйиш ҳақидаги банк билан тузилган гаров шартномаси ҳам бекор қилинди. Натижада Юлдуз МЧЖ ва АТИБ Миробод филиали ўртасидаги кредит шартномаси гаров билан таъминланмай қолди.

Мазкур вазиятда юрист сифатида банка қандай йўл тутishi мумкинлиги ҳақида маслаҳат беринг.

МЧЖда улушларга эга бўлинган шерикларнинг ҳуқуқларига тўхталиб, йирик битимнинг моҳиятини очиб беринг.

Мазкур казусга жавоб ёзишда турли олимларнинг мулоҳазаларидан иқтибослар келтиринг.

27-казус

Микрокредит ташкилоти сифатида фаолият юритиш мақсадини кўзлаган Тоиров ва Тошов МЧЖ ташкил этишиб, устав капиталини энг кам ойлик иш ҳақининг 40 баравари миқдорида шакллантиришга келишдилар ҳамда мазкур сумманинг 30 фоизини рўйхатдан ўтиш пайтида дарҳол, қолган қисмини эса бир йил мобайнида шакллантиришга қарор қилдилар. Аммо рўйхатдан ўтказувчи устак капиталига қўйилган тингловчи бажарилмаганини важ қилиб, мазкур МЧЖни рўйхатдан ўтказишдаан бош тортди. Ушбу ҳолатда рўйхатдан ўтказувчи органнинг талабларига қонуний баҳо беринг.

Мазкур казусга жавоб ёзишда турли олимларнинг мулоҳазаларидан иқтибослар келтиринг.

28-казус

“Рушана” МЧЖ га учинчи шахс сифатида қабул қилинаётган Қаххоров ўз ҳиссасини пулсиз шаклда киритишини маълум қилди. “Рушана” МЧЖ нинг умумий йиғилишида 4 та иштирокчидан учтаси Қаҳооровнинг пулсиз ҳиссасининг пул баҳоси 6 ярим имллион қилиб белгиланишига рози бўлди. Бир киши эса қарши чиқди. “Рушана” МЧЖ юрисконсулти бу вазиятда Қаҳооровнинг пулсиз ҳиссасини пул баҳосини белгилаш баҳсли эканини билдирди.

Қонунчиликдан келиб чиқиб вазиятга баҳо беринг. Мазкур казусга жавоб ёзишда турли олимларнинг мулоҳазаларидан иқтибослар келтиринг.

29-казус

“Ирода” МЧЖнинг уставида жамият устав капиталини кўпайтириш учун жамият иштирокчиларининг барчасининг розилиги талаб қилиниши белгилаб қўйилди. Икки ой ўтгач “Ирода” МЧЖ устав капиталини кўпайтириш мақсадида умумий йиғилиш чақирди. Йиғилишда иштирокчиларнинг учдан икки қисми устав капиталини кўпайтириш ҳақидаги қарорга розилик билдирди. Аммо жаият ижро органи раҳбари ва юрисконсулт ўртасида мазкур қарорнинг тўғрилиги борасида баҳс юзага келди. Юрисконсулт мазкур қарор асосида жамият устав капиталини кўпайтириш мумкин, чунки қонунчиликда шундай тартиб бор деса, ижро органи раҳбари жамият уставига кўра барча бир овоздан маъқуллагандан кейин гина буни амалга ошириш мумкинлигини таъкидлади. Юрисконсулт эса ўз фикрини корпоратив нормалардан кўра қонунчиликнинг устунлиги ҳақидаги важ билан тўғри эканлигига қатъий ишонмоқда.

Вазиятни ҳуқуқ нормалар асосида ҳал этинг. Мазкур казусга жавоб ёзишда турли олимларнинг мулоҳазаларидан иқтибослар келтиринг.

30-казус

Каримов А. томонидан ягона таъсисчи кўринишидаги “ФАЙЗ” МЧЖ ташкил этилди. Олти ой муддат ўтганидан сўнг жамиятнинг устав фондини кўпайтириш мақсадида янги икки нафар иштирокчи жамиятга қабул қилинди. Орадан бир йил ўтгач жамиятнинг таъсисчиси бўлган Каримов А. жамиятдан чиқиб кетмоқчи эканлигини маълум қилди.

Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ушбу масаланинг ҳуқуқий ечимини топинг.

31-казус

“ТУЛПОР” МЧЖ ўзининг устав фондини кўпайтириш мақсадида ҳуқуқий маслаҳат сўраб ҳуқуқшуносга мурожаат қилди. Ҳуқуқшунос ушбу вазиятда жамият аъзоларига жамиятнинг устав фондини кўпайтириш учун жамиятга янги иштирокчиларни қабул қилиш керак эканлигини таъкидлаб, бошқа йўллар орқали кўпайтириш мумкин эмаслигини айтиб ўтди.

Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ушбу масаланинг ҳуқуқий ечимини топинг.

32-казус

“БАХТ” ҚМЖнинг ташкил қилган 3 нафар иштирокчилардан бири иккинчи иштирокчининг қўшган улушларини сотиб олди ва учинчи улушчига хабар бермаган ҳолда жамиятнинг фаолият турига қўшимча киритиш ва бошқа жамият билан йирик битим тузишини айтди. Жамиятнинг учинчи улушчиси бунга нисбатан норозилигини билдирди ва судга мурожаат қилди.

Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ушбу масаланинг ҳуқуқий ечимини топинг.

33-казус

“ДЁР” МЧЖнинг мол-мулки қиймати 100 млн. сўмни ташкил қилади. Жамиятнинг ўтган йиллик активи 40 млн. сўмни ташкил этган. Жамиятнинг Бошқарув органи 2016-йил “ЛИОН” АЖ билан 2та бир-бирини тўлдирувчи битим тузди. Биринчи битимнинг қиймати 40 млн сўмни , иккинчи битим 10. млн сумни ташкил қилди.

Ушбу битимларнинг тузилиши қонунийми? Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ушбу масаланинг ҳуқуқий ечимини топинг.

34-казус

“ТУРОН” МЧЖ Бош дериктори Алиев М.“КАМОЛ” АЖ билан 500 миллион сўмлик олди-сотди шартномасини тузади. Орадан бир оз вақт ўтгач бу шартномадан “ТУРОН” МЧЖнинг иштирокчилари умумий йиғилиши бундан хабар топиб, ушбу олди-сотди шартномасини тан олмади.

Ушбу шартноманинг тузилиши қонунийми? Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ушбу масаланинг ҳуқуқий ечимини топинг.

35-казус

“Flyhigh” акциядорлик жамияти 2015 йил маълум бир сабабларга кўра тугатилди. Тугатилиш жараёнида жамиятнинг мол-мулки акциядорлар ўртасида тақсимланди. Қонунда берилган тақсимланиш навбатларига риоя қилинди. Мол-мулкни тугатиш қийматининг чет-эллик инвестор бўлган акциядорга ўтказиладиган қисмини жамият тегишли тартибда миллий валютада айирбошлаб берди. Рўйхатдан ўтказувчи орган юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига тегишли ёзувни киритиб, жамиятни тугатиш тамомланганлигини ҳамда жамият фаолиятини тугатганлигини

маълум қилган. Аммо кейинчалик маълум бўлишича, тугатиш жараёнида қонунбузарлик содир этилган экан.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

36-казус

2015 йил 23 феврал куни «Mining Investment group» хорижий фирманинг ваколатхонасида солиқ органи солиқларнинг ҳисобланиши ва тўлаб борилишининг тўғрилиги юзасидан текширув ўтказди ва даромад солиғи бўйича солиқ миқдорида қўшимча суммани қўшиб ҳисоблаб, уни низосиз ундириб олиниши бўйича қарор чиқаради. Ваколатхона Фарғона вилоят хўжалик судига даъво аризаси билан мурожаат этиб, уни ҳақиқий эмас деб тан олишни талаб этади. Ваколатхона ўз талабларида мустақил солиқ тўловчи эканлигини, солиқ органида рўйхатдан ўтказилганлигини кўрсатади. Солиқ органи солиқ суммаларини қонунчиликни бузган ҳолда ҳисоблаб чиқарган ва натижада ноҳақ равишда қўшимча суммани ҳисоблаб ёзган. Ваколатхонанинг солиқ тўловчи сифатидаги ҳуқуқлари бузилганлиги сабабли, у ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида судга мурожаат этишга ҳақли деб ҳисоблади. Суд даъвони қабул қилиб оладию, аммо кейинчалик ажрим асосида ишни тўхтатиб қўяди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

37-казус

Фуқаро А.Ахмадов “Paris” АЖнинг акциядори ҳисобланади ҳамда унинг акциядорлик жамиятидаги акцияларининг улуши 14 %ни ташкил этади. Маълум вақтдан сўнг эса ҳудди шу жамиятга А.Ахмадовнинг ўғай укаси ҳисобланган З.Ахмадов ҳам акциядор сифатида қўшилмоқда. Унинг жамиятдаги акцияларининг улуши 10% ташкил этади. Улар бу ҳақда АЖга хабар қилмаганлар. Кейинчалик бу нарса маълум бўлиб, улар аффилиланган шахс эканликлари, бу ҳақда АЖга хабар бермаганликлари ва бу сабабли жамиятга зарар етганлиги ҳамда улар ўзлари етказган зарар миқдорида жавобгар эканликлари маълум қилинди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

38-казус

“ОқЙўл” акциядорлик жамиятининг директори АЖнинг ички тузилишидаги Санок комиссияси аъзоларидаги айрим масъул шахсларнинг

узрли сабабларга кўра қатнаша олмаслиги сабабли, унинг ўзи мазкур комиссия аъзоси сифтида қатнашди. Бу ҳолатга жамиятнинг бошқа айрим аъзолари эътироз билдирди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

39-казус

Акциядорлик жамияти акциядори А.Авазов ўз акцияларини чет эллик дўстига сотмоқчи бўлди. Лекин, акциядорлик жамияти раҳбари бунга қонун талабларига зид эканлигини, уни имтиёзли акция эгаси эканлигини маълум қилиб, фақат амалдаги аъзолардан бирига сотиш мумкинлигини билдирди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

40-казус

“Дархон” масъулияти чекланган жамиятига аъзо бўлиб тадбиркорлик билан шуғулланиш мақсадида Молия вазирлигида ишлаётган Ф.Санақулов МЧЖнинг устав фондига ўз улушини қўшиш учун МЧЖга ариза билан мурожаат қилди. Аммо жавоб хатида МЧЖ иштирокчилари сони максимал даражада эканлиги ва бирорта ҳам иштирокчини қабул қилолмаслиги ҳақидаги ваъжлар келтирилганди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

41-казус

Фуқаро Раҳимов В. асосан импорт фаолияти билан шуғулланувчи “Мустанг” АЖ акцияларининг маълум миқдорини сотиб олди. Орадан бир йил ўтиб ўзига тегишли акцияларни сотишга қарор қилди ва акциялар учун янги харидор топди. Аммо жамият бундан хабар топиб акциялар фақат жамият аъзоларига сотилиш кераклигини, бошқа шахс жамият акциясига эга бўла олмаслигини, билдирди.

Раҳимов В. эса “Хусусий мулкни химоя қилиш ва мулкдор ҳуқуқларини кафолатлари тўғрисида”ги қонунга зидлигини важ қилиб кўрсатди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

42-казус

Фуқаро Шарипов АЖ ташкил этиш мақсадида туман ҳокимлиги ҳузуридаги “ягона дарча” марказига мурожаат қилди. Марказдагилар унинг яқка ўзи АЖ ташкил эта олмаслигини, бундан ташқари АЖ ташкил этмоқчи бўлса АЖнинг устав фондининг 15%ини чет эл сармояси ташкил қилиши лозимлигини таъкидлашди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

43-казус

2015 йилда бир неча шахслар тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш мақсадида “Мақсад” МЧЖни ташкил қилишди. Орадан бир йил ўтиб иқтисодий қийинчиликлар туфайли жамият активлари камайиб кетди, натижада аъзолар жамият устав фондини камайтириш тўғрисида давлат рўйхатидан ўтказувчи органга мурожаат қилишди. Аммо, давлат рўйхатидан ўтказувчи орган жамият устав фонди миқдорини камайтиришга йўл қўйилмаслигини билдирди. Жамият аъзолари юридик ёрдам олиш мақсадида сизга мурожаат қилди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

44-казус

2010 йилда “Уголок” умумий овқатланиш корхонаси давлат тасарруфидан чиқарилди ва холдинг сифатида ташкил этилди. Аммо корхона аъзолари ҳуқуқшуносга мурожаат қилишди ва холдинг сифатида ташкил этиши ноқонуний ўтказилганлиги, яъни меҳнат жамоаси аъзоларининг розилиги олинмаганлигини ва шу сабабдан улар юрилик ёрдам олиш учун сизга мурожаат қилишди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

45-казус

“Авторитет” АЖ 2013 йилда тузилган бўлиб, 2015 йил жамият активлари орта бошлади. Натижада Вазирлар Маҳкамаси жамиятнинг стратегик аҳамиятини инобатга олиб жамиятга нисбатан “Олтин акция” жорий этиш тўғрисида қарор қабул қилди. Жамият аъзолари эса бу қарорни жамият фаолиятига аралашин деб ҳисоблаб, Ўзбекистон Республикаси Олий судига мурожаат қилди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

46-казус

“LOGITECH” МЧЖнинг ижро этувчи органи навбатдаги умумий йиғилишни чақирди. Мазкур йиғилиш молия йили тугагандан кейин еттинчи ойда ўтказилди. Йиғилиш “LOGITECH” МЧЖнинг йиллик ҳисоботи юзасидан чақирилган. Йиғилишга жамият иштирокчиси М.Собиров номидан унинг вакили С.Аҳмадов иштирок этди. Лекин ҳисобот чоғида вакил С.Аҳмадов йиғилишда иштирок этиш ҳуқуқини берувчи ҳужжатни тақдим этмаган. Йиғилиш унинг иштирокини асосиз деб топди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

47-казус

Жамиятнинг умумий йиғилишининг қарорига биноан жамият қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қайта ташкил этилиши мумкин. “ICECOOL” МЧЖ жамиятнинг умумий йиғилиши қарори билан бирлаштириш шаклида қайта ташкил этилди. Жамият кредиторлари Сафаров ва Мелиевлар ушбу ҳолатда моддий зарар кўришди ва улар кўрган зарарларни ўрнини қопланишини ёзма равишда талаб қилиб чиқишди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

48-казус

“КАРОМАТ” АЖ жамият уставига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш, шунингдек жамиятнинг янги таҳрирдаги уставини тасдиқлаш билан боғлиқ масалани жамиятнинг бошқарув органи томонидан ҳал қилинди. Аммо жамият аъзолари эътироз билдириб ушбу масалани жамиятга умумий раҳбарликни амалга оширадиган кузатув кенгаши амалга ошириши кераклигини билдиришди. Вазиятга ҳуқуқий баҳо бериш?

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

49-казус

“САҲОВАТ” АЖнинг шўъба хўжалик жамияти сифатида қўшимча масулиятли жамият ташкил этилди. “САҲОВАТ” АЖнинг ўз шартномавий мажбуриятларини бажармаганлиги учун ҚМЖ шўъба хўжалик жамияти

жавобгар деб топилди. ҚМЖ эътироз билдириб, шўъба хўжалик жамияти ўзининг асосий жамияти мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмаслигини таъкидлади.

Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ушбу масаланинг ҳуқуқий ечимини топинг.

50-казус

Давлат улуши мавжуд бўлган “ДУНЁ” АЖ тугатилаётганда жамиятнинг умумий йиғилишида жамиятнинг тугатиш тўғрисидаги қарорга биноан тугатилди.

Жамиятнинг тугатилиши қонунийми?

Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ушбу масаланинг ҳуқуқий ечимини топинг.

VI. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Мулк ҳуқуқи	Бу мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш жараёни	The right of ownership is the right to possess property, to use and to dispose property
Эгалик қилиш ҳуқуқи	Эгалик қилиш мулкни қўлда ёки унга нисбатан ўз ҳуқуқларини амалга оширишга имкон берувчи бирор жойда сақлаб туриши	The right of possession means that someone currently holds something in hand and this person may be the temporary keeper or the long-term owner of an object
Битим	Битимлар фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ва бекор қилишга қаратилган ҳаракатладир	Transactions are actions of citizens and legal entities directed at the establishment, change, or termination of civil rights and duties
Корпоратив мулк	Корпоратив хусусий мулк, бу ҳам айрим кишиларга қарашли, лекин акциядорлар жамиятидаги умумий мулкнинг бир қисми сифатида мавжуд бўлган мулк. Корпоратив мулк дивиденд келтирувчи мулкдир	Corporate ownership is one of three broad categories of legal ownership of a business, the other two being sole proprietorship and partnership. In a sole proprietorship, the owner is personally liable for his or her business's debts and losses, there is no distinction made between personal and business income, and the business terminates upon the death of the owner
Лизинг шартномаси	Лизинг шартномаси бўйича лизинг берувчи (ижарага берувчи) бир тараф лизинг олувчи (ижарага олувчи) иккинчи тарафнинг топшириғига биноан сотувчи учинчи тараф билан ундан лизинг олувчи учун мол-мулк сотиб олиш	Under a contract of leasing one party, the leaseholder (the lessor) on instructions from another party, the lease recipient (the lessee), shall have the duty to enter into agreement with a third party with a seller for acquiring property from the latter for the lessee, and

	<p>ҳақида келишиш мажбуриятини олади, лизинг олувчи эса бунинг учун лизинг берувчига лизинг тўловларини тўлаш мажбуриятини олади</p>	<p>the lessee shall have the duty to pay for it to the lessor for leasingpayment</p>
<p>Деликт мажбуриятлар</p>	<p>Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар ҳисобланиб фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарларнинг ўрнини қоплаш натижасида, нуқсонли товарлар (ишлар, хизматлар) оқибатида етказилган зарарлар ўрнини қоплаш мажбуриятлардан келиб чиқади</p>	<p>Tort obligation - an obligation owing to injury in which the person is obliged to fully compensate the damage caused to the person or property of a citizen, legal person property</p>
<p>Шартнома</p>	<p>Икки ёки бир неча шахснинг фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишуви шартнома дейилади</p>	<p>A contract is an agreement of two or several persons on establishing, changing, or terminating civil rights and duties</p>
<p>Ҳуқуқий лаёқат</p>	<p>Барча фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларига эга бўлиш лаёқати (ҳуқуқ лаёқати) тенг равишда эътироф этилади. Фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати у туғилганда пайтдан эътиборан вужудга келади ва вафот этиши билан тугайди</p>	<p>The capacity to have civil rights and duties (civil legalcapacity) is recognized in equal measure for all citizens. The legal capacity of a citizen arises from the time of his birth and is terminated by death</p>

<p>Интеллектуал мулк</p>	<p>Интеллектуал мулк инсоннинг ижодий фаолияти натижасида яратилган адабий, бадиий, санъат асарлари васаноат намунасидир. Ижодий фаолият, ўз навбатида, инсон тафаккури маҳсули ҳисобланади. Шу боис интеллектуал фаолият иштирокчилари – муаллифлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг энг фаол субъектларидир</p>	<p>Intellectual property is a term referring to creations of the intellect for which a monopoly is assigned to designated owners by law. Some common types of intellectual property rights are trademarks, copyright, patents, industrial design rights, and in some jurisdictions trade secrets: all these cover music, literature, and other artistic works; discoveries and inventions; and words, phrases, symbols, and designs</p>
<p>Муаллифлик ҳуқуқи</p>	<p>Муаллифларга адабиёт, мусиқа, тасвирий санъат ва бошқа яратилган асарлар учун қонун йули билан берилган ҳимоя шаклидир. Муаллифлик ҳуқуқи эгаларига бериладиган ҳуқуқлар ўз ишларини чоп эттириш, қайта босиш ва кўпайтириш, сотиш ва нусхаларини тақсимлаш, ўз асарларини ижро этиш ҳамда ёздириш ҳуқуқларини беради. Муаллифлик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган объектларга компьютерлар учун дастурлар, маълумотлар базаси ва шунингдек, илм-фан, адабиёт, санъат асарлари мисол бўла олади</p>	<p>Copyright is a legal right created by the law of a country that grants the creator of an original work exclusiverights for its use and distribution. This is usually only for a limited time. The exclusive rights are not absolute but limited by limitation sandex ceptions to copy right law, including fair use. A major limitation on copyright is that copyright protects only the original expression of ideas, and not the underlying ideas themselves</p>

Патент	Техник ечим ёки давлат томонидан эътироф этилганлигини ва ихтирочининг ўз ихтиросига олган мутлақ ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат. Патент олиш жараёни, патент олувчининг маъсулиятлари ва эксклусив ҳуқуқлари турли мамлакатларда турличадир. Шундай бўлса ҳам, ҳар бир патент олиш учун ёзилган аризада ихтиронинг бирор-бир янгилик киритаётгани ҳақида маълумот бўлиши керак	A patent is a set of exclusive rights granted by a sovereign state to an inventor or assignee for a limited period of time in exchange for detailed public disclosure of an invention. An invention is a solution to a specific technological problem and is a product or a process. Patents are a form of intellectual property
Маъсулияти чекланган жамият	Бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган миқдорлардаги улушларга бўлинган жамият	Is where a person's financial liability is limited to a fixed sum, most commonly the value of a person's investment in a company or partnership
Тижоратчи бўлмаган ташкилот	Фойда олишни ана шундай мақсад қилиб олмаган ташкилот юридик шахс	Is an organization whose purposes are other than making a profit
Тижоратчи ташкилот	Фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган юридик шахс	Is an organization whose the purpose is making a profit
Тадбиркорлик субъектлари фаолияти устидан давлат назорати	Тижорат ва нотижорат ташкилотлар томонидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар талабига риоя қилиниши устидан текшириш ва	The state control in the sphere of entrepreneurial activity is a system for checking and monitoring compliance by commercial and non-profit organizations with the requirements of regulatory

	кузатиш тизими	enactments in conducting entrepreneurial activity
Тадбиркор	Даромад олишни еки бошқа манфаатни кўзлаб ҳаракат қилувчи шахс	An entrepreneur is a person who runs his own business and has a business for profit or other benefit
Назорат қилувчи органлар	Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини давлат томонидан назорат қилишга қонун ҳужжатлари билан ваколат берилган вазирликлар ва идоралардир	They are ministries and departments authorized by law to exercise control over the activities of business entities
Тадбиркорлик шартномалари	Бу бевосита тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда бошқа тадбиркорлик субъектлари (жумладан, яқка тартибдаги тадбиркорлар) ва давлат органлари билан тузиладиган шартномалар	Agreements with other business entities (including with individual entrepreneurs) and government bodies in carrying out business activities directly
Консенсуал шартнома	Тарафларнинг келишувига эришиш учун етарли бўлган фуқаровий битим, тарафлар имзолаган пайтдан бошлаб тузилган деб ҳисобланади	A civil contract for the conclusion of which is sufficient agreement of the parties is recognized as concluded from the moment of its signing by the parties
Реал шартнома	Фуқаролик шартномаси, унинг қабул қилиниши учун нарсаларни, пул суммаларини ёки бошқа мол-мулкни ўтказиш талаб этилади. Ҳақиқий шартнома объектини топшириш пайтидан бошлаб кучга киради	A civil contract, for the recognition of which to be entered into requires the transfer of things, monetary amounts or other property. The real contract comes into force from the moment of transfer of the object
Ташқи иқтисодий фаолият	Ўзбекистон Республикаси юридик ва жисмоний шахсларининг хорижий давлатларнинг юридик ва жисмоний шахслари, шунингдек халқаро ташкилотлар билан ўзаро фойдали иқтисодий	Activities aimed at the establishment and development of mutually beneficial economic relations of legal entities and individuals of the Republic of Uzbekistan with legal entities and individuals of foreign countries, as

	алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантиришга қаратилган фаолият	well as international organizations
Ташқи инвестиция фаолияти	Танланган ташқи иқтисодий стратегияни ҳисобга олган ҳолда корхоналарнинг вазифалари жаҳон бозорига йўналтирилган	The set of functions of enterprises focused on the world market, taking into account the chosen foreign economic strategy
Халқаро иқтисодий фаолият	Мамлакат миллий иқтисодиётлари, тегишли хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида иқтисодий муносабатлар тизимини шакллантиради. Ишлаб чиқаришнинг халқаро ихтисослашуви ва иқтисодий ҳаётни халқаролаштиришга асосланади	Forms a system of economic relations between the national economies of countries, relevant business entities. It is based on the international specialization of production and the internationalization of economic life
Банкротлик (иқтисодий ночорлик)	Хўжалик суди томонидан эътироф этилган, қарздорнинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларини тўла ҳажмда қондиришга ва (ёки) мажбурий тўловлар бўйича ўз мажбуриятини тўла ҳажмда бажаришга қодир эмаслиги	The inability of the debtor to fully satisfy the creditors' claims for monetary obligations and (or) to fulfill their obligations on mandatory payments, fully recognized by the economic court
Суд санацияси	Хўжалик суди томонидан қарздор юридик шахсга нисбатан унинг тўлов қобилиятини тиклаш ҳамда кредиторлар олдидаги қарзини узиш мақсадида қарздорнинг ишларини бошқариш ваколатларини санация қилувчи бошқарувчига ўтказмаган ҳолда қўлланиладиган банкротлик таомилидир	The bankruptcy procedure applied by the economic court to the legal entity of the debtor in relation to the debtor's manager with a view to restoring the debtor's solvency and repaying the debt to creditors

Ташқи бошқарув	Хўжалик суди томонидан юридик шахсга нисбатан унинг тўлов қобилиятини тиклаш мақсадида қарздорнинг ишларини бошқариш ваколатларини ташқи бошқарувчига ўтказган ҳолда қўлланиладиган банкротлик таомилдир	The bankruptcy process that is applied by the economic court to a legal entity by transferring the authority to conduct the business of the debtor to an external manager in order to restore his solvency
Конкуренция	Бозорда фаолият юритадиган фирмаларнинг рақобатчилиги, бу компаниянинг нарх-наво, маҳсулот ва маркетинг сиёсатига таъсир қилади. Иқтисодий фойда олишга қаратилган бозор жараёнида иштирок этадиган хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида рақобат	This is the rivalry of firms operating in the same market, which affects the pricing, product and marketing policies of the company. It is a competition between economic agents - participants in the market process, aimed at obtaining economic profit
Тадбиркорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш	Муайян шаклда амалга ошириладиган эгаларининг бузилган ёки шикоят қилинадиган ҳуқуқлари ва манфаатларини қонун ҳужжатларида белгиланган чегаралар доирасида қайта тиклаш ёки тан олиш учун меъёрий равишда аниқланган тадбирлар (механизмлар) мажмуи сифатида тушунилади	The protection of the rights of entrepreneurs is understood as a set of normatively established measures (mechanisms) for restoring or recognizing the violated or disputed rights and interests of their owners, which are carried out in certain forms, by certain means, within legislatively defined boundaries
Ҳуқуқларни ҳимоя қилиш усуллари	Ҳуқуқларни ҳимоя қилиш усуллари бузилган (шикоят) ҳуқуқларни тиклаш (ҳуқуқбузарлик) ва ҳуқуқбузарга таъсир кўрсатадиган қонуний мажбурий чоралар сифатида тушунилади	The methods of protection of rights are understood as legally enforceable measures of a compulsory nature, by means of which the restoration (recognition) of the violated (challenged) rights is carried out and the offender is influenced
Фуқаролик ҳуқуқи	Юридик жиҳатдан тенг бўлган субъектлар	The set of legal norms regulating and strengthening property and

	ўртасидаги мулкый ва шахсий номулкий муносабатларни тартибга солувчи ва мустаҳкамловчи ҳуқуқ нормалари йиғиндисидан иборат	personal non-property relations between legal entities
Модул	Билимларни назорат қилиш билан ҳамоҳанглашган, қандайдир мантиқий яхлитлик ва тугалланганликка эга ўқув ахборотидаги мантиқий белгиланган қисм	A logically defined part of the training information that has some logical integrity and completeness that resonates with knowledge control
Фуқаролик ҳуқуқи	Ўзбекистон миллий ҳуқуқ тизимида энг катта ва муҳим соҳаси сифатида	Uzbekistan as the largest and most important branch of the national legal system
Муаммоли вазиятлар усули	Таълим берувчининг муаммоли вазиятларни яратишга ва таълим олувчиларнинг фаол билиш фаолиятларига асосланган	Based on the learner's ability to create problem situations and the students' active cognitive activity
Лойиҳалар усули	Билим ва малакаларни амалий қўллаш, таҳлил ва баҳолашни назарда тутувчи мажмуали ўқитиш усули	Integrated teaching methodology, which involves the practical application, analysis and evaluation of knowledge and skills
Кейс-стади	Одатий ҳаётни ташкиллаштирувчи вазиятларни яратувчи ва таълим олувчилардан мақсадга мувофиқроқ ечим излашни талаб қилувчи, ҳаётдан олинган одатий вазиятларни ташкиллаштириш ёки сунъий яратилган вазиятларга асослан усул	Organizing habitual situations or artificially based situations that create habitual situations and require learners to seek more appropriate solutions
Кейс	Таълим олувчиларни муаммони ифодалашни ва мақсадга мувофиқроқ ечим излашга йўналтирувчи, бир гуруҳ инсонлар ёки алоҳида шахсларни ҳаётий ташкиллашишидан олинган маълум шароитларини баёнли тақдим этилишидан	It is a clear presentation of specific conditions from the organization of a group of individuals or individuals that can help learners to express a problem and find a better solution

	иборат	
Ижтимоий масъулият	Изчил иқтисодий, экологик ва ижтимоий чоратдбирлари тизими бўлиб, манфаатдор томонларнинг доимий ўзаро ҳаракати асосида амалга оширилади ва номолиявий таваккалчиликни пасайтиришга, компаниянинг имидж ва ишбилармонлик нуфузини оширишга, шунингдек корxonанинг барқарор ривожланиши ва даромадлилигини таъминлайдиган капитализация ва рақобатбардошликни оширишга қаратилгандир	It is a system of consistent economic, environmental and social measures, implemented on the basis of continuous interaction of stakeholders and reducing the financial risk, increasing the image and business reputation of the company, as well as increasing the capitalization and competitiveness of the enterprise

VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Раҳбарий адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимидаги киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2016. – 56 б.

2. Мирзиёев Ш.М. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б.

3. Мирзиёев Ш.М. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б.

4. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. –Т.: “Ўзбекистон”. – 2017.– 102 б.

5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.

6. Мирзиёев Ш.М. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимидаги киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2016. – 56 б.

7. Мирзиёев Ш.М. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сон Фармони.

3. Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 52-сон, 583-модда; 2014 й., 50-сон, 588-модда; 2015 й., 32-сон, 425-модда.

4. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. – Т.: Адолат, 2014. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 2-сонга илова.

5. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига Хусусий мулкни, тадбиркорлик субъектларини ишончли ҳимоя қилишни янада кучайтиришга, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этишга қаратилган ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2015 й., 33-сон, 439-модда.

6. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида” // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й., 9-сон, 170-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 31-32-сон, 315-модда; 2011 й., 51-сон, 542-модда; 2014 й., 20-сон, 222-модда.

7. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги // Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 й., 5-6-сон, 140-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами.–2012. 18-сон 201-модда.

Махсус адабиётлар:

1. Д.Имомова “Особенности правового регулирования внешне экономических сделок” – Тошкент. 2018.

2. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи (лотин алифбосида). Муаллифлар жамоаси. Отахонов Ф.Х.нинг умумий таҳрири остида -Тошкент: Адолат, 2007. – 466 б.

3. Хозяйственное (предпринимательское) право. Учебник. //под ред. Окюлова О. – Т.: ТГЮИ, 2010 г. 560 с.

4. Азизов Х., Ширинов Ж., Бакаев Ш. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш. Ўқув қўлланма. – Тошкент, -Т.:Akademija, 2013. – 114 б.

5. Ли А. Правовое регулирование предпринимательской деятельности. –Т.: «Адолат», 2002 г.
6. О.Окюлов, У.Дустов, Н.Раимов. “Шартнома ҳуқуқи”. - Тошкент: 2011.
7. Иқтисодий эркинлаштиришни ҳуқуқий таъминлаш муаммолари. Х.А.Раҳмонқулов ва бошқ./ проф. О.Окюлов ва проф. Ш.Н.Рўзиназаровнинг умумий таҳрири остида – Т.: ТДЮУ, 2015. 53 б.
8. Имомов Н.Ф. “Фуқаролик ҳуқуқи”дан “кейс-стади” асосида дарс ўқишининг айрим масалалари/ Ўзбекистон Республикасида юқори малакали юридик кадрлар тайёрлашнинг долзарб масалалари: Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент: ТДЮУ, 2015. - Б. 63-68.
9. Имомов Н.Ф. Нанотехнологияларнинг ҳуқуқий асослари. Тошкент: ТДЮУ, 2015. – 8 б
10. Имомов Н.Ф., Эргашев В.Ё., Ашурова Н.А. Хусусий мулкнинг ҳуқуқий режимини такомиллаштириш. Ахборот-таҳлилий материал. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 3-4 б.
11. Окюлов О., Рўзиназаров Ш.Н., Имомов Н.Ф., Бабаев Ж.И. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истиқболлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 84 б.
12. Тадбиркорлик ҳуқуқи. Дарслик. 1-2 том. Ш.Н.Рўзиназаров ва бошқалар. - Тошкент: Консаудитинформ, 2002.
13. Эргашев В.Ё., Имомов Н.Ф. Кўчмас мулк объектлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2015. – 100 б.
14. Keenan and Riches’ Business law. – 9th ed./ Sarah Riches and Vida Allen. Printed by Ashford Colour Press Ltd., Gosport, 2013г.
15. James Morgan Business Law 4th Edition 2012г.
16. Jane Mallor, A. James Barnes, L. Thomas Bowers and Arlen Langvardt Business Law 2012г.
17. Kenneth W. Clarkson, Roger LeRoy Miller and Frank B. Cross Business Law: Text and Cases: Legal, Ethical, Global, and Corporate Environment 2010г.
18. Richard A. Mann and Barry S. Roberts Business Law and the Regulation of Business 2013г.
19. James Morgan *Business Law*. 4th Edition (2012).
20. Jane Mallor, A. James Barnes, L. Thomas Bowers and Arlen Langvardt *Business Law* (2012).
21. Kenneth W. Clarkson, Roger LeRoy Miller and Frank B. Cross *Business Law: Text and Cases: Legal, Ethical, Global, and Corporate Environment* (2010).
22. Richard A. Mann and Barry S. Roberts *Business Law and the Regulation of Business* (2013).
23. Robert W. Emerson J.D. *Business Law* (2009).

Интернет ресурслари:

1. <http://www.Gov.uz>
2. <http://www.lex.uz>
3. <http://www.edu.uz>
4. <http://www.Norma.uz>
5. <http://www.biznes-daily.uz>
6. <http://www.strategy.regulation.gov.uz>
7. <http://www.nrm.uz>
8. <http://www.xs.uz>
9. <http://www.nimfogo.uz>
10. <http://www.minjust.uz>